

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
БУДІВНИЦТВА І АРХІТЕКТУРИ

Сердюк Н.А.

**Історія держави і права.
Частина І. Історія держави і права України**

Конспект лекцій

Київ 2022

УДК 34
І 90

Укладач: Н.А. Сердюк, д.ю.н., професор

Рецензент: В.В. Карпунцов, д.ю.н., проф.

Відповідальний за випуск Є.В. Перегуда, д.п.н., проф.

Затверджено на засіданні кафедри політичних наук і права, протокол №12 від 21 червня 2022 р.

Історія держави і права: Конспект лекцій для студентів спеціальностей 052 «Політологія» та 081 «Право». Частина І. Історія держави і права України. Уклад. Н.А. Сердюк. Київ–Тернопіль: КНУБА, Ф-ОП Шпак В.Б., 2022. 280 с.

© КНУБА, 2022

МОДУЛЬ І

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД ТА ОСНОВНІ РИСИ РАБОВЛАСНИЦЬКОГО, РАННЬОФЕОДАЛЬНОГО ТА СТАНОВО – ПРЕДСТАВНИЦЬКОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

Змістовний модуль 1

Зародження державності і права у східних слов'ян.

Тема 1. Предмет, методи дослідження, завдання та місце «Історія держави і права України» в системі суспільних наук.

Найдавніші державні утворення та право на території Північного Причорномор'я і Приазов'я (середина I тис. до н. е. – V ст. н. е.)

1. Предмет, метод, періодичність курсу "Історії права України"

Історія права України знайомить студентів з державно-правовим розвитком українського народу з найдавніших часів до Конституції 1996 року та сьогодення.

Зокрема з

- ✓ історичними типами,
- ✓ формами держави і права,
- ✓ політичними установами та правовими інститутами в їх політичному розвитку.
- ✓ роллю права в житті суспільства.

Історія держави і права – правова дисципліна, що вивчається в університеті і є своєрідним вступом до спеціальних юридичних дисциплін окремих галузей права (конституційного, адміністративного, цивільного, сімейного, кримінального та ін.)

Історія держави і права України вивчає історію державного права та основних галузей права в їх історичному розвитку. А також правове положення населення тієї, чи іншої епохи, пам'ятки і джерела права України. Історію права розглядають як процес розвитку суспільства незалежний від волі людей, як академічну дисципліну, як науку, яка досліджується в НДІ та ВНЗ освіти, окремими особами.

Основні методи вивчення:

Діалектичний – вивчає право в його історичному розвитку, конкретних взаємопов'язаних подій;

Узагальнення — це такий прийом мислення, в результаті якого встановлюються загальні властивості і ознаки об'єктів.

Операція узагальнення здійснюється як перехід від приватного або

менш загального поняття і думки до більш загального поняття або думки. Наприклад, такі поняття, як «князь», «суд», «віче» і т. д., є первинними узагальненнями, від яких можна перейти до більш загального поняття «органи держави». Розширюючи клас предметів і виділяючи загальні властивості того класу, можна постійно добиватися побудови все більш широких понять, зокрема, в даному випадку можна прийти до таких понять, як «державні органи», «держава», «правова система».

Аналогія — це такий прийом пізнання, при якому на основі схожості об'єктів одних ознак припускають про їх схожість і в інших ознаках.

Історичний полягає у тому, що процес розвитку державно-правових явищ відтворюється в усій багатогранності, враховується все позитивне й негативне, що накопичене історичним досвідом. *Історичний метод* характеризує особливості розвитку держави і права залежно від історичного етапу їх функціонування

Порівняльний, що дає можливість запозичення позитивного досвіду в розвитку держави і права. Він передбачає співставлення державно-правових понять, явищ і процесів і з'ясування між ними схожості і різниці. У результаті порівняння устанавлюється кількісний стан державно-правових систем в цілому або окремих їх інститутів і норм. Здійснюється в три етапи:

1. вивчення явищ, що порівнюються кожний окремо.
2. визначення загальних та особливих рис.
3. встановлення позитивного чи негативного характеру.

Системно-функціональний метод полягає в дослідженні держави і права як своєрідних систем, що складаються з певних елементів, покликаних виконувати певні соціальні функції. Його використання в історії держави і права зумовлене системно-функціональною природою держави і права. Право, держава, їхні структурні підрозділи є відкритими системами, тобто такими, що самі складаються із систем нижчого порядку і входять до систем більш широких. І право, і держава функціонують у них, тобто виконують певні функції, що, насамперед, визначає актуальність використання системно-функціонального методу в пізнанні цих складних явищ. Так, неподільна клітинка права - його норма - є частиною цілісної і єдиної системи права. Конкретний орган держави є частиною державного апарату, який, у свою чергу, є складовою механізму держави і т.д. Так, кожне державно-правове явище можна глибоко й повно пізнати лише з урахуванням його зв'язків з іншими державно-правовими явищами.

Метод сходження від абстрактного до конкретного. Пізнання, згідно з цим методом, здійснюється у два етапи. На першому етапі об'єкт

дослідження розглядається як певна цілісність, шляхом формулювання певних абстрактних визначень встановлюються його загальні властивості та характеристики. На другому етапі встановлюється, наскільки повно загальні властивості й характеристики об'єкта проявляються в його складових частинах і відповідають змісту абстрактних визначень, сформульованих на першому етапі дослідження.

Соціологічний, що характеризує відношення до державно-правових рішень населення певної держави (конкретно-соціальне та загально-соціальне). Він полягає у дослідженні держави і права на основі фактичних даних державо і правознавства. Правовий матеріал у цьому випадку розглядається не на рівні абстрактних категорій, а на базі конкретних фактів.

2. Періодизація історії держави права України.

1. Історія держави і права в найдавніші часи (VII ст. до н.е. – VI ст. до н.е.);
2. Рабовласницькі держави і право (сер. I тис. до н.е. – V ст. н.е.)
3. Історія держави і права Київської Русі та феодальної роздробленості (VI ст. – XIV ст.);
4. Державо і право Литовсько-польської доби (XIV – до сер. XVII ст.):
 - Право Великого Князівства Литовського
 - Право королівства Польського
 - Право Речі Посполитої
5. Державо і право козацько-гетьманської держави (др. пол. XVII–XVIII ст.)
6. Історія держави і права України в часи перебудування її в складі двох імперій – Російської та Австрійської (кін. XVIII ст. – поч. XX ст.);
7. Історія держави і права України періоду відродження українського національної державності (1917 – 1922);
 - держава і право УНР
 - держава і право Української держави – Гетьманат Скоропадського
 - держава і право Директорії УНР
 - держава і право ЗУНР
8. Радянська Україна (1921 – 1991)
9. Період становлення незалежної суверенної держави з 1991 р.

Історія держави і права України вивчає:

- ✓ держава і право державних об'єднань, які були на території українських земель, але не вітчизняного походження,
- ✓ держава і вітчизняне право (Київської Русі, Гетьманату, Литовсько-Руської держави),
- ✓ держава і право України під час перебування її під владою інших країн,
- ✓ історія держави і права Радянської України (1917-1991 рр.),
- ✓ державотворчі процеси і право України після проголошення незалежності

3. Джерела пізнання історії держави та права.

Назва “**джерело права**” (lat. – fontes juris) вперше було використане римським істориком Тітом Лівієм (59 р. до н.е. – 17 р. н.е.), автором знаменитої “Римської історії від заснування міста”. У цій праці він називає “Закони XII таблиць” “джерелом усього публічного і приватного права”.

Термін “джерело права” має декілька значень:

1) Джерело **походження** права. В такому розумінні джерелами права є, наприклад: “воля усіх громадян”, “воля імператора”, “судова влада” або “судова практика”, “органи влади”, “держава”, “традиція” і т.ін.

2) Джерело права в **формальному** розумінні. Тобто спосіб фіксації правових норм, їх існування та поширення. Синонімом такого розуміння “джерела права” є поняття “**форма права**”. З історії римського права, яке з урахуванням його редакцій є своєрідною теоретичною основою сучасних правових систем, знаємо такі форми (джерела) об’єктивації, тобто позитивного права: звичай, закон, нормативні збірки, релігійні норми, судові рішення, договори.

В посттрадиційних, модерних (сучасних, громадянських) суспільствах (XIX – XX ст.) визнаються такі форми права:

- правовий звичай;
- правовий прецедент;
- нормативно-правовий договір;
- нормативно-правовий акт.

Разом з тим поняття “форма права” має й інше значення і використовується в розумінні зовнішня форма права, наприклад “стаття”, яка разом з тим має внутрішню структуру.

3. Джерело права – джерело **пізнання** права: все, що вбирає в себе інформацію про походження, використання, значення права певного суспільства, в ті чи інші періоди його існування.

- ✓ В першу чергу йдеться про певні кодекси, збірки та інші *форми систематизації права*, інакше кажучи пам'ятки чи пам'ятники права.
- ✓ По друге усі інші джерела інформації про право, суспільство та державу.

Для вивчення та усвідомлення правової культури тих чи інших спільнот необхідно брати до уваги усі три поняття “джерело права”: джерело походження, джерело, як форма існування позитивного права, але в першу чергу історія права та держави вивчається через призму *джерел пізнання* права. Видатний філософ права, професор кафедри філософії та енциклопедії права Київського університету в кінці XIX та на початку XX століття Євгеній Трубецкой використовував замість поширеного у цьому розумінні поняття “джерело права” термін “джерело правознавства”. Ми довідуємось про норми позитивного права з різних юридичних збірок, опублікованих чи рукописних кодексів, що визнавалися правочинними тими чи іншими урядовими органами чи особами. Це й є джерела пізнання права або джерела правознавства. Але ж оскільки йдеться про пізнання усього всесвітнього правового досвіду в історичній ретроспективі, в кращих його зразках, то доцільно, на наш погляд, використати термін “джерело історії права”.

В будь-якому разі в процесі вивчення історії права беруться до уваги “джерела права” в першому розумінні, як джерела походження права, в другому, як форма позитивації та побутування права, але в першу чергу ми змушені взаємодіяти з джерелами пізнання або з джерелами історії права.

Варто виділити такі групи джерел історії права:

1) усі офіційно визнані і чинні збірки законів, кодекси та інші знаково зафіксовані в певних формах норми правотворчості того чи іншого народу;

2) приватні та публічні правові документи (угоди, заповіти, розпорядження і т.ін.);

3) юридичні трактати та інші форми наукової творчості;

4) художні твори (перш за все для хронологічно віддалених суспільств)

5) інші історичні джерела, що дають можливість з'ясувати суспільно-політичні, економічні, культурно-психологічні умови розвитку суспільств на певних етапах історії, коли діяли ті чи інші системи права:

а) письмові джерела: документальні (актові), наративні (оповідні) джерела (літописи, наукові праці, художня література, публіцистика), періодична преса, джерела особового походження (автобіографії, щоденники, листи, спогади), матеріали соціологічних досліджень;

- б) речові (нумізматичні, архітектурні);
- в) зображальні;
- г) усні.

Усі ці групи джерел історії права та держави можна класифікувати за такими принципами:

- 1) джерела історії права та джерела історії держави;
- 2) джерела окремих епох та джерела права окремих регіонів, країн і народів;
- 3) джерела окремих галузей права та сукупність джерел, що належать до тих чи інших (національних) систем права;
- 4) джерела пізнання основних форм права та джерела дослідження розвитку правової думки, історичних обставин розвитку суспільства в яких переважали ті чи інші джерела (форми) права.

До уваги беруться й інші джерела історії держави та права, з вказаними значеннями, але саме ці є в першу чергу об'єктом вивчення, зокрема на семінарських заняттях.

4. Право рабовласницьких держав на території України (сер і тис. До н.е. – v ст. Н.е.)

1) Кіммерія. Скіфія.

Історія Північного Причорномор'я сягає глибини віків. У IX-VIII ст. до н.е. тут з'явилися залізні знаряддя праці, зброя. Це привело до другого великого розподілу праці. Ремесло відділилося від землеробства. А на півдні Східної Європи це збіглося з відділенням скотарства від землеробства. З'явилося кочове скотарство. Саме в цих умовах відбувалося завершення процесу розкладу первісного ладу і переходу до ранньокласового суспільства.

Виникнення приватної власності на засоби виробництва і поділ суспільства на класи привели до появи держави і права, які повинні були охороняти цю власність. Проте така точка зору на виникнення держави є спрощеною. Ранні державні утворення з'являються не на базі класового панування, як раніше вважалося, а виникають спонтанно в процесі розвитку первісного суспільства із складних надобщинних структур (військова демократія). Характерною ознакою протодержави є виникнення управлінських систем, що поступово стають замкненими і відокремленими від суспільства, що їх породило.

Політичне життя Північного Причорномор'я розвивалося також під впливом рабовласницьких держав Середземномор'я – країн Стародавнього Сходу, Греції і Риму.

Перші рабовласницькі держави на території України виникли в середині I тис. до н.е. Джерел з історії держави і права народів Північного Причорномор'я небагато. По-перше, це археологічні знахідки – закони, декрети, постанови органів влади міст-держав, що були викарбувані на кам'яних стелах, по-друге, писемні джерела, що збереглися в ассірійських, грецьких, римських, візантійських документах.

Ці держави виникли в наслідок:

- 1) розкладання родоплемінного ладу;
- 2) під культурним впливом античних держав;
- 3) внаслідок постійних війн з сарматськими племенами.

Першою державою (протодержавою) на території України була **Кімерія**, що займала територію Кримського і Таманського півостровів та степів Північного Причорномор'я від Дністра до Дону. Вперше кімерійці згадуються в “Одісеї” Гомера та ассірійських клинописних текстах VIII-VII ст. до н.е. Вершники, об'єднані в загони, становили основу війська. У першій половині VII ст. до н.е. на чолі загонів стояли вожді – Лігдаміс та Теушпа. Це був перший народ на території України, який мав своїх царів. Походження кімерійців є дискусійним в історичній літературі. На початку VII ст. до н.е. кімерійцям завдали удару скіфи. Одну частину з них завойовники знищили, другу витіснили за Дунай, третю асимілювали.

Скіфські племена освоїли територію від Дону до Дунаю. Давньогрецький історик Геродот уявляв **Скіфію** у формі величезного квадрата, що охоплював практично всю територію України. Населення поділялося на такі групи: царські скіфи, скіфи-кочовики, скіфи-орачі, скіфи-землероби. Наприкінці VI ст. до н.е. скіфи створили могутнє державне об'єднання. Найбільше піднесення цієї держави пов'язують з правлінням царя Атея, який у IV ст. до н.е. зумів об'єднати під своєю владою майже всю країну. Скіфія із союзу племен перетворилася на класичну деспотичну монархію. Але вона проіснувала недовго і розпалася після воєн з македонським царем Філіппом (батьком О.Македонського) на 3 частини: Добруджу (Румунія), Придніпров'я і Крим. У III ст. до н.е. утворилася Друга Скіфська держава (Мала Скіфія) в Криму зі столицею Неаполь Скіфський. Найбільшої могутності Мала Скіфія досягла у II ст. до н.е. за часів царя Скілура. Вона розпалася під навалом сарматів. Остаточний кінець Скіфії настав у 275 р., коли готи вдерлися до Криму.

Державний устрій. За формою правління Скіфія була рабовласницькою монархією на чолі з **царем**. Його влада була спадковою і необмеженою. Йому належала законодавча, виконавча, військова, судова влада, а іноді цар виконував і функції жреців. Історії відомі імена чотирьох царів: Скілура, Палака, Фардоя, Інісмея.

Цар спирався на **царську раду**, що складалася з особистої дружини

на чолі з воєначальником та родоплемінної верхівки. Іноді важливі рішення приймалися **народними зборами**.

Країна поділялася на адміністративні округи – номи, населені скіфами і місцевими племенами. Адміністративний апарат складався переважно з родичів царя та представників аристократії. Старійшини і вожді племен традиційно очолювали місцеві органи влади.

Суспільний устрій. Соціальна структура була складною. Рабовласницькі відносини перепліталися з пережитками первісного ладу.

Умовно населення Скіфії можна поділити на такі групи:

Панівний клас – царі та їх родичі, племінні вожді, старійшини племен, воєначальники, жреці, багаті купці. Вони володіли пасовиськами, водоймами, стадами коней, вівців, рабами тощо. Привілейований статус мали жреці. Ймовірно, разом з царем здійснювали судочинство.

Вільні общинники – основна маса населення. Відбували військову службу, сплачували данину, виконували певні повинності. Вони були союзниками панівного класу проти рабів.

Вільні ремісники і купці – жителі міст. У Скіфії існувало лише 4 міста. Тому це невелика група населення.

Раби – нижчий щабель суспільства. Власність, річ пана. Раба можна було продати, обміняти, передати у спадщину. Існувало колективне рабство – міські раби. Джерелами рабства були полон, купівля-продаж, народження від рабині. Проте частка рабів щодо усього населення була незначною.

Про майнову і соціальну диференціацію свідчать поховання. У кургані Чортомлик поховані цар, цариця, 6 воїнів, 11 коней, зброя, чисельні прикраси (золото, рідше – срібло).

Панівне місце належало царським скіфам. Вони складали основну масу війська під час походів у Передню Азію. Інші племена були підлеглими, сплачували данину. Її несплата – привід до карального походу. Форма залежності від царських скіфів була різною. Для скіфів-кочівників і скіфів-землеробів – більш м'яка, для скіфів-орачів – більш жорстка. Ймовірно, це залежало від ступеня родства – етнічної спорідненості. Найбільш жорстко скіфи ставилися до загарбаних народів – фракійців. Для ознаки рабства вони відрізали носи або робили татуювання.

Право

Збереглося дуже мало пам'яток права.

Джерела права:

- ✓ звичаї (звичаєве право скіфського походження, звичаєве право місцевих народів для особистого судочинства),
- ✓ правові норми, встановлені царем,
- ✓ міжнародні договори (з роксоланами, Боспорським царством).

Норми права захищали в першу чергу життя, майно, привілеї царя, його сім'ї, родоплемінної знаті. Майнові відносини регламентувалися. Кожен воїн отримував частку здобичі залежно від кількості вбитих ворогів, свідченням чого були скальпи. Норми скіфського права захищали приватну власність на худобу, рабів, ужиткові речі. Земля належала царю. Її передавали лише у користування. Існувало зобов'язальне право. Регулювалися договори міни, купівлі-продажу, дарування. Договір скріплювався клятвою.

Сімейно-шлюбні відносини базувалися на принципах патріархату. Родовід вівся по батьківській лінії, існувало багатоженство. Старша дружина мала привілеї щодо інших дружин. Після смерті чоловіка власність переходила не дружині, а молодшому сину (система мінорату). Одружені сини мали право виходу з родини лише за життя батька. Якщо дружину померлого не ховали разом з чоловіком, то вона переходила у спадок його старших родичів. Але жінки не були такими безправними. У похованнях скіфінок знаходять, крім прикрас, ще і зброю. Дівчині дозволялося виходити заміж лише за умови, що вона вб'є трьох ворогів. Зароджується кримінальне право. Найнебезпечнішими вважалися злочини проти царя - замах на вбивство царя, непокірність царю, фальшива присяга царю, відступ від віри батьків. Такого роду діяння каралися смертю. Тривалий час у скіфів зберігалася кровна помста.

2) Античні міста-держави.

Поява першого поселення греків на території України датується серединою VII ст. до н.е. Воно виникло на острові Березань і називалося Борисфенідою. Згодом з'явилися Ольвія, Пантікапей (Керч), Херсонес, Феодосія, Керкінітіда (Євпаторія) та інші міста, де пануючою формою політичного, соціального, економічного устрою був поліс, властивий Греції. Грецькі міста-держави були однотипними за походженням, економікою, суспільно-політичним ладом, правовою системою. Розквіт міст припадає на V-IV ст. до н.е. Більшість міст-держав проіснувала до середини V ст. н.е. Об'єднавчі тенденції між полісами з часом призвели до створення Боспорського царства. З II ст., зруйноване готами і гунами, воно стало складовою Візантійської імперії. Останніми у V – середині VI ст. втратили самостійність й увійшли до складу Візантії міста Пантікапей і Херсонес.

Державний устрій був подібний до метрополії. За формою правління – це були рабовласницькі республіки. Проте слід враховувати, що протягом своєї тисячолітньої історії форми правління змінювалися. Наприклад, Ольвія була аристократичною, демократичною, елітарною демократією, перебувала під скіфським і сарматським протекторатом.

Вищими органами влади були:

Народні збори (народ, агора, апела, еклесія, віче) – вищий законодавчий орган влади, який приймав закони, обирав посадових осіб, регулював морську торгівлю, укладав договори, нормував грошову систему, звільнення іноземців від сплати мита, приймав у громадянство, нагороджував почесними грамотами громадян тощо. Але з посиленням аристократії роль народних зборів зменшувалась. У них брали участь повноправні громадяни лише з 25 років. Жінки, іноземці і раби такого права не мали.

Рада міста (герусія, буле) – постійно діючий законодавчий орган влади, що обирався народними зборами щорічно із представників найвпливовіших. Її компетенція: підготовка питань для народних зборів, вирішувала всі поточні питання, господарчі, суспільні, поліцейські, відповідала за збір податків, видання декретів, законодавча ініціатива, контроль за виконавчими органами. Керував її роботою голова, якому допомагав секретар.

Виконавчі органи – колегії або магістратури. Наприклад, в Ольвії діяли такі колегії:

Колегія архонтів у складі 5-6 осіб на чолі з першим архонтом. Вона мала право скликати народні збори (при небезпеці війни), керувала іншими колегіями. Другий архонт опікувався справами суду, релігії, третій архонт – військового командування, всі інші брали участь у судових справах.

Колегія номофілаків стежила за оформленням законів, поведінкою посадових осіб, вимагала від них дотримання законів.

Колегія продиків виконувала прокурорські і адвокатські функції.

Колегія деміургів – це стражі державної безпеки. Вони виявляли заклоти.

Колегія агораномів стежила за порядком на ринках, дотриманням єдиної системи мір і ваги.

Окремі посадові особи: казначей займався фінансами, емпоріон – начальник порту, гімнасіарх – вихователь молоді, керівник навчального закладу.

Верховним Судом, як і в інших Грецьких містах була **Геїлея**, яка виконувала 2 функції: Перша – розгляду звичайним судом всіх справ. Друга – Конституційний суд. Жодне рішення Народних зборів не вступало в силу без затвердження його Геїлесей.

В **судочинстві** брали участь судді, обвинувачені, свідки. Судовий процес мав змагальний характер. Сторони в суді самі виставляли свідків, наводили докази та захищали себе. Судді вирішували справу голосуванням: спочатку щодо наявності вини, а після її доведення –

стосовно покарання. Вирок був остаточним, системи касацій не було.

Суспільний устрій характеризувався наявністю двох протилежних класів. **Рабовласники** – повноправні громадяни, які мали право обіймати різні адміністративні посади, мати власні загони, виїжджати до інших земель. Це були чоловіки – уродженці міста. Жінки й іноземці не користувалися політичними правами, але були вільними людьми.

Купці, судновласники, власники ремісничих майстерень, потомки місцевої родоплемінної знаті, духовенство – вільні люди, які не мали рабів.

Раби – власність пана. Вони не мали жодних прав. Джерелами рабства були полон, купівля-продаж, народження від рабині.

Існували й експлуатовані групи – дрібні ремісники і торговці, вільні общинники навколишніх поселень, які сплачували данину державі і входили до ополчення.

Визначення правового становища окремих груп населення, яке ділилося на 3 категорії:

1) **громадяни міста**. Громадянами могли бути тільки представники родів – засновників міста. Це була замкнута каста, яка мала всі політичні та економічні права.

2) **метеки або переґріни** – вихідці з інших міст, земель особисто вільні, але ті що не входили до числа громадян. Мали право на торгівлю, судовий захист, економічні права, були воєннозобов'язаними, але не мали політичних прав.

3) **Раби**, яких прирівнювали до "розмовляючої речі". Поділялися на державних та приватновласницьких. До державних належали поліцейські. За законодавством та звичайним правом чужого раба заборонялося, але відповідальності за вбивство не несли.

Право. В основу правової системи античних міст-держав Північного Причорномор'я було покладено правову систему метрополій, що їх заснували.

Джерелами права були закони і декрети Народних зборів і Рад, постанови колегій, місцеві звичаї.

Питання про адміністративно-територіальний устрій поліса. Поліс складався з власне міста, некрополя, клерів (до 20 Га один), і міст супутників полісу (≈ 20) - факторії для торгівлі з місцевим населенням. Територія міста визначалася угодами з міським населенням, за яку вони платили символічну данину.

Поділялося на кримінальне та цивільне. Суб'єктами цього права могли бути тільки вільні особи.

Економічним базисом полісів була антична форма земельної власності, яка у греків мала подвійний характер: як власність державна і як власність приватна.

Право приватної власності на землю мали лише чоловіки-громадяни поліса, які одержували громадянство завдяки своєму походженню від громадян. Молодь, перед тим як одержати громадянство, складала урочисту присягу на вірність колонії та її законам.

Регулювались майнові відносини. Розрізнялися право власності і право володіння, існували боргові зобов'язання.

Укладалися **договори** на позику, дарування, закладу. Угоди укладалися у спеціальних установах при свідках та у присутності державних службовців, які отримували за це від сторін винагороду.

Особисті відносини між громадянами і в родині регулювалися нормами звичаєвого права і нормативними актами. Шлюб був обов'язковий. Шлюбна угода – це форма купівлі-продажу нареченої. Чоловік міг користуватися послугами рабинець. Проституція знаходилась під опікою держави. Розлучення для чоловіка було вільним.

Існувало законодавство про злочини та покарання. Тяжкими були злочини проти держави: змова з метою повалення демократичного ладу, розголошення державної таємниці, державна зрада, посягання на приватну власність тощо. Види покарань: штрафи, конфіскація майна, повернення у рабство (для вільновідпущених), смертна кара (за злочин проти держави).

За злочин раба відповідав його господар. Основними джерелами були ті закони, що були запозичені з метрополії; закони і декрети місцевого походження, які стосувалися цивільних питань.

Деякі акти дійшли до нашого часу, їх вирубували на священних брилах. Але основним джерелом було звичаєве право того регіону, звідки прибули переселенці. Звичаєве право пов'язане з релігійним. Порушення волі громади було порушенням волі богів.

Із Стародавньої Греції принесено поняття "остракізм" – вигнання з громади за злочин (страшніше смерті).

3) Боспорське царство.

Боспорське царство виникло у V ст. до н.е. Проіснувало близько тисячі років. У VI ст. н.е. увійшло до складу Візантії. Розквіт припадає на IV – початок III ст. до н.е. Займало територію Керченського і Таманського півостровів. Столиця – місто Пантікапей (сучасне місто Керч). До його складу входили і колишні міста-держави (Пантікапей, Феодосія, Фанагорія, Германасса, Тиритака та ін.), які користувалися правом на самоврядування.

Суспільний устрій. Населення Боспорського царства умовно можна

поділити на такі групи:

- *Рабовласники* – царі та їх родичі, воєначальники, землевласники, родоплемінна знать, жреці, власники ремісничих майстерень.
- *Вільні люди* - не рабовласники.
- *Раби*, приватні і державні (будували фортеці, громадські будівлі). Джерела рабства – полон, боргова кабала, купівля-продаж, народження від рабині.
- *Експлуатовані верстви* – селяни-общинники місцевих племен, сплачували податки державі й аристократії. Служили в ополченні.

На початку н.е. у зв'язку з формуванням феодалних відносин почався масовий відпуск рабів на волю.

Державний лад. За формою правління Боспорське царство було рабовласницькою монархією. Правила династії Археанактидів, Спартоکیدів (з V ст. до н.е.). На чолі держави стояв цар, влада якого була спадковою. Він мав подвійний титул – цар для місцевого населення та архонт для міст-держав. Йому належала законодавча, виконавча, судова, військова влади. Він був головним власником і розпорядником земель, міст і поселень. Призначав посадових осіб. Йому підлягали судові органи. Виконавчі функції здійснювали придворні чини: міністр двору, особистий міністр, охоронець царських скарбів, спальник, управитель сіл, начальник двору, начальник фінансів, керуючий справами культів.

Право. Джерела права – царське законодавство, місцеві звичаї, закони та декрети міст-держав, що входили до складу царства, декрети архонтів.

Головний власник землі – цар. Інші лише користувалися землею за виконання певних повинностей. Найбільш тяжкими злочинами були державна зрада, виступ проти царя, замах на життя царя, повстання. За ці злочини передбачалася смертна кара з конфіскацією майна. Судові вирoki виконували судові виконавці.

Тема 2. Становлення та розвиток державності і права у східних слов'ян. Державно-правові інститути давньоруської держави – Київської Русі (IV ст. – XII ст.)

1 Утворення державності у східних слов'ян.

У II-VII ст. відбулися докорінні зміни у слов'янському суспільстві. Це був період становлення військової демократії, який характеризувався

соціальним розшаруванням суспільства та нападами слов'ян на Візантію.

Соціальна диференціація зумовила зародження державних (управлінських) структур, формування союзів племен і створення політичних об'єднань типу примітивних імперій. Першим було Антське об'єднання (II-VII ст.). Йому притаманні такі елементи (ознаки) держави, як територія, поділ населення за територіальною ознакою, публічна влада, прообраз апарату для стягнення данини, професійна дружина, віче. Очолювали союзи племен вожді, яких у джерелах називають “рекси”, “рикси”. Відомі імена вождів союзів антських племен – Бож, Мезамір, Маджак, Мусокія. Саме їм належала вища влада.

Розпад Антського об'єднання поклав початок формуванню племінних союзів – поляни, древляни, сіверяни, волиняни, білі хорвати та інші. На цей час східні слов'яни остаточно виділилися із загальної слов'янської спільноти.

Після розпаду Волинського об'єднання на чолі державної консолідації східних слов'ян стають поляни, що жили навколо Києва.

У VIII-IX ст. відбулися великі зміни у соціально-економічному і політичному розвитку слов'ян. Для цього часу характерна тенденція до поліцентризму, утворюються широкі політичні об'єднання – своєрідні союзи союзів племен. У середньому Придніпров'ї утворилася Русь. Арабські історики називають її Куявією. Вони фіксують також об'єднання союзів племен навколо Новгорода (Славія) та Тмутаракані (Артанія).

В цей час до Київського князівства входили землі полян, сіверян, древлян, дреговичів. На ці території поширилась єдина система збирання данини, управління і судочинства. Правила династія Києвичів, останніми представниками якої були Аскольд і Дір. За літописами, 882 р., коли Олег, виманивши з Києва Аскольда, вбив його, вважають датою утворення Київської Русі, тобто об'єднання Києва і Новгорода. Саме тоді Олег став великим київським князем, а Київ – столицею об'єднаної держави. Це була ранньофеодальна монархія.

Виникнення Давньоруської держави відбулося внаслідок взаємодії кількох факторів:

✓ **політичних**, тобто існування у Східній Європі протодержав, політичних об'єднань слов'ян, з розвитком яких посилювалася князівська влада;

✓ **соціально-економічних**. Підвищення продуктивності праці внаслідок використання залізних знарядь праці призвело до появи приватної власності, суспільного поділу праці, а згодом – до розшарування населення. Утворення територіальної общини сприяло виникненню надобщинних управлінських структур;

✓ **культурних**. Спільність матеріальної культури і мовних

діалектів сприяли консолідації східних слов'ян;

✓ **зовнішніх.** Це загроза з боку Хозарського каганату або так звана **теорія пантюркізму**. Згідно з нею династія київських князів мала тюркське походження, а держава утворена Хозарським каганатом. Підґрунтя **норманської теорії** було закладене у “Повісті временних літ”, в якій є суперечливі сюжети про “закликання” на Русь варягів Рюрика, Сінеуса, Трувора у 862 р. Ці сюжети стали основою для розроблення у другій половині XVIII ст. німецькими вченими, членами Петербурзької академії наук Г.Байєром, Г.Міллером та А.Шльоцером норманської теорії, згідно з якою саме варяги (нормани, вікінги) заснували Давньоруську державу. З критикою цієї теорії виступив М.Ломоносов. Дослідження українських і російських вчених XIX-XX ст. довели, що утворення Давньоруської держави було закономірним результатом соціально-економічного і політичного розвитку східних слов'ян. Варяги лише прискорили цей процес. Заснувавши правлячу династію, вони швидко інтегрувалися у нове культурне середовище і втрачали свою етнічну своєрідність.

2 Структура держави, її особливості.

Створення ранньофеодальної держави у східних слов'ян в цілому відбувалося відповідно до загальноєвропейського процесу формування феодальних відносин. Проте цей процес мав і свою специфіку.

На жаль, усталеною в науці є теза, що державність у східних слов'ян виникає лише тоді, коли в їхньому середовищі встановлюється класове суспільство. Але східнослов'янське суспільство до початку XI ст. залишалося докласовим (пізньородоплемінним), тоді як перше державне утворення склалося тут ще в середині IX ст. – Київське князівство Аскольда. Ця держава була неконсолідованою з нерозвиненими системами правління, суду і збирання данини.

Майже такою самою залишалася перший час і Давньоруська держава, що утворилася у 882 р. з об'єднанням Олегом Києва і Новгороду.

Структура держави залишалася аморфною за Олега (882-912) і за Ігоря (912-944). Неодноразово окремі землі виходили з-під влади князя, але їх знову приєднували. Стягнення данини (полюддя) було неунормованим. Суд і влада київського князя лише номінально поширювалися на підвладну територію. На чолі земель і князівств залишалися племінні вожді. Їм належала уся повнота влади, проте вони визнавали зверхність київського князя. Таким був **перший етап** формування давньоруської державності (середина IX ст. – 944 р.).

Другий етап починається з правління (регентство при малолітньому князі Святославі) княгині Ольги (944-969). Вона здійснила податкову реформу, впорядкувавши систему і норми стягнення данини; організувала опорні пункти центрального уряду на місцях; поширила адміністративну і судову владу на підвладній території; проводила мирну зовнішню політику (944 р. – кінець X ст.). Князь Святослав (969-972) намагався поширити всю повноту влади на прилеглі території шляхом заміни місцевої верхівки на представників династії Рюриковичів.

Цей етап завершується на початку князювання Володимира Святославича (978-1015), коли племінні об'єднання остаточно закріплюються у складі держави. А це робить її більш об'єднаною, а внутрішні зв'язки – більш сталими.

Третій етап припадає на князювання Володимира і його сина Ярослава (1019-1054). Саме з них князівська влада, залишаючись спадковою, стає ще й одноосібною. У літописі зазначено: “И нача княжити Володимир в Києве един”. За цих двох князів завершився тривалий процес формування державності у східних слов'ян. Тоді були встановлені єдині системи управління, збирання данини, судочинства, з'явився перший звід законів “Руська Правда”.

На місцях замість племінних вождів від імені київського князя здійснювали владу його посадники – сини великого князя або призначені ним намісники з бояр. Крім того, прийняття християнства у 988 р., активна міжнародна політика призвели до зміцнення князівської влади, піднесли авторитет керівника держави.

Проте слід визнати, що єдиновладдя Володимира і Ярослава трималося на особистих талантах і авторитеті обох государів. Величезна територія держави в роки їх правління ще не була цілком освоєна. Можливо тому після смерті Ярослава у 1054 р. до влади прийшов **триумвірат** його старших синів – Ізяслава, Святослава, Всеволода, які разом правили близько 20 років.

Через суперечки між ними у 1073 р. триумвірат перетворився на дуумвірат – правління двох князів – Святослава і Всеволода. З того часу і до початку XII ст. на Русі майже постійно правлять дуумвірати. І хоча у 1078-1093 рр. великим київським князем був Всеволод, проте і тоді був **дуумвірат**, оскільки він залучив до управління свого сина Володимира Мономаха. Лише на початку XII ст. було відновлено єдиновладдя – за часів Володимира Мономаха (1113-1125) і його сина Мстислава (1125-1132).

На початку XII ст. склалася нова соціально-економічна ситуація. Утворилося велике феодальне землеволодіння (князівське, а потім і боярське). Зміцніли економічно і політично окремі князівства і землі.

Місцеве боярство і князі перестали бути зацікавленими у загальноруських справах. Русь вступила у добу **удільної, або феодальної роздробленості**.

Доволі часто у літературі феодальна роздробленість видається як хаос, безсистемність, неорганізованість. Але настання удільної роздробленості зовсім не означало розпаду Давньоруської держави. Змінилася лише її суспільно-політична організація. Політична структура Русі втратила форму ранньофеодальної монархії, їй на зміну прийшла монархія феодальної роздробленості – **федеративна монархія**.

Київ перетворився на сукупне володіння групи князів, членів дому Ярослава Мудрого. Вони вважали себе колективними власниками Русі і вимагали собі певної частки володінь, а свої суперечки намагалися вирішувати на загальноруських сходах (з'їздах). Така система влади називається колективним сюзеренітетом. Проте у другій половині XII ст. вона співіснувала і з системою дуумвірату.

У часи феодальної роздробленості відбувалися взаємодія і змагання відцентрових і доцентрових сил. Сепаратизму панівної верхівки князівств і земель протистояли поглиблення економічних і культурних зв'язків у 60-ті роки XII ст. та поширення ідеї етнічної і мовної спільності усіх східних слов'ян.

На початку XIII ст. відцентрові тенденції посилилися, але держава зберігалася. Невідомо, як би розгорталися події далі, якби не монголо-татарська навала. У період феодальної роздробленості у Південно-Західній Русі існували Київське, Переяславське, Чернігово-Сіверське, Галицько-Волинське князівства.

3 Державний лад.

Перш ніж розглядати державний устрій Давньоруської держави, зауважимо, що ранньофеодальна монархія була побудована на принципах сюзеренітету-васалітету. Завершеного монархічного устрою вона не мала. Єдиновладдя було лише в окремі періоди. Чіткого розподілу функцій влади не було. Ті функції, які виконував князь, мали також боярська рада і віче.

На чолі держави стояв **Великий князь Київський**. Він зосереджував у своїх руках законодавчу, виконавчу, судову влади, призначав і контролював місцеву адміністрацію, виконував функції воєначальника, відав справами міжнародної політики, міг змінювати закони.

Князь спирався на військову силу – дружину, а ідеологічно його підтримувала церква.

На перших етапах існування Київської Русі норми звичаєвого права регулювали відносини у сфері князівської влади, у тому числі і передачу влади. Вона регулювалася “правом сильного”. Чіткої певної системи передачі влади не було. Слід пам’ятати, що здобуття столу було лише половиною справи. Адже для його заняття треба було мати згоду віча, яке, у свою чергу, виходило з власних інтересів.

Боярська рада (дума) – вищий орган влади з дорадчими функціями. Вона мала великий вплив на життя країни, але не мала юридичного оформлення. Склад ради, її компетенція і порядок проведення засідань залежали від волі князя. Спочатку до її складу входили дружинники, а потім і великі землевласники (бояри). Рада разом з князем розглядала питання зовнішньої політики, укладання союзів, видання законів. Іноді виконувала судові функції, вирішувала фінансові, адміністративні, військові справи. За відсутності або смерті князя тимчасово перебирала на себе його повноваження.

Віче – збори жителів міста та приміської округи. У тогочасних документах мало різні назви – віче, народ, весь град, людсьє, дружина, збір, “от мала до велика”, кияни. За останніми дослідженнями, склад цього органу влади був сталий – кілька сотень чоловік, що часто відповідало кількості дружинників у місті. У зборах брала участь і соціальна верхівка міста чи князівства (землі).

Правове поле діяльності віча збігалось з полем діяльності князя. До компетенції віча належали питання обрання чи вигнання князя, скликання народного ополчення, обрання єпископа, призначення чи відкликання посадових осіб, видання законів, встановлення податків, визначення правил торгівлі та якості монети. Виступи вічовиків не були автономними, вони скеровувалися певними князями або коаліціями князів.

Найбільш важливі рішення, які мали значення для всієї держави-землі, приймалися вічем політичного центру землі (стольного граду). Вони були обов’язкові для “менших” міст. На голосування виносилося попереднє рішення, яке приймалось або відхилялося вічем. Постійно діючим виконавчо-розпорядчим органом було мале віче – рада (свєть) або “оспода” у Новгороді. Рада складалася з ремісничо-купецької верхівки і бояр. Саме рада приймала попереднє рішення. Існували так звані “чорні віча”, коли рішення спрямовувалися проти правлячої верхівки. Вони відбувалися, як правило, на торговій площі на Подолі у Києві.

Віче скликалося за потребою. Право скликати віче мали князь, митрополит або єпископ, бояри та городяни.

Князівські з’їзди (снеми) – органи державної влади, роль яких посилювалася у період феодалної роздробленості. Рішення з’їздів були обов’язковими для всіх князівств, що визнавали зверхність великого князя.

До компетенції снемів належали питання державного устрою, внутрішньої і зовнішньої політики.

У Давньоруській державі склалися дві системи управління. Спочатку застосовувалася **десяткова** система, що впливала з військової організації (тисяцькі, соцькі, десятники). На приєднаних територіях князь залишав військові гарнізони, очолювані тисяцькими, які спочатку виконували функції нагляду за діяльністю місцевої верхівки, а потім тисяцький стає керівником військової сили округу, здійснює поліцейську, судову і фінансову владу. Тисячі поділялися на сотні на чолі з соцьким, що також виконували адміністративні і судові функції.

Другою системою, що прийшла на зміну десятковій, була **двірцево-вотчинна**, або двірсько-вотчинна. Усі управлінські важелі зосереджувалися у дворі князя (або боярина). Функції урядовців виконували його слуги: конюший, стольник, чашник, дворецький. На місця посилялися представники центральної влади – посадники, волостителі та їх помічники. Вони виконували адміністративні і судові функції.

Найнижчою ланкою управління була верв – сільська територіальна община, наділена правом місцевого самоврядування. Це була самоуправна територіальна громада, що об'єднувала жителів одного або кількох поселень. Верви на правах спільної власності належали орні землі, борті, ліси, випаси, риболовні угіддя. Відносини між членами громади будувалися за принципом кругової поруки і спільного землекористування. Органом управління верви були вервні збори (копні збори або віче). Судові функції виконував вервний (копний) суд.

Судова система. Єдиної судової системи не існувало. Судові функції в центрі і на місцях виконували владці – князь, посадники, волостителі, тисяцькі, соцькі, десятники. Суд не був відділений від адміністрації. Суди поділялися на державні, вотчинні (приватні) і церковні.

Компетенція **князівського суду** – справи, в яких хоча б однією із сторін виступала феодална знать (бояри). Для вирішення дрібних цивільних справ (розподіл спадщини, майнові суперечки) князь посилав дітських та отроків, які діяли від його імені. Періодично князь разом з тіунами об'їжджав провінції, здійснюючи суд на місцях – “поїзший суд”.

Пізніше виникли **приватні (вотчинні) суди** – суди землевласника над залежним населенням. Це право боярам жалувалося державою разом із землею. У справі холопа рішення суду не підлягало оскарженню. Закуп міг подати скаргу до князівського суду.

Церковні суди. Їх юрисдикції підлягали справи духовних і церковних людей щодо будь-яких справ, а мирян – стосовно справ з

дотримання релігійних правил, про мораль, віру, сімейно-шлюбні проблеми. Суддями могли виступати єпископи, архієпископи, митрополити, архімандрити, ігумени.

Існував і **общинний суд**. До його юрисдикції належали: захист власності в разі порушення межі, проведення попереднього слідства, якщо вбивство було скоєно на території общини (верві). Він розглядав усі категорії справ щодо членів общини та злочини, що були скоєні на території общини.

У судовому процесі брали участь княжі урядовці, писар (метальник), слідчі (істці), офіційні обвинувачі (ябедники), свідки – послухи та видоки.

Збройні сили склалися з дружини великого князя, дружини місцевих князів, народного ополчення (воїнів) та найманих загонів. Дружинники великого князя поділялися на старших дружинників (з часом називалися боярами) і молодших (отроки, пасинки, дітські). Структурно військо поділялося на тисячі, сотні, десятки, а пізніше на полки.

4 Суспільний устрій.

Київська Русь була ранньофеодальною державою. А сутність феодалізму полягала у монопольній власності на землю соціальної еліти у поєднанні з політичною владою, особистій залежності основного виробника – селян, ієрархічності суспільства.

Соціальна структура була неоднорідною. Вона не обмежувалася двома антагоністичними класами. Все населення країни умовно можна поділити на такі категорії:

Вільні люди.

А) *Князі (місцеві і великий).*

В руках великого князя зосереджувалися великі землеволодіння. Феодальна власність на землю була ієрархічною. Великий князь роздавав за службу незаймані землі дружинникам, які були його васалами. Місцеві князі надавали землю своїм дружинникам в умовне володіння і в будь-який момент могли її забрати.

Б) *Бояри* були *земські* (старовинного місцевого походження) і *княжі мужі* (верхівка княжої дружини). Найбільш привілейовані – земські бояри, члени Боярської ради, які виконували роль радників і урядовців. Верства бояр не була замкнена. Боярином міг стати і представник небоярського походження.

В) *Вище духовенство* (біле і чорне). Церква була великим землевласником. Церковне землеволодіння зростало за рахунок приєднання общинних (незайманих) земель, купівлі–продажу, подарованих боярами і князями. Значні кошти надходили і від церковного

суду.

Зазначені вище категорії населення мали привілеї: не платили данини, не виконували повинності, користувалися пільгами щодо передачі майна у спадок, за вбивство княжих людей штраф був більше, ніж за вбивство простолюдина.

Г) **Міське населення.** Це – *заможні мешканці* (великі купці, власники ремісничих майстерень), *міські низи* (“молодші люди”) – дрібні торговці, ремісники, об’єднані в цехи, рядове духовенство, які сплачували податки або відпрацьовували на будівництві міських споруд, *чернь* – ті, хто нічого не мав і наймався на чорну роботу.

Д) **Вільні общинники** (у “Руській Правді” їх називають “люди”) – смерди. Вони жили на князівських або общинних землях, сплачували данину (з диму – дому), виконували натуральні повинності, будували мости, постачали князю коней, брали участь в ополченні зі своєю зброєю. У період феодальної роздробленості посилювався тиск на них з боку феодалів. Їхні майнові права були обмежені. Якщо смерд не мав синів, то після його смерті майно переходило у власність феодала.

Напіввільні люди.

А) **Рядовичі** – колишні смерди, пов’язані з князівським або боярським господарством договірними зобов’язаннями – рядом.

Б) **Закупи** – колишні смерди, які відпрацьовували у господарстві кредитора заборговані гроші – купу.

В) **Ізгої** – люди, які через різні обставини вибули з однієї категорії і не пристали до іншої. Це могли бути нещодавно звільнені раби, збанкрутілі купці, син священника, який не отримав сан духовної особи, князі, які втратили вотчину, проте залишалися вільними людьми.

Г) **Задущі люди** – колишні холопи, відпущені на волю з церковним заповітом і передані до монастиря як розрахунок за молитву “братії” за спасіння душі померлого.

Д) **Прощеники** – церковні люди, яким були прощені гріхи.

Є) **Пущеники** – церковні люди, яким були відпущені гріхи.

Невільні люди.

А) **Челядь** – раби-невільники.

Б) **Холопи** – раби, які набули такого статусу внаслідок скоєння тяжкого злочину, безнадійної заборгованості, одруження на рабині без ряду (договору). Холоп міг стати вільним (напіввільним) за вірну службу феодалу або за викуп.

Юридично поділ на стани не був оформленим, хоча фактично існував. Особливістю соціальної структури було те, що усі верстви населення не були замкнені. Можливий був перехід з однієї групи до іншої (окрім князів).

5. Становлення права у східних слов'ян.

Право Київської Русі.

Перші державні утворення на території України праслов'янського походження виникли до н.е. Було декілька економічних підйомів, що сприяли виникненню державних інститутів і соціального розмежування. Початком консолідації праслов'янських плем'я було ще XV ст. до н.е.

Слов'янський етнос утворюється на території Європи від середнього Подніпров'я до середнього Привісля. Смуга консолідації ~ 300 км. Це була землеробська культура Економічні підйоми відбуваються в V-VI ст. до н.е., з II ст. до н.е. до II ст. н.е., V-VI ст. н.е., який був початком утворення Київської Русі. В цей період відбувається інтенсивне спілкування з сусідніми більш розвинутими в культурному та державному плані сусідами. Наприклад: Східною Римською імперією, містами-полісами.

Утворенню Київської Русі передували спочатку:

- утворення окремих слов'янських державних об'єднань, як Антський племінний союз, князівство царя Божа в верхів'ях південного Бугу, князівство Кия та ін.
- утворення двох об'єднавчих центрів Новгород, якому підкорилися північні слов'янські племена, та Києва - північно-східні слов'янські племена.

По літописним джерелам прийнято визначати, що часом народження Київської Русі був 882 р., коли Олег (регент Ігоря) об'єднав обидва центри. Київ та Новгород, на чолі із Києвом. Державна історія Київської Русі продовжувалася до XIV ст.

Київська Русь, древньоруська держава, Стародавня Русь - це все штучні назви які були придумані вченими починаючи з XVIII ст. Сама назва цієї держави по документах - просто Русь, або Руська земля.

За формою правління Київська Русь була ранньофеодальною монархією, яка характеризується тим, що із владою великого князя продовжує конкурувати влада Народних зборів - віче (Народні збори міста) та пережитками в цій державі різних інститутів первіснообщинного ладу (в суспільних відносинах, праві, судочинстві).

6. Джерела права Київської Русі:

- звичаєве право;
- міжнародні договори;
- князівське законодавство;
- церковне законодавство;

- рецепції (запозичення) візантійського та германського права.

Звичаєве право (офіційне визначення) - система санкціонованих державою правових звичаїв, які є джерелом права в певній державі, місцевості або для певної етнічної або соціальної групи.

Утворюється шляхом постійного дотримання впродовж тривалого часу звичаїв нормативного характеру.

Відображує правову культуру, правову свідомість народу та інтереси правових верств суспільства. Це офіційне формулювання в юридичній енциклопедії в II томі за 2002р. Такої точки зору дотримуються більшість теоретиків, які підтримують нормативіську школу права, їх погляди сформувалися за часів радянської влади.

Інша точка зору КНУ. Звичаєве право - сукупність юридичні норми, які створені незалежно від закону (від законодавства) і здійснюються в народному житті поза освяченню їх законодавчою владою, лише в силу загального переконання в їх необхідності і обов'язковості цих норм.

Виходячи із цього норма закону відрізняється від норми звичаєвого права, що діє та застосовується в житті як обов'язкова норма, що санкціонується законодавчою владою. Але правовий звичай діє як обов'язкова норма, але санкцією не обкладається.

Норму звичаєвого права слід відрізнити від звичаю.

Звичай - соціальна норма правил поведінки людей, що склалися в процесі співжиття людей в результаті фактичного його застосування впродовж тривалого часу. Він виникає разом з людським суспільством і є основною формою соціального регулювання поведінки членів громади та родового ладу.

Звичаї починають застосовуватися ще 60 тис. рр. тому назад. Правові звичаї $\approx$ 4 тис. рр. назад з появою перших державних утворень. Звичай відрізняється від звичаєвих норм тим, що останні є загальнообов'язковими для всіх членів суспільства.

Звичаєве право Київської Русі

За весь час існування Київської Русі із усієї сукупності форм джерел права в судових та адміністративних органах правові звичаї використовувалися у 80%. У всіх судових органах як державних так і у громадських (в князівському, вічовому, церковному суді). Терміни для визначення норм звичаєвого права були різні: "обичай", "преданіє", "старина", "правда", "покон", "закон". Існувало декілька зовнішніх форм вираження звичаєвого права:

- символічна або юридично-символічна. Наприклад: в цивільному

праві рукопотискання було символічно актом укладання угоди. Посадження князя на трон - акт прийняття князем державної влади. Покора - обряд примирення вбивці з родичами вбитого. З приходом християнства з'являються нові символи (кресне цілування - символ доказу; обмінювання обручками при шлюбі);

- юридичні формули в вигляді прислів'я, приказок, які діяли майже во всіх галузях права і про це знало все населення. Наприклад: в процесуальному праві - з одного бика трьох шкір не деруть (за один злочин одне покарання); договір дорожче за гроші;

- юридичні пісні, до яких належали билини, сказання;

- літописи (Вересова книга « V ст. н.е.).

Важливим письмовим джерелом давнього права, де були зафіксовані правові звичаї була Руська Правда XI ст., яка складається на 75% з норм звичаєвого права;

В Київській Русі звичаєве право від інших систем зарубіжного звичаєвого права відрізнялися своїм національним, релігійним та консервативним характером.

Міжнародні договори Київської Русі

Всі договори, які були заключні в Пізній Русі можна поділити на три групи.

I група - внутрішні договори між великим князем і старшими князями;

II група - зовнішньополітичні договори;

III група - торгівельні договори.

Зовнішньополітичні договори заключалися із Візантією і Германськими державами. (Найбільш могутніми країнами Європи). Ряд договорів дійшов до нашого часу, що були зафіксовані в різних літописах.

Договори з Візантією:

- **907 р.** заключений між Олегом-Київським і грецькими царями (візантійськими) Левом та Олександром. Був заключений після вдалого походу на Візантію. Головні пункт" договору:

а) порядок викупу з полону воїнів обох сторін. Русичі зобов'язалися платити за своїх воїнів данину, а Візантія - гроші;

б) встановлено порядок торгівлі руських купців в Константинополі та їх утримання за рахунок держави;

в) зобов'язання двосторонньої військової допомоги.

- **911 р.** між Олегом Левом та Олександром. Зберігся договір і переписаний в Повісті минулих років. Крім норм публічного міжнародного права (постанови, які відносилися до кримінального та цивільного права).

- **945 р.** між Ігорем з візантійськими царями Романом, Константином та Стефаном за ініціативою останніх. Тут вказуються причини його укладання, акти 907 та 911 рр. Деякі статті були новими і в майбутньому дещо з цього договору було внесено в Руську Правду. Наприклад: статті про вбивство, про кровну помсту, про штрафи через укладання договорів неправильно.

- **971 р.** між Святославом з грецьким урядом. Причиною укладання була війна русичів з Візантією, в якій Святослав зазнав поразки. Це був суто політичний договір, в якому Святослав зобов'язувався підтримувати мир із Візантією, не посягати на її володіння. Встановлювалася вільна торгівля між країнами.

Всі договори ратифікувалися княжим та імператорським урядами. Писалися на грецькій та слов'янській мовах.

Договори Київської Русі з Германськими державами:

В період з кінця XII ст. до середини XVI ст. було заключено з німцями біля 200 договорів. Як джерела вітчизняного права вони мали не однакове значення. Деякі з них були суто дипломатичними актами, інші торгівельними, військово-політичними. Була група змішаних договорів, пунктами яких були норми цивільного і кримінального права.

Найбільш відомими з них були:

- договори Новгороду з німецькими містами 1195, 1263, 1270 рр.
- договори смоленського князя Володимира Даниловича з містом Рига, о. Готланд та німецькими містами, що входили до торгівельного союзу "Ганза".
- договори галицько-волинських князів Лева та Володимира з магістром Німецького Лівонського ордену. У всіх цих договорах вміщувалися норми публічного та приватного права.

Стадії укладання договору:

1. Попередні договори, які закінчувалися визначеною угодою відносно предмету договору.
2. Складання пунктів договору і написання його тексту.
3. Ратифікація правителями держави

Князівське законодавство

До цього законодавства відносилися "Закон Руський" Олега. "Устав земляний" князя Володимира, княжі устави, княжі уроки та жалувані грамоти.

Княжими уставами - називалися такі законотворчі акти князів, в яких великі князі вносили доповнення або зміни відносно норм звичаєвого права. Збиралися ці постанови в окремих актах. Наприклад, в Руській Правді.

Під уроками розумілися постанови князя переважно фінансового характеру. Наприклад, стаття 43 короткої редакції Руської Правди, так званий "Урок мостникам". Це наказ службовцям, які слідкували за мостами, дорогами, ремонтували їх і встановлювали платню за цю роботу. А також під уроками визначалися судові податки. Наприклад, стаття 42 Руської Правди "Покон вірний", тут був перелік грошових сум за розгляд судової справи.

Серед грамот, які видавав князь, можна нарахувати 16 видів.

1. Найбільш важливими з них були уставні жалувані грамоти, вони стосувалися всіх земель, населення держави.

2. Жалувані приватні грамоти надавалися окремим групам людей, містам, місцевостям для того, щоб відмінити податки для них та різні побори.

3. Деякі були дарувальні, які надавалися феодалам на землі, маєтки заселені селянами, ліси, ставки. Деякі грамоти переписувалися і заносилися до "Кормчих книг", що зберігалися при монастирях (Божі книги). Кормчий - той, хто управляв судом, а Бог - керував діями людей, звідси кормчий.

Рецепції Візантійського права

Рецепція - запозичення однією державою більш розвинутого законодавства іншої держави.

Рецепції поділяють на два види:

- примусова або законодавча рецепція, та що здійснюється за наказом держави, рецептуючої країни (загальна рецепція). Зразком законодавчої рецепції є введення на початку XIX ст. Цивільного кодексу Наполеона.

- добровільна або узуальна (проста) рецепція, та що здійснюється за звичаєм звичайним добровільним шляхом.

До збірників Візантійського права, що діяли в Київській Русі відносяться:

- **Еклога** видана римським імператором в 740р. Складалася із 18 розділів (титулів), 16 -присвячені цивільному праву, 1 -кримінальному, 1 • порядку розподілу військових трофеїв;

- **Прохірон** імператора Василя 870-879рр. Мотивом видання цього законника було намагання імператора, не тільки полегшити використання багатьох державних законів, але й скасувати норми, які віджили, приблизити законодавство до класичного римського права. Постанови збірника були запозичені із збірників законодавства Юстиніана VI ст. н.е. Склалися з 40 титулів. Перші 11 трактували норми сімейно-шлюбного права; 12-20 - право зобов'язань; 21-37 титули - право

спадщини; 38 - будівниче право; 39 • кримінальне право; 40 - розділ військових трофеїв.

■ **Номоканон** ("номо" • світський, а "канон" церковний закон) • збірник світсько-церковного законодавства. Є 2 редакції цього збірника: перша складається з 50 титулів і її приписують до авторства імператора Іоанна. Вона представляє собою систему церковних правил, доповнених світськими постановами, які стосувалися правового положення церкви в державі. Основним джерелом були новели імператора Юстиніана. Друга редакція складалася з 14 титулів і називалася "Норми канонів патріарха Фотія". Слов'янські списки збереглися в великій кількості. Поділялися на дві групи. Софіївську редакцію і Рязанську редакцію. В першій редакції містяться також церковні устави, судебники, Руська Правда. Софіївську редакцію називають "Кормчими книгами".

■ **Книга "Законів"** вийшла в кінці XII на початку XIII ст. Джерелами її були земельні закони візантійських імператорів (Еклога, Прохірон). Складалася з 4 частин:

- 1) закон "Землеробства і землеробів"
- 2) закон "Про кари"
- 3) закон "Про розлучення"
- 4) закон "Про свідків"

Не всі рецепції візантійського права були визнані вітчизняним правом, але вони збагатили його новими початками, надали національному праву простір для розвитку. Список Номоканонів зберігаються в церковних судах.

Церковні устави великих князів київських

- це один із уставної діяльності руських князів, що збереглися до наших часів, але не в оригінальних виданнях, а в більш пізніших переписах XIV-XV ст. Під церковними уставами розуміються акти:

- 1) ті, що визначають положення церкви та духовенства в світському суспільстві;
- 2) ті що надають засоби для існування церкви;
- 3) ті, що вказують межі церковного судочинства по предметам та особам.

Своєю появою вони зобов'язані прийняттям руським населенням в кінці X ст. християнства. В руському суспільстві з'являється нова юридична особа - християнська церква, яка мала свої церковні установлення та канонічні правила і багаточисельних представників, фізичних осіб, єпископів, священиків, монахів. Щоб повноправно ця юридична особа діяла в суспільстві потрібно було визначити права та обов'язки духовенства новими законами і з іншої сторони визначити, що в

християнському суспільстві є правомірне, а що ні. Якщо в язичеській Русь викрадання жінок, багатоженство, наложничество, різні язичеські обряди були правомірними то при християнстві це все розцінювалося вже як злочин і підлягало покаранню. І тому злочини проти віри, сімейного права, моралі передаються на розгляд церковних судів. Так як представники світських судів до недавнього часу були язичниками. Для цього треба було визначити кордони, дії церковних судів і прийняти нові закони з кримінального та цивільного права. До нашого часу дійшло 6 переписаних редакцій церковних уставів:

- 1) статут судам Володимира Святославовича 1015р.
- 2) статут судам Ярослава Мудрого 1036р.
- 3) статут судам Мстислава Новгородського устав 1125р.
- 4) Святослава Ольговича Новгородського устав 1137р.
- 5,6) Ростислава Мстиславовича Смоленського устав 1150, 1152рр.

Їх зміст:

Устав Володимира Святославовича складається з трьох частин:

- I. вступ;
- II. центральна, або установча, де визначаються межі церковного суда по предметам та особам;
- III. заключна, що містить прохання не перечити суду церковному і прокляття всім хот порушити цей заповіт.

Устав Ярослава Мудрого, за змістом теж складався з трьох частин:

- I. вступ;
- II. центральна, або установча, де говорилося про справи підсудні церковним судам та про покарання за різні види злочинів;
- III. заключна, що містить прохання не перечити суду церковному і прокляття всім хот порушити цей заповіт.

I. У вступі йдеться про те, що Великий князь Ярослав за наказом волі свого батька Володимира і за радою митрополита Ікаріана склав керуючись "грецьким номоканонем" цей устав з метою надати митрополіту та єпископам суд по визначених справах.

II. В установчій частині, що складалась з 33 статей вказувалося про церковну підсудність по особам. Церковному суду підлягали церковні та монастирські люди по всіх справах (цивільних та кримінальних) за всі види злочинів, без впливу світської влади. По предмету підсудності, тобто які злочини підлягали розгляду церковного суду і для світських осіб, до числа таких злочинів відносилися:

- 1) злочини проти моралі та сімейного права. А саме, насильницьке викрадання дівчини, примус дітей до шлюбу із своїми батьками, шлюби з близькими родичами, двоєженство, самотійне розривання шлюбу,

народження дітей поза церковним шлюбом, кровозмішування, різні види прилюбодійства, галтування. пиятика та бійки, побиття батьків;

2) злочини проти життя, здоров'я, честі та майна: вбивство, побиття, образа дією або словом, крадіжка, підпалення.

Виключенням були злочини проти життя та власності, які розглядалися світськими, церковними та змішаними судами.

Покарання: найбільш поширені - грошові штрафи на користь духовної влади, але деякі злочини каралися штрафом та кримінальною карою (подвійне покарання) за такі злочини, які вважалися не тільки гріхом, але й злочином проти суспільства. Ці злочини називалися церковно-світськими. Якщо світські закони не знали такого покарання як смертна кара, то по церковним установам вона допускалася, але відносилась до спеціальних смертних кар. Наприклад, за богохульство в церкві заливали свинець або киплячу олію в горло.

III. Заключення містило прокляття всім тим, хто в майбутньому порушував постанови цього уставу.

Ці перші два устави відносяться до загальних статутів, інші чотири устави до місцевих церковних статутів.

Основні положення інших чотирьох уставів:

1) вони визначалися, яка десята частина, десятина десятина державних прибутків того чи іншого князівства повинна була підти на користь місцевої єпископальної церкви. Наприклад, на користь архієпископа новгородського;

2) встановлювалися межі підсудності церковних судів, при чому в кожному з цих місцевих уставів кількість злочинів збільшувалася відносно загальних уставів. Наприклад: здійснення язичеських обрядів богослужіння, залишення мартір'ю незаконнонародженої дитини, скотолозтво. Встановлювалося положення приходського духовенства.

7. Руська Правда - найвідоміша пам'ятка давньоруського законодавства.

Як збірник вперше з'явилося за часів Ярослава Мудрого в першій половині XI ст. Оригінали XI-XII ст. не збереглися. Існують пізніші редакції XV-XVII ст. Всього до нашої часу дійшло більше 100 списків Руської Правди. Кожен із списків має свою назву, або по місцю його, знаходження (наприклад, академічний список - знайдений в бібліотеці АНУ). Троїцько-Сергіївський у однойменному монастирі. Або по прізвищу того, хто його знайшов (Каранзівський, Татіщівський). Всі ці

списки за тотожністю змісту поділяють на три групи, редакції: коротка редакція, просторова редакція, скорочена редакція.

Коротка редакція збереглася в - двох списках і відкрита істориком Татищевим 1738р. Вчені умовно поділили її на 43 статті. Можна поділити її на дві частини - це перша "Правда Ярослава" (Найдавніша Правда) 1-18 статті та друга - "Правда Ярославичів" 19-43 статті. В ній виділяють 42 статтю, наказ про збори судових податків (Покон Вірний) і 43 стаття - про порядок здійснення будівничих робіт (Урок мостникам).

Просторова Правда (Правда Руська) складається із 121 умовної статті, її поділяють на 2 частини: перша;- "Суд Ярославичів" 1-52 стаття; друга - "Статут Володимира Всеволодовича Мономаха" 53-121 стаття. Часи видання цієї редакції відносять до першої половини XII ст.

Ці дві редакції діяли паралельно та одночасно.

Скорочена редакція знайдена в 1846 р. Вона діяла в північних районах Київської Русі. Всі три редакції містили в собі норми майже всіх галузей права (спадкового, процесуального, шлюбно-сімейного, кримінального, цивільного). Поняття цивільного правопорушення було тотожним поняттю злочину, мали одну назву - "обіда".

В першій редакції Руської Правди допускалася кровна помста, яка була ліквідована в XII - XIII ст. Найрозповсюдженішою мірою покарання був штраф - "віра".

Смертна кара не допускалася

Історичне значення Руської Правди:

- 1) цим збірником великі князі Київські офіційно письмово затверджували свою вищу судову владу над іншими сходами;
- 2) була регулятором суспільних відносин;
- 3) обмежувала владу, анархію феодалів над залежним від них населенням;
- 4) містила в собі основні положення податкової реформи, яку Володимир Мономах розпочав в 1113 р;
- 5) була джерелом права для розробки подальшого законодавства в Київській Русі і сусідніх державах.

8. Характеристика основних галузей права Київської Русі IX-XIV ст.

В першій половині XIV ст. південно-західні землі Київської Русі переходять до складу Великого князівства Литовського, а в південно-східних землях з часом утворюється нове державне об'єднання Великого князівства Литовського, яке з XIV ст. проголошується царством. 90%

земель та населення Великого князівства Литовського було руським (білоруси, українці, великоруси). Великі князі приймали православну віру, майже всі одружувалися з руськими княгинями. Державною мовою була староруська (полууставна) мова. Велике князівство Литовське прийняло з Київської Русі більш досконалу систему управління, законодавчу систему, судоустрій і тому в історіографії називають цю державу Литовсько-Руською.

За період свого існування Велике князівство Литовське пройшло два періоди розвитку:

- з моменту появи і до другої половини XV ст. – удільно-князівський період;
- з другої половини XV ст. - до 1569 р. - воєводсько-господарський період.

Українські князівства (Волинське, Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське) були приєднані на добровільній основі, тому що продовжувала існувати велика загроза з боку Золотої Орди, а литовські князі були могутніми союзниками. Приєднання проходило за принципом "Старовини не рушити, новизни не заводити".

В перший період Литовсько-Руської держави, українські князівства зберігали широку автономію. Київські, Волинські, Чернігівські князі були васалами, а великий князь литовський не вмішувався у внутрішній устрій цих князівств і до цього періоду (до кінця XV ст.) в цих князівствах зберігалася та система права, яка була започаткована в Київській Русі в X ст.

Цивільне право Київської Русі

Його умовно можна поділити на такі інститути:

- право володіння та право власності
- право зобов'язання
- шлюбне право
- опікунське право
- спадкове право

Основним джерелом цивільного права Київської Русі було звичаєве право. На поняттях звичаєвого права формувалися поняття власності та володіння.

Окремого збірника норм цивільного права в Київській Русі не було. Норми цивільного права вміщувалися в документах публічно-державного характеру (договору між князями, або з іноземними державами) або в документах приватногосподарського характеру (в дарувальних, жалувальних грамотах), крім того норми цивільного права були зафіксовані в Номоканонах та інших збірниках візантійського права.

Найбільш цінним збірником цивільного права була Руська Правда.

З норм цивільного права того часу видно, що не було чіткого окреслення суб'єкта та об'єкта цивільного (речового) права.

Не було також чітко визначено поняття право власності так як ми це зараз розуміємо, а саме що право власності складається з 3-х інститутів:

- право володіння
- право користування
- право розпорядження

В той період фактичне володіння річчю(майном) сприймалося одночасно, як право власності. Зародилося прислів'я (що в пало, то пропало).

Як правило основним доказом права власності на річ спочатку існування Київської Русі була сила, згодом, після прийняття християнства, - впровадження законодавчих актів. Така правова анархія поступово ліквідується, з'являються різні форми власності, це:

- державна (великокняжа), як правило це фортеці, мости, дороги.
- колективна (церковна, монастирська, власність сільської громади і власність мешканців міста).
- формується також особиста приватна власність. Приватним власником міг бути будь-який особисто вільний мешканець держави (від селянина до князя), крім рабів (холопів).

Формується поняття рухомого і нерухомого майна. До нерухомого майна належало в першу чергу земля, маєтки, ліси, пересіччя (місця де проходила міграція птахів). Все інше майно, включаючи холопів, відносилось до рухомості.

Починають формуватися 4 типи феодальної власності на землю:

- великокняжий домен (маєток)
- спадкові вотчини феодалів, даровані великокняжою владою
- Даровані великокняжою владою
- Надбані як законним так і не законним шляхом (загарбання в селян, купівлі-продажу)

Всі форми володіння власності починають охоронятися в судовому порядку.

Забов'язальне право

Зобов'язання з латини - делікти. Зобов'язання виникали в цивільному праві Київської Русі в двох випадках:

- з порушення договорів
- з нанесення шкоди при скоєнні злочину

Найбільш поширеними договорами в той період були: договори купівлі-продажу, позики, найму, поклажі.

Договір купівлі-продажу

Об'єктом могло бути як рухоме так і нерухоме майно. Цей договір укладався, як правило усно, словесне або символічно. Згодом в кінці XII-XIII ст. поширюються письмові угоди. Договори купівлі-продажу землі заключалися в присутності свідків. Існувала проста форма письмового договору, коли під договором розписувалися сторони та свідки, складна - бумага затвежувалася в державних установах (рідко). Існувала така форма, що "договір дорожче грошей".

Договір позики

Об'єктом договору позики були гроші, збіжжя, худоба, мед, хутро та ін. Існувала позика з відсотками на місяць, на рік, на 3 роки. Найважчими були відсотки на місяць, найлегшими - річні. Договір позики, що заключався між купцями, свідків не вимагав, між простими людьми вимагав. Боржник, що не сплачував боргу кредиторіві віддавався в рабство до відпрацювання позиченого (діти та жінка). Якщо кредиторів було декілька на одну річ, його могли продати, а гроші поділити. На початку XII ст. Володимиром Мономахом була проведена фінансова реформа, по якій заборонялося боргове рабство. Виплата боргів проводилась до трьох років. Заборонялося встановлювати відсоток на відсоток.

Руська Правда та інше законодавство знає три форми банкрутства:

1. Добросовісне (коли боржник втрачав річ через обставини не залежні від його волі). В таких випадках кримінальну відповідальність не ніс, кредитор встановлював строк для виплати боргу.

2. Недобросовісне (коли боржник втрачав річ через недбалу або злочинну поведінку). Тоді він віддавався на волю кредитора. Той або встановлював строк, або брав до рабства, щоб компенсував витрати.

3. Злісне (коли особа оголошувалася банкрутом, а він продовжував брати в борг в людей, які про це не знали). Тоді встановлювалася єдина міра покарання "лоток і розграблення" конфіскація майна і продаж до рабства на чужину.

Договір найму

Існували 3 види договору найму:

- майновий найом
- особистий найом
- службовий найом (стосувався цивільної служби. Термін від 9 місяців до 12 років).

Договір поклажі

Об'єктом були рухомі речі. Укладався як правило без свідків. Цей вид договору відносився до безкоштовних. Йде на війну - залишає корову.

Зобов'язання з причинення шкоди теж поділялися на дві групи.

Шкода, причинена особі - фізична, майнова.

В цих випадках суб'єкт правопорушення повинен нести кримінальну відповідальність і відшкодувати матеріальні збитки.

Родинне право (сімейно-шлюбне) поділялося на 3 групи:

Шлюбне право Основним інститутом родинного права був індивідуальний шлюб.

В дохристиянську епоху були такі форми шлюбу як:

умовне викрадення, викуп жінки у батьків, приведення жінки до маєтку своїх батьків. При останній формі, молодик приводив молоду додому батьків, при цьому сплачував її родичам “віно”, вона привозила “посаг”. Ця остання форма збереглася і після введення християнства.

Прикладенні шлюбної угоди звертали увагу на вільне волевиявлення.

Причини розірвання шлюбу:

- подружня невірність
- безплідність
- постриження в ченці
- заразна хвороба
- родинна незгода
- відсутність тривалий час одного з подружжя

Оформлювалось розторгнення шлюбу духовним або світським судом або за звичаєвим правом: відпущення жінки чоловіком.

Родинне право, крім взаємовідносин між чоловіком та жінкою, регулювало відносини між дітьми та батьками.

Руська Правда поділяла дітей на: законно народжених і незаконно народжених. Останніх мали від невірності, наложниці.

Жінка після смерті чоловіка, вступала в повне управління загально-родинного майна, при малолітніх дітях. При повному одруженні, право на майно вона втрачала.

При засудженні злочинця до такої кари, як поток і розкрадання, його діти та жінка теж несли часткову відповідальність.

Опіка і піклування.

Руська Правда **досить** детально регламентує порядок опіки родичів над дітьми померлої матері та батька. Опіка також назначається, коли матір переходить до іншого роду.

Опіка призначалася спочатку громадським органами, а в 12-13 ст. духовними.

На опікуна покладався обов'язок утримувати і виховувати неповнолітніх дітей, зберігати їхнє спадкове майно і передати його при повнолітті.

За моноканомом для дівчат з 13 років, для хлопців з 15 років. За це опікун отримував право користуватися спадковим майном будинку.

В разі, коли він через свою не добросовісність майно не зберігав - ніс цивільно-кримінальну відповідальність.

Опікуни могли встановлюватися батьками при їх житті.

Спадкове право

Спадщина за родинним правом називалася „статок" або „задниця".

До спадку входило тільки реальне існуюче майно.

Об'єктом спадку було: як рухоме так і нерухоме майно.

Спадок передавався:

1. за заповітом (духовна грамота) - в усній чи письмовій формі
2. за законом звичаю.

За відсутністю родичів, майно переходило до держави в особі князя. Сторонніх осіб, як за заповітом, так і за законом не могло бути.

В **правосвідомості** того часу, заповідач висловлював не скільки свою волю, скільки волю родини.

Руська правда розрізняє:

1. боярське спадкування
2. спадкування серед простого народу.

Спадкоємцями майна могли бути тільки сини померлого, а боярського майна і дочки.

Із спадкової маси, вдові повинна була виділятися 1/4 частина на весільний посах. Основна частина спадкового майна - маєток батька, переходив до молодшого сина, з яким і повинна була проживати мати.

І такий порядок був на Україні до середини 19 ст., чим він і відрізняється від порядку спадкування московського і західноєвропейського.

Однокровні діти успадковували майно тільки по різних батьках, а одноутробні тільки по рідних матерях.

Суперечки з приводу спадкового майна, становили до компетенцію духовних судів.

Кримінальне право

Основні засади кримінального права КР діяли починаючи від 9 ст. і до кінця 15 ст.

За своєю формою пам'ятки, українсько кримінальне право поділяють:

1. на звичаєве право і офіційне законодавство
2. церковне право

Як і норми цивільного права, кримінальні були розпорошені по різним документам.

В своєму розвитку, кримінальне право пройшло 2 періоди:

1. Приватного кримінального права
2. Публічного кримінального права

Існував період, коли одночасно існувало і приватне, і публічне кримінальне право.

1. Приватне. По приватному кримінальному праву, суб'єкти самостійно вирішують спори без втручання держави.

2. Публічне. При публічному судова влада переходить до державних органів. Суб'єктом злочину могли бути тільки вільні люди. За злочин холопа відповідав його господар.

Злочини називалися „образою“. Не розрізняли цивільно-правових норм від кримінальних.

Під кримінальною образою розуміли приватне пошкодження майна або людини.

Але згодом за злочин також вважалося порушення громадського правопорядку.

Види злочинів:

1. злочини проти життя людини Поділяються на:

а) навмисні - вбивство з наміром, розбої

б) ненавмисні -

вбивство без наміру (в бійці)

Вбивця з наміром називався розбійником, а той що без наміру - головником.

Особливим рядом вбивства були пошкодження тіла з летальним наслідком - таке вбивство каралося легше чим навмисне.

Безкарні вбивства: вбивство нічного злодія, вбивство внаслідок провокації, реторсії (перевищення необхідної оборони).

2. злочини проти тіла:

а) каліцтва

б) пошкодження здоров'я

Згодом важке каліцтво розумілося, як вбивство.

3. злочини проти честі та свободи:

побиття людини оголеним мечем - 3 грн.

мечем з піхвою - 12 грн.

Тому що в останньому випадку вважалося, що винний не визнає тебе за людину і не поважає гідність.

Каралися тяжче ніж злочини проти тіла.

4. злочини проти майна:

крадіжка (татьба)

зловмисне пошкодження чужої речі

розбій (відкрите пограбування)

привласнення загублених грошей
порушення земельної межі
підпалення
шахрайство
безправне користування чужими речами

**5. злочини проти громадських інтересів (проти суспільства)
проти релігії (чаклування, зеленячесво) пограбування предметів
культу пограбування трупів (сволоті)**

6. злочини проти родини:

- загальні (вбивство, крадіжка)
- спеціальні (двоєженство, двоємужжя, кровозмішення, зрада, покидання порушення).

7. злочини проти моралі.: зґвалтування, скотолозтво

8. злочини проти держави.

В КР окремої групи таких злочинів не було, тому що в них ще не сформувалося поняття держави. В нашому розуміння існувало поняття „зрада своїй вітчизні”: перехід на сторону ворога.

Система покарання:

1. Кровна помста була найдавнішою мірою покарання (принцип таліону). Але повинна була дотримуватись наступна формула: „рівному за рівне” (між людьми одного стану).

По Руські Правді, кровна помста вказана в ст. 1, належала тільки родичам вбитого. Але в тій статті вказано, якщо потерпілі відмовляються, то вони повинні сплатити штраф: за просту людину - 40 грн., за княжого мужа - 80 грн.

2. Вира - грошовий штраф.

Існувало поняття „дика вира”, вона призначалася тоді, коли злочинець був невідомий, або коли не бажали видати злочинця громада, то тоді відповідала не одна особа, а вся громада.

3. Поток і розграблення - це конфіскація всього майна і продаж в рабство на чужину. Присуджувалася за **найтяжчі** злочини: вбивство в розбої, професійне конокрадство, підпалення.

Карне права тієї доби, не мало таких видів покарань, як в'язниця, кари на тілі, ганьбливі кари. Смертна кара застосовувалась духовними судами.

Основна мета покарання: відшкодування збитків.

9. Судочинство та судоустрій (процесуальне право):

КР єдиної судової системи не знала.

Всі суди поділялися на декілька **видів** і судові установи були слабо пов'язані між собою:

1. княжі суди (державні)
2. вічові суди (міста)
3. громадські сільські суди
4. приватновласницькі суди (суди феодалів над залежними людьми)
5. церковні суди

Шлях розвитку українського процесуального права йшов, як і в інших європейських країнах від приватного процесу, коли сторони самі розглядали справу і до публічного процесуального процесу, коли справа розглядалася державними, громадськими або іншими судами.

Найнижчою судовою інстанцією - були **громадські суди**, які склалися з сільських старшин, що розглядали незначні справи. Складніші справи розглядалися за участю представників декількох сіл.

На рішення громадських судів можна було скажитися до **княжих судів**, де засідали або самі князі або поставлені князем особи. Під час суду були присутні окремі особи, брали участь у процесі: ябедник - на зразок офіційного обвинувачувача, метальник - писар; і істці - слідчі. Дорадчим порогом в суді користувалися громадські представники - старці.

Існував **суд феодалів (землевласників)** під юрисдикцію яких, попадали хлопи, наймити та закупи. У справі холопа, рішення було остаточним і оскарженню не підлягало. Наймити і закупи могли оскаржити рішення у князівському суді.

Церковному суду підлягали: церковні монастирські люди по всіх справах, як цивільним так і кримінальним. Без впливу світської влади. По предмету підсудності церковному суду підлягали за такі види злочинів: злочини проти моралі і сімейного права; злочини, що позіхають на життя, здоров'я, честь, майно. Виключенням були злочини проти життя і майна, які розгадалися як і світськими, так і церковними судами.

Досудовий процес.

Початок процесу відбувався за договором між позивачем і відповідачем або через позивання в суді до відповіді відповідача або ініціатором був суд (при тяжких злочинах).

При тяжких злочинах неявка або запізнення до суду могла призвести до винесення заочного вироку, не на користь тієї сторони, що запізнилася або не з'явилася.

Були основні форми досудового слідства - залич, звід і гоніння сліду. Значна активність позивача в процесі виявлялася, наприклад, під час розшуку злодія. Руська Правда передбачала детальну процедуру такого розшуку. Це були - **заклич**, звід і гоніння сліду.

Звід - це процедура встановлення осіб, що привласнили чужу річ, і

повернення її власникові. Якщо на зводі виявиться хтось винен, то на того і лягає відповідальність за крадіжку.

При зводі позивачеві було відомо, де знаходиться його річ, але щоб її повернути треба було знайти злочинця, який цю річ вкрав. Позивач на торжищі протягом 3 днів, робив публічне оголошення. Якщо річ повертали, то відповідальність за це не несли. Якщо ні, то власник та фактичний володар речі разом йшли при свідках до посередника.. Якщо він не міг довести, що річ здобута добросовісно, то відповідальність, як матеріальну так і кримінальну ніс останній. Звід проводився в межах міста або в межах землі. Закордоном не проводився.

Гоніння сліду - полягає у розшуку злочинця, не пійманого на місці злочину, по залишених слідах. Вважалося, що там, де губляться сліди, перебуває злочинець. Коли слід заводять на територію якоїсь громади і там губиться, то громада зобов'язана була або знайти злодія, або ж відшкодувати вкрадене. Таке слідство проводилося при вбивстві чи при пограбуванні. Власник украденого в присутності старійшин сам проводив слідство, тобто йшов по сліду злочинця.

Заклич. Коли ж сліди були відсутні, то потерпілий мав вчинити заклич про свою пропажу на громадському торжищі. Якщо протягом трьох днів після оголошення річ знаходили у кого-небудь, то він вважався відповідачем (повертав річ + платив виру).

Той, хто нагнав слід, міг вимагати від влади допомоги, але якщо на суді виявиться, що він заарештував невинного, то він мусив сплатити виру.

Судовий процес називався (*тяжба*). Був змаганням сторін перед судом, який був 3-ою стороною у спорі, суд лише наглядав за судовими діями і встановлював рішення, вирок після процесу змагань.

Як правило, процес змагань починався за вимогою скривдженого, але народжувалося вже офіційне державне звинувачення, судове слідство (розправа). Розправа велася публічно й усно в присутності суддів та свідків.

Виділяють 3 стадії судового процесу (тяжби):

1. заява скривдженого
2. судове слідство (розправа)
3. вирок

Звід та гоніння сліду відбувалося з застосуванням різних обрядів, урочистих дій, символів.

Коли знаходили вкрадене, починалася судова розправа, суд виступав арбітром, вислуховував сторони, розглядав докази.

Доказами в розправі були:

1. Присяга - язичницька рота (присяга перед богами), аз приходом християнства - хресне цілування, яку складали як сторони так і свідки на Біблії чи Євангелії.

2. покази свідків. **Послухи** – це свідки доброї слави (репутації) сторони судового процесу; так, обвинувчений у вбивстві міг відвести від себе підозру, виставивши 7 послухів (Ст.18 Розш.Пр.); притому послухами могли бути лише вільні люди (Ст.85 Розш.Пр.), а у виняткових випадках – боярські тіуни або закупи. **Видоки** – свідки факту вчинення злочину.

3. речові докази - майно і рани на тіл потерпілого

4. ордалії (божі суди) - випробовували водою, залізом, жеребкуванням. В присутності суду, свідки засовували в короп руки, потім через 2 тижні розмотували бинти: у кого швидше зажило, той і невинний. Зілля не можна було застосовувати.

Вироки: постановлялися усно. По цивільним виконувалися самим позивачем, по кримінальним - за допомогою держави.

Тема 3. Держава і право на території Південно-Західної Русі в період політичної в період політичної роздробленості.

Політико-правові інститути Галицько-Волинського князівства (XII – пер. пол. XIV ст.)

1. Галицьке і Волинське князівства.

У середині XII ст. Київська Русь розпалася на півтора десятки князівств: Київське, Переяславське, Володимиро-Суздальське, Смоленське, Чернігівське та інші. Вони, у свою чергу, поділялися на менші князівства.

В одних землях утворилися феодальні республіки (Новгород, Псков), в інших - князівства з міцною князівською владою (Володимиро-Суздальське) або князівства із сильною боярською аристократією (Галицьке).

Одним з найбільш потужних князівств Київської Русі було Галицько-Волинське князівство. Воно стало безпосереднім спадкоємцем Русі. Після занепаду Києва саме туди переміщується центр економічного і політичного життя південно-західної гілки східних слов'ян.

Його піднесенню сприяло географічне положення (далеко від кочовиків і влади Київських князів, важливі торгові шляхи), необхідність спільної боротьби проти польських і угорських зазіхань, об'єднавча

політика Романа Мстиславича і Данила Галицького.

До завоювання Володимиром Великим Галицько-Волинських земель їх населяли дуліби (волиняни), бужани, тиверці, білі хорвати.

Після смерті Ярослава Мудрого на Волині правили його нащадки: Ігор, Ізяслав, Ярополк, Ярослав, потім Мономаховичі, у Галичині – його правнуки Ростиславичі.

З ослабленням Київської Русі у 1141 р. виникає Галицьке, а 1146 р. – Волинське князівства.

Розквіт Галицького князівства припадає на період правління Ярослава Осмомисла (1152-1187), Волинського – Романа Мстиславича (1170-1205).

В історії Галицько-Волинського князівства можна виділити такі етапи:

1199-1205 рр., коли Роман Мстиславич об'єднав Волинь і Галичину. Природно й економічно ці землі були близькі, а політично і соціально – контрастні. Волинь була централізованою і згуртованою, бояри служили князю. А Галичина до об'єднання залишалася неконсолідованою. У князівстві панували бояри, а не князь. Галицько-Волинське князівство в цей період трималося на авторитеті і військовій силі князя.

1205-1238 рр. Саме тоді стався тимчасовий розпад князівства. Втручання бояр у справи престолонаслідування (боярин Кормильчич) посилювалися, відчувався тиск з боку Польщі й Угорщини. Відбувалася боротьба Данила Галицького і його брата Василька за відновлення єдності князівства.

1238-1240 рр. Відновилося єдність князівства. Данило Галицький успішно відбиває напади Польщі, Угорщини, Тевтонського ордену. Встановлюється влада над Києвом (1239). Однак об'єднанню усіх цих земель під владою Данила Галицького завадила монголо-татарська навала.

Остаточне об'єднання галицько-волинських земель сталося у 1245 р.

1240-1340 рр. Розпочалася боротьба з монголо-татарами, яка поступово призвела до занепаду князівства. Одночасно велася боротьба з Угорщиною, Польщею, чинився опір Золотій Орді. Спроба Данила Галицького створити антиординську коаліцію у складі Галицько-Волинського князівства, Польщі, Угорщини, Папи Римського, Тевтонського ордену зазнала невдачі. У 1253 р. у м. Дорогочин Данило Галицький був коронований послами папи Інокентія IV на умовах церковної унії і матеріальної допомоги з боку Папи. Через невиконання умов договору угода була скасована.

50-ті роки XV ст. – zenit могутності і слави Галицько-Волинського князівства. Були налагоджені добрі стосунки з сусідами. Данило Галицький навіть почав втручатися у боротьбу за австрійський престол.

Він перший серед руських князів розпочав боротьбу проти татар. Розбив Куремсу, але орди Бурундая приборкали князя. У 1264 р. Данило Галицький помер. Це призвело до розпаду князівства. Землі були поділені між його синами і братом. В середині XIV ст. вони стали легкою здобиччю поляків, литовців, угорців, молдаван.

Залежність князя від Орди була м'якшою, ніж на сході Русі. Сюди не найджали ханські баскаки, не проводилися подушні переписи населення, але князі повинні були надсилати військо під час походів ординців на сусідів, сплачувати татарщину (данину).

Отже, Галицько-Волинське князівство було другою формою державності українського народу. У період розквіту воно об'єднувало 90% українських земель.

Князівство розвивалося під впливом державно-правових традицій Київської Русі та Європи, про що свідчать значні економічні і політичні позиції боярства. Проте саме цей чинник став чи не головним у зникненні в другій половині XIV ст. Галицько-Волинського князівства.

2. Суспільний устрій.

Усе населення князівства, як і в Київській Русі, умовно можна поділити на 3 групи.

Вільні люди.

Особливістю соціальної структури було те, що важливу роль відіграло *старе боярство* – “мужі галицькі”. На відміну від Київської Русі місцеві бояри були власниками землі, що становила їх економічну і політичну незалежність від князя. Багато з них мало і власне військо. Ця частина боярства поповнювалася за рахунок інших верств – збіднілих князів, середніх і дрібних бояр.

Середнє і дрібне боярство – феодали, які перебували на службі у князя й отримували за це землі до волі князя, до смерті власника з правом передачі у спадщину своїм нащадкам. Вони постачали князю військо (із селян-смердів). Часто підпадали під вплив старого боярства і тому не стали опорою князя у боротьбі за єдиновладдя.

Верхівка духовенства. Ця привілейована група мала селян, землю і не сплачувала податки.

Селяни-смерди – основна маса населення. Це – особисто вільні виробники, які мали дрібне господарство і майно. Перебували у складі громади (верви). Сплачували податки, виконували повинності, у тому числі військову (зі своєю зброєю і кіньми). Формально залишаючись вільними, вони поступово ставали залежними від землевласника.

Міське населення. Неоднорідна маса населення. До її складу входили торгово-ремісничі верхівка – “мужі градські” (купецькі об’єднання, ремісничі цехи), міські низи – робітні люди, “люди менші”, підмайстри, обслуга.

Напіввільні люди – частина селян, які перебували у залежності від феодала за взяті у борг зерно, гроші, реманент, худобу. Як правило, вони відпрацьовували борг або сплачували натурою – зерном, медом, рибою тощо.

Невільні люди – холопи. Але холопство не набуло великого поширення. Більшість холопів було посаджено на землю і згодом влилося до складу селянства.

3. Державний лад.

Галицько-Волинське князівство стало одним з потужних державних утворень на землях роздробленої Русі, що успадкувало її державно-правові традиції. Саме західноруські землі продовжували залишатися носіями основних рис державного устрою Давньоруської держави. Проте політичний розвиток князівства мав і певні особливості.

Князь – носій верховної влади. Представляли її нащадки Володимира Великого і Ярослава Мудрого. Проте трапилося 2 випадки, коли правили представники боярства: у 1210 р. – Володислав Кормильчич, 1340-1349 рр. – Дмитро Дедько. Після 1245 р. формою правління став дуумвірат. Під рукою Данила Галицького перебувала Галичина, Дорогочинська, Белзька та Холмська земля на Волині, а під впливом Василька знаходився Володимир разом з більшою частиною Волині.

Компетенція і влада князя не були чітко окреслені і залежали від авторитету князя. Однак князь ухвалював законодавчі акти, мав судові повноваження, очолював військо, збирав податки, карбував гроші, визначав порядок і розмір поборів, керував скарбницею, призначав єпископів, відав зовнішньою і внутрішньою політикою. Атрибутами влади були вінець (корона), герб (зображення золотого лева на синьому щиті), прапор (синє полотнище із зображенням лева), печатка.

В окремі періоди князь потрапляв у політичну залежність від бояр. Від їхньої волі часто залежала доля князівського столу. Могутність боярства відобразилась і на ролі **Боярської думи**. Вона скликала князем за згодою боярства. З часом її вплив на політичне життя князівства настільки зріс, що закон набирав чинності лише після ухвалення його Боярською думою і підписання князем. До її складу входили великі

землевласники, єпископ, суддя князівського двору, окремі намісники і посадники.

За формою правління Галицько-Волинське князівство нагадувало феодальну монархію з яскраво вираженими олігархічними тенденціями.

Віче не відігравало великої ролі у політичному житті князівства, не мало чітко визначеної компетенції і порядку скликання. Спроби Данила Галицького скликати його у 1231 і 1235 рр. і знайти в нього підтримку для боротьби з боярством виявилися марними.

Князівські з'їзди (снєми). На них укладалися різні угоди, підписувалися договори про мир. Рішення снемів мали рекомендаційний характер.

У Галицько-Волинському князівстві поширилася **двірцево-вотчинна система управління**. Особи, які займали посади дворцево-вотчинних слуг у князівському домені, одночасно виконували функції управління в межах держави.

Провідне місце займав *двірський* або *дворецький*, який завідував князівським палацом, іноді заступав князя в управлінні, війську, суді.

Канцлер (печатник) – охоронець печатки, автор текстів князівських указів. Відав канцелярією, виконував дипломатичні і військові доручення князя.

Стольник стежив за своєчасним надходженням доходів.

Ловчий відав полюванням на звірів.

Конюший обслуговував князівську кінноту.

Судові функції виконували княжі *тіуни і посадники*. Їм допомагали *вірники, мечники, отроки*.

Місьцеве управління

Територія поділялася не на уділи, а на воєводства і волості, якими керували відповідно воєвода, волоститель, що призначалися князем з місцевих бояр. Їм належала адміністративна і судова влади, підпорядковувалося військо в межах своїх повноважень.

Місьцеве управління базувалося на системі “кормління”.

У містах управляли *тіуни і посадники*, яких призначав князь, на селі – *старости*.

У першій половині XIV ст. поширюється магдебурзьке право. Окремі міста мали власне самоуправління й окремий суд.

Військо складалося з воїв – ополчення із смердів, дружини, бояр та їхніх загонів, іноді – з найманого війська (угорці, кочовики).

4. Правова система. Судочинство.

У Галицько-Волинському князівстві в цілому поширювалася система права Київської Русі. Але відбулися і деякі зміни у законодавстві. Вони були пов'язані з розширенням кола об'єктів феодальної власності, що охоронялася законом; з необхідністю відтворення в праві соціального становища певних верств суспільства; зі зміцненням основ права-привілею; посиленням у законодавстві місцевих особливостей. Окрім давньоруських джерел права, у Галицько-Волинському князівстві застосовувалися й інші нормативно-правові акти.

Джерела права

I. Звичаєве право. Воно зберегло свою силу і після монголо-татарської навали і регулювало такі норми, як порядок здійснення кровної помсти, присяги, ордалії.

II. “Руська правда”. У Галицько-Волинському князівстві продовжували діяти норми “Руської Правди”, які регулювали питання права власності на землю і майно, укладання угод та договорів.

III. Князівське законодавство. Залишилося небагато пам'яток права цього періоду. Найбільш відомі пам'ятки права, що збереглися.

1) Грамота Івана Ростиславовича Берладника (1134). Вона містить відомості про зв'язки місцевих купців з болгарськими, чеськими, угорськими купцями. Регламентувала правове становище (пільги) деяких іноземців під час їх перебування на землях Русі.

2) Рукописання (або заповіт) князя Володимира Васильовича (1287). Воно свідчило про існування права успадкування феодального володіння, порядок передачі князями права експлуатації феодально залежного населення, розкривало систему управління селами і містами. Наведено приклади такого способу придбання землеволодінь, як купівля землі.

3) Уставна грамота князя Мстислава Романовича (1289). Вона дає уявлення про розмір та форми феодальних повинностей міського населення на користь князя.

IV. Юридичні документи XIV ст. – грамоти, договори, доручення. Вони свідчили про впорядкування окремих інститутів права власності і зобов'язального права. У них визначалися правила дарування нерухомості (землі, садиби, млина). У князівстві були поширені договори купівлі-продажу рухомого майна, обміну, заповіту, позики.

V. Окремі відомості про правову систему князівства збереглися у літописах. Це – міжнародні договори, законодавча діяльність князів, норми кримінального права. З'являється і такий вид злочину, як змова

проти князівської влади. Розширюється і коло покарань. Застосовуються смертна кара для феодалів і залежних селян, конфіскація майна, вигнання з країни, тюремне ув'язнення.

Є припущення, що існував збірник постанов Галицько-Волинського князівства.

VI. Магдебурзьке право. У багатьох містах князівства завжди було чимало іноземців, які займалися торгівлею. Поступово їм надавалися привілеї.

Наприкінці XIII – на початку XIV ст. на українських землях запроваджується Магдебурзьке право. Воно було обмежене. Його отримували переважно іноземці, які не підлягали юрисдикції місцевої адміністрації. Православне населення позбавлялося права брати участь у діяльності органів самоврядування, займатися ремеслами. Тому воно чинило опір впровадженню Магдебурзького права. Першими це право отримали такі міста, як Володимир-Волинський (1324), Сянок (1339), Львів (1352).

VII. Церковне законодавство. Це річні церковні постанови і устави. Ними регулювалися шлюбно-сімейні відносини, правопорушення проти моралі, неправомірні дії духовенства і церковних людей тощо.

Судочинство

Суд не був відокремлений від адміністрації. Судові функції виконували: князь, Боярська рада, воєводи, волостителі, церква. Право суду над залежними селянами здобували великі землевласники.

Отже, з розпадом Київської Русі традиції державотворення не переривалися. Вони яскраво виявилися у Галицько-Волинському князівстві, яке об'єднувало понад 90% української території. Воно не тільки продовжило державницьку традицію Давньоруської держави, але й досягло значного політичного, економічного, культурного розвитку, вийшовши на передові позиції серед країн Східної Європи.

Методичні поради

Києво-Руська держава виникла на базі східнослов'янських племен, в ранньому середньовіччі розпочала відлік українського державотворення. Але формування відносно єдиної держави було складним і тривалим процесом. Власне це і є предметом обговорення на семінарському занятті.

При опрацюванні теми слід визначити умови формування державності у східних слов'ян як Давньоруської держави (ознаки держави), її устрій та державно-правові інститути Київської Русі (князь, рада старшин, віче, дружина). Розглядаючи питання про державний лад Київської Русі потрібно звернути увагу на функції князя, боярської ради,

ролі віча у політичній структурі суспільства.

Особливу увагу потрібно приділити вивченню суспільного ладу: розглянути докладніше категорії феодалів і суспільно-залежного населення.

Опрацьовуючи питання системи права в Київській Русі потрібно звернути увагу на різноманітність її джерел. Необхідно з'ясувати роль усного звичаєвого права, русько-візантійських договорів, актів судової діяльності князів, римського та канонічного права у формуванні правової системи Київської Русі.

Основну увагу приділити аналізу конкретних норм Руської Правди та їх ролі у становленні права Київської Русі. Зокрема висвітлити такі питання:

право власності, зобов'язальне і спадкове право; особливості шлюбно-сімейного права у східних слов'ян, поняття і види злочинів, мета і система покарань. Розкриваючи стан судової системи Київської Русі, необхідно розібратись в формах досудового процесу ("звід"; "заклич", "гоніння сліду"), основних (змагальній та інквізиційній) форм судового процесу, ролі позивача та відповідача, видах доказів. Слід також охарактеризувати основні джерела церковного права, зокрема церковні статuti Володимира Святославича і Ярослава Володимировича, Номоканон, Прохірон, Еклогу тощо.

Тема 4. Державний устрій і право на території Південно-західної Русі в період подолання феодальної роздробленості. Політико-правові інститути в українських землях, що знаходились під владою Великого князівства Литовського, Польського королівства та Речі Посполитої (кінець XIV ст. – перша половина XVII ст.)

1. Утворення Литовсько-Руської держави.

Панування монгольської орди на південно-західних землях Руси-України призвело до поступового економічного занепаду удільних князівств-держав (Київського, Чернігівського, Переяславського, Володимиро-Волинського та Галицького), чим скористалися Королівство Польське, Велике князівство Литовське, Угорське Королівство, Кримське ханство, Московія та інші держави.

1349 р. здобиччю **Королівства Польського** стала Галичина, а 1377-го – частина Західної Волині. Галичина спершу мала обмежену автономію, але 1434 р. була повністю інкорпорована до складу Королівства Польського й разом із Львівською та Перемишльською землями перетворена на «Руське воєводство».

Землі Північної Буковини тоді ж потрапили під владу **Угорщини**, а 1359 р. – **Молдавії**. В середині XVI ст. Північна Буковина разом з Молдавією опинилася під владою **Туреччини**.

З фактичним розпадом 1453 р. внаслідок турецької неволі Угорського Королівства західна частина залежного від нього Закарпаття підпала під владу імперії **Габсбургів**, а східна – **Трансільванії**.

Крим і Північне Причорномор'я, що було частиною монгольської держави, після розгрому Тимуром Золотої орди 1385 р. увійшли до новоствореної кочовою знаттю держави, 1443 р. в ході тривалої боротьби феодальних угруповань перемогу здобув Хаджі-Гірей. Він заснував незалежне **Кримське ханство**. Це ханство спершу вступило в союз з Литвою, а 1475 р. – з **Османською імперією**.

Основна ж частина політичне роз'єднаних земель Руси-України опинилася (внаслідок шлюбів і військових союзів, а також експансії з боку литовських князів династії Гедиміновичів) у складі Великого князівства Литовського. В 70-х рр. XVI ст. чи не всі ці землі було визволено під проводом великого князя Ольгерда від ординських ханів.

З приєднанням колишніх земель Київської Русі **Литовське князівство** перетворилося на велику державу. Майже 90% населення

становили українці, білоруси, росіяни; 80% території – українські, білоруські й російські землі.

Ці землі були приєднані мирним шляхом.

Руські землі зберегли свою автономію. Великий князь Литовський зобов'язувався боронити землю, а удільні князі і бояри – служити великому князю. На чолі великих князівств стояли переважно представники литовських князів (сини, племінники Ольгерда), у невеликих удільних князівствах – українські князі, нащадки Володимира Великого.

На місцях залишалися старі органи влади. Литовці додержувалися правила: “*Ми старину не рушимо, а новини не вводимо*”.

Православ'я зберігало статус державної релігії. “Руська Правда” тривалий час була головним джерелом права у Великому князівстві Литовському. Прийнятий у XVI ст. Литовський статут був написаний руською мовою.

Тобто в межах литовсько-руського об'єднання українські землі *зберігали важливі елементи державності*: територію, органи управління, військо, фінанси, судову систему тощо. Були збережені місцеві порядки, культура, звичаї, традиції державного життя. До того ж литовські князі вели боротьбу проти зовнішніх ворогів. Литовське князівство поступово перетворюється на Литовсько-Руську державу з офіційною назвою Велике князівство Литовське, Руське і Жемойтське.

В історії державного розвитку Великого князівства Литовського виділяють такі **періоди**:

- ✓ федеративно-князівський (до початку XV ст.),
- ✓ федеративно-земський (до початку XVI ст.)
- ✓ єдинокоржавний (XVI ст.).

Взаємовплив литовських і руських етнічних елементів спостерігався у різних галузях життя: суспільно-політичній, урядово-адміністративній, духовній, культурно-побутовій, звичаєво-правовій тощо.

Крім того, князь Ольгерд (1345-1377) ще у другій половині XIV ст. розпочав збирання руських земель під владою Литви, тоді як московські князі проголосили таку політику лише у XV ст.

У Північно-Східній Русі землі згуртовувало Московське князівство, що неабияк зміцніло за князювання Дмитра Івановича, прозваного Донським. Як і попередники, його наступники, вступивши у політичне протиборство з Великим князівством Литовським і Кримським ханством, прагнули об'єднати навколо Москви всі землі Київської Русі. В цьому протиборстві Москва взяла гору.

В наслідок цього, а також у зв'язку з агресією Тевтонського ордену литовська керівна верхівка змушена була укласти низку уній з Польщею:

- ✓ **Кревська унія 1385 р.**
- ✓ **Городельська унія 1413 р.**
- ✓ **Люблінська унія 1569 р.,**

внаслідок чого Велике князівство Литовське і Польща об'єдналися в єдину державу – **Річ Посполиту Польську**, до якої увійшли й українські землі Південно-Західної Русі.

Попри все це, у XIV– XVII ст. не припинявся процес розвитку української народності.

2. Суспільний устрій Великого Князівства Литовського.

У структурі суспільства можна виділити такі групи:

1. Найбільшим землевласником був великий князь литовський.

Йому і його родові належало близько половини усіх земель держави. Прибутки від них йшли на покриття державних витрат і потреби двору. Великокнязівські володіння в Україні розташовувались біля Київського, Житомирського, Луцького, Володимирського, Вінницького, Кременецького та інших замків. Великий князь роздавав свої маєтності литовським, українським і польським можновладцям на правах вотчинного (дідичного) або умовного володіння («на проживанье», «в хлебокормленье», «до волі і ласки господарской» тощо), від чого його земельний фонд поступово зменшувався.

2. Наступна після великого князя феодальна верства, **князі**, складалася з нащадків удільних князів і вищих бояр.

Представники цієї категорії обіймали вищі *посади місцевої адміністрації* – **воєвод, старост, каштелянів.**

Вони були різного походження. Так, князями з династії

- ✓ Гедиміновичів були Вишневецькі, Сангушки, Олельковичі, Острозькі, Чорторийські, Руженські та інші;

- ✓ Рюриковичів – Курбські, Лукомські, Кропотки, Четвертинські, Масальські, Оболенські, Сокольські, Пронські та інші;

- ✓ нащадки литовських удільних князів – Гольшанські, Ямонтовичі,

- ✓ тюркського походження – Глинські (Путивльські), Половці, Яголдаї, Темрюки,

- ✓ князі невістановленого походження – Капуста, Смаги, Козекі, Деревинські, Подгорські та інші.

Князям на українських землях належало близько 10% приватного земельного фонду.

Головний елемент князівського права – суверенність землеволодіння. Здобувши широкі політичні права та привілеї, імунітет і право вотчинного (документального) суду, магнати стали правлячою верхівкою Великого князівства Литовського, Королівства Польського, а пізніше Речі Посполитої.

Князь мав право

- ✓ оголошувати власні розпорядження, жалувати грамоти,
- ✓ надавати землі своїм підлеглим,
- ✓ встановлювати повинності (незалежно від держави),
- ✓ право суду над підданими.

Він – повний сюзерен свого володіння, з яким він міг вийти зі складу держави. Так, Бельські, Одоєвські, Трубецькі перейшли до Московського князя. Це могли собі дозволити лише династичні князі, а не служилі.

3. Пани (магнати) – своєрідна аристократія. Слово походить від чеського “пан” – вищий світський або церковний феодал. Маючи потужний економічний потенціал, *великі землевласники поступово перетворилися на магнатів* (вищий феодалський стан).

Пани були двох категорій:

пани радні – члени великокнязівської ради;

пани хоруговні – мали своє військо і виводили його на війну під власними знаменами (3/4 війська країни – це воїни панів хоруговних).

Головними *ознаками* панів були давність роду, отчинне (вотчинне) землеволодіння (невід’ємна власність роду, що передавалася у спадок). Проте було чимало і вислуг-кормління.

Панам належало приблизно 30% приватного земельного фонду держави. *Представники цього стану обіймали нижчі урядові посади – ключників, городничих, мостовничих, хорунжих*. Пани підлягали виключно юрисдикції великого князя.

Джерелами зростання магнатських землеволодінь були

- жалування великого князя литовського,
- спадок,
- купівля-продаж,
- освоєння пустищ,
- загарбання общинних і селянських земель.

На них феодали засновували свої нові господарства – двори або фільварки (садиби з орною землею). Ці землі, поділені на волюки (приблизно 23,3 га), обробляли селяни. Панський двір мав прибутки від землеробства, скотарства, полювання, бджільництва (бортництва), рибальства та інших видів господарства.

Після земських реформ 1564-1566 рр. титул пан став приналежністю

кожного шляхтича.

Головні обов'язки:

- участь у військовому поході (військова повинність),
- направа укріплень (замкова повинність),
- зведення мостів (мостова повинність).

3. Шляхта (зем'яни) – верства (приблизно 2,5% від усього населення), що сиділа на землях, отриманих за військову службу. Основна маса постійного війська. Вона приводила з собою у військо своїх людей.

У зв'язку з неефективністю старої дружинної організації, а також за браком коштів на її утримання уряд залучав до військової служби заможних людей, що мали земельну власність. Їхні ранги визначалися доходами шляхетського двору.

У складі шляхти були українці, білоруси (Служки, Полози), литовці (Недригайли, Пашути), молдавани (Балики, Бринзи), угорці (Волощини), росіяни (Образцови, Московіти, Позняки, Грязні, Болотовичі).

Виконували військову і прикордонну службу, канцелярські функції.

Користувалися привілеями:

- ✓ звільнялися від сплати податків,
- ✓ не підлягали місцевій адміністрації.

Спершу **шляхта** була неоднорідною. До неї належали:

- 1) земські бояри (нащадки бідніших феодалів, що не увійшли до аристократичної верстви);
- 2) військові слуги панів;
- 3) міщани й заможні селяни (звільнені від повинностей).

Однак шляхта внаслідок привілею Казимира Ягайловича (1447 р.), який зрівняв у правах усі її прошарки, протягом XIV—XV ст. консолідувалася. Цей стан отримав імунітети, права і право шляхетського (панського) суду над підданими. Останні звільнялися від грошових податків, мостового й шляхового обов'язку, замкової служби тощо. Привілей 1447 р. визначив соціально-політичне становище шляхти як панівного стану.

Слід зазначити, що становище шляхти час від часу змінювалося. Після приєднання Галичини до Королівства Польського наприкінці XIV ст. державні пожалування отримувала лише католицька польська шляхта, що мала й більші привілеї, ніж українські феодали. Це викликало протести з боку останніх. Спроби задовольнити їхні вимоги мали місце у 1425, 1430 і 1433 рр. Врешті, королівським привілеєм 1434 р. галицьку шляхту було зрівняно в правах з польською.

В українських землях, що входили до Великого князівства Литовського, українська шляхта сформувалася пізніше — на початку XVI ст. 1522 р. Сейм видав постанову про «вивід» шляхти, за якою до

шляхетського стану зараховувалися лише нащадки землевласників, що належали до бояр за князів Вітовта, Сигізмунда й Казимира IV. Згідно з цією постановою 1528 р. відбувся перепис шляхти, так званий «попис земський», з метою з'ясування законності володінь. Списки, складені під час перепису, посвідчив Сенат. Таким чином, «попис земський» став законом. Посилання на нього було незаперечним доказом шляхетства.

Крім того, за ухвалою Сейму 1562 р. періодично проводилися люстрації замків і списків служилої шляхти, що складалися чиновниками-люстраторами або люстраційними комісіями, які виконували водночас ревізорські функції. Люстрації містили відомості про якість земель, господарські витрати й чистий прибуток маєтностей.

Із запровадженням «Устави на волоки» 1557 р. великий князь литовський Сигізмунд II Август здійснив аграрну реформу, так звану «волокову поміру», під час якої визначалося право власності на землю. Всі ті, хто не зумів документально підтвердити законність свого землеволодіння чи землекористування, мусили повернути землі державі. На них засновувалися фільваркові господарства.

За «Уставою на волоки», орні землі у великокнязівських маєтках поділялися на рівні ділянки — волоки. Частину їх отримували селяни. Одна волока мала 30 моргів (у Литві морг дорівнював 0,7123 га) і була мірилом феодалних повинностей. Згодом волочну систему було запроваджено й у магнатських та шляхетських землеволодіннях.

Усе це сприяло поступовому перетворенню шляхти на панівну верству Великого князівства Литовського.

У 50 — 60-х рр. XIV ст. Сейм під тиском шляхти видав низку постанов, які зрівнювали шляхту в правах з магнатами. 1563 р. було остаточно скасовано статті Городельського привілею про обмеження прав православних феодалів, а 1564 р. шляхта домоглася постанови Сейму про створення спільних для неї і магнатів виборних земських судів, уповноважених розглядати всі цивільні справи панів. Віденським привілеєм 1565 р. засновувалися шляхетські повітові сеймики, що стали представницькими становими органами шляхти.

Отже, реформи 60-х рр. XIV ст. зумовили зростання політичної ролі шляхти.

Путні бояри, або панцирні слуги, — службовці, які виконували різні повинності — поштову, подорожну. За це отримували від уряду королівщини (державні села). Вони служили у війську персонально і виконували допоміжну функцію. Між козаками, боярами, панцирними слугами на прикордонні різниці у статусі була невелика.

Духовенство (православне і католицьке). Це — священики та їх родини. Вони підлягали суду єпископа. Духовенство поділялося на біле і

чорне. Церковні посади були спадковими. Церкви та монастирі володіли селами, маєтками, містами. Їх засновували князі, пани, шляхта, міщани, селяни. Церква справляла великий вплив на мораль, культуру, освіту місцевого населення. За привілеєм 1387 р. католицьке духовенство звільнялося від податків, пізніше мало своє представництво у Пани-Раді.

Козаки. Про них йтиметься у наступних лекціях.

Селянство – антипод шляхти. Чим більше шляхта здобувала прав, тим більше втрачали селяни.

Селяни поділялися на

вільних (смерди), Вільні селяни мали земельні наділи, господарство і повну правоздатність.

напіввільних (закупи),

невільних – холопи, раби, отчичі (кріпаки). Проте усі були феодално залежними.

За вбивство селянина передбачалося покарання, як за і вбивство дрібного шляхтича.

Селяни були об'єднані у громади, очолювані старостою (отаманом). При старості існувала рада (обиралася на 1 рік). *Староста і члени ради здійснювали копний (громадський) суд.*

Мешкали селяни “дворищами” (кілька хат), які очолював *голова*. Дворище – одиниця оподаткування. Декілька дворич складали село, а кілька сел – волость.

З XVI ст. селянську землю почали вважати державною або панською. Селянам заборонялося продавати свої наділи. Юридично це було закріплено у 1557 р. “Уставою на волоки”. Згідно з нею встановлювався розмір волоки (приблизно 17-21 дес. на дворище), а решта землі віддавалася шляхті, яка на цих землях засновувала **фільварки**, обмежувалося право переходу селян, встановлювалася низка повинностей на користь держави та шляхти (чинш, панщина), усі землевласники одержали право суду над селянами. Лише тяжкі злочини (розбій, покалічення шляхтича тощо) залишалися у компетенції державних суддів. Втрачається роль громади. Кріпацтво у Галичині запровадили у XV ст., Великому князівстві Литовському – у XVI ст.

Єдине, що залишилося від свободи селянина, – це те, що його не можна було продати без землі та безкарно вбити.

За характером виконання повинностей селяни поділялися на 3 категорії:

Тяглові, які відробляли панщину, спочатку 8-10 днів на рік, а потім – 2-4 дні на тиждень. Сплачували державі податок (подимщина, поголовщина, воловщина).

Чиншові, які платили чинш (податок натурою – медом, зерном,

шкірою).

Ремісники і службові (путні) селяни – колісники, пекарі. Об'єднувалися у сотні. Жили біля замків й обслуговували їх.

Міське населення. Воно було організоване за німецьким зразком. Існував поділ на корпорації, в яких привілейоване становище мало **купецтво, лихварі, реміснича верхівка, магістратські чиновники**. Значну кількість міщан становили середні торговці, власники промислів, бюргерство (поспільство). Усі категорії міського населення об'єднувалися у цехи з власним статутом, судом і цехмістром на чолі. До міських низів належали дрібні торговці та ремісники, підмайстри, учні, слуги, наймити, позацехові ремісники (“партачі”), декласовані елементи.

Окремі міста отримали **Магдебурзьке право**. Але повну правоздатність мали тільки міщани-католики. Православних зобов'язували жити лише в певних районах міста.

Міста були

- ✓ великокнязівські,
- ✓ приватновласницькі,
- ✓ церковні і
- ✓ самоврядні.

3. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО.

Структура державної влади багато в чому копіювала структуру влади Київської Русі. Проте були й певні особливості.

Великий князь (господар) стояв на чолі держави. Уособлював законодавчу, виконавчу, судову влади, був головнокомандувачем війська, здійснював дипломатичні зносини з іншими країнами, оголошував війну й укладав мир, призначав і звільняв адміністрацію.

Але в міру укладання польсько-литовських уній становище князя змінювалося. Його влада *поступово почала обмежуватися Пани-Радою*. До середини XV ст. князь лише консультувався з нею, а наприкінці XV ст. Пани-Рада поділила з князем право дипломатичних зносин, призначення урядовців на найвищі посади, законодавчі функції.

А після *Люблінської унії законодавчим органом стає сейм* (поряд з князем і королем).

Певну роль у системі управління спочатку відігравали **удільні князі** (Гедиміновичі, Рюриковичі, литовські, татарські). До XV ст. удільний князь у своїй землі – найвищий суддя, адміністратор, збирач податків, командувач війська. Великий князь не мав права втручатися в його адміністративні дії.

Удільному князю допомагала рада (служилі бояри, єпископ, урядовці).

Але з XV ст. удільні князі стають підданими великого князя і втрачають свої державні права. У середині XV ст. були ліквідовані Волинське і Київське князівства, а замість них створені воєводства.

Пани-Рада (Панів Рада) – другий орган влади. До її складу спочатку входили найближчі родичі великого князя, бояри, урядовці, а з XV ст. – службові князі, вищі і місцеві урядовці – маршалок, канцлер, підскарбій, гетьман, воєводи, каштеляни, старости, 4 католицькі єпископи.

Правове становище Пани-Ради визначалося привілеями 1492, 1506, 1529 рр. Найважливіші справи вирішувалися разом з великим князем. У разі, коли думки не збігалися, князь мав підкоритися рішенням Пани-Ради. Рішення Ради було вирішальним при розгляді дій центральної і місцевої адміністрації. Вона також проводила судові засідання, оголошувала мобілізацію.

Але через велику кількість членів Ради (до 80 осіб) її важко було скликати. Тому часто великий князь користувався послугами *таємної ради* (8-10 чол.).

Великий вальний сойм. З середини XV ст. великий князь почав ширше залучати (за прикладом Польщі) дрібну шляхту до державних справ. У 1440 р. вона вперше взяла участь в обранні князя. Згодом це стало традицією.

Вперше сойм зібрався 1507 р., коли князь потребував грошей для війни проти Москви. Крім магнатів і урядовців, брала участь і шляхта.

II Литовським статутом (1566) сойм визнавався державною установою із законодавчими функціями.

1564 р. визначено порядок представництва шляхти на соймі. Шляхта мала обирати на повітових сеймиках по 2 послы від кожного повіту. Виборці вручали їм писану інструкцію. В українських воєводствах нараховувалося 22 повітових сеймики.

Сойм у Литві – це орган станово-представницької монархії, але на відміну від Західної Європи тут представлена була лише шляхта. Сойм розглядав питання обрання Великого князя, військової повинності, податків, воєнних союзів і державних уній, прийняття законів тощо. Він скликався з ініціативи князя і складався з двох палат – Пани-Ради і шляхетства. Засідання відбувалися окремо по палатах. Остаточне рішення ухвалювалося на спільному засіданні обох палат. Постанови ухвалювалися одностайно. Рішення сойму набувало чинності з моменту його підписання Великим князем Литовським.

Центральна адміністрація. Це урядовці, призначені великим князем і погоджені з Пани-Радою, а потім і Вальним соймом.

Маршалок земський – перша особа, яка за відсутності князя

головувала на зборах Пани-Ради. Заступник його – маршалок двірський, відав князівськими дворянами.

Канцлер відав державною канцелярією. Заступник його – підканцлер.

Підскарбій земський відав фінансовими справами. Заступник його – підскарбій двірський.

Гетьман земський (великий) очолював військо, опікувався ним. Заступник його – гетьман двірський (польний).

Місцева адміністрація.

З'явилася після ліквідації інституту удільних князів, яких спочатку замінили волосні намісники – **старости**. У великих містах правили **воєводи** – цивільні адміністративні посадові особи. У менших містах були **державці**. Воєводства поділялися на повіти або староства.

На початку XVI ст. була здійснена реформа. В українських землях запроваджено такий же адміністративно-територіальний поділ, як і в Литві: воєводство – повіт – волость.

З цього часу головна фігура місцевого управління – **воєвода**. Він очолював місцеву адміністрацію; стежив за стягненням податків; відав організацією війська; вирішував судові справи.

Повіт очолював **староста**, він мав широкі адміністративні і судові повноваження.

Центральний повіт воєводства очолював **каштелян** (помічник воєводи).

У XIV-XV ст. окремі **міста** отримали **Магдебурзьке право**. Це було відображено у II Литовському статуті (1566), за яким міста поділялися на

- ⇒ привілейовані (ті, що користувалися Магдебурзьким правом) і
- ⇒ непривілейовані (решта).

У **великокнязівських містах** органи управління формував князь. Представниками адміністрації виступали воєводи, старости, війти. Вони самі призначали дрібних службовців міста.

Приватновласницькими і церковними містами управляли їх власники – магнати або церква.

В окремих містах дозволялося обирати **ратуші** – органи самоврядування.

Мешканці міст з Магдебурзьким правом обирали **магістрат** – адміністративний і судовий орган самоврядування. Він складався з двох колегій:

міської ради, до складу якої обиралися радці (6-24 особи). Очолював раду бурмістр;

лави – судового органу на чолі з війтом. Лава розглядала кримінальні справи міщан, претензії міщан до феодалів.

4. Суспільний устрій українських земель у складі Речі Посполитої.

Процес централізації Польщі розпочався на початку

XIV ст. Невдовзі Казимир III включив до своїх володінь Белзьку, Галицьку і Холмську землі. У 1387 р. приналежність цих земель до Польщі була визнана юридично сусідами. Після Люблінської унії 1569 р. Велике князівство Литовське і Польське королівство об'єдналися в нову державу – **Річ Посполиту**. Внаслідок цього більшість українських земель опинилася у складі Корони Польської Речі Посполитої. Основними умовами унії були:

Річ Посполита – єдина держава. Король і Великий Князь мав бути один й обиратися на спільному соймі представників Литви і Польщі. Монарх присягав на вірність обом народам. Підтверджувалися всі права і вольності шляхти й окремих осіб. Укладені до унії міжнародні договори денонсувалися, якщо вони були спрямовані проти однієї із сторін. Запроваджувалися спільні монета і зовнішня політика. Узаконювалося право набувати землі польській шляхті у Литви і литовській шляхті у Польщі.

Проте і після унії залишалися окремими державний герб, печатка, військо, адміністрація, законодавство, фінанси.

У середині XVI ст. соціальна структура зазнала суттєвих змін. Відбулася загальна реконструкція суспільної моделі попередньої доби. Це супроводжувалося рішучим поворотом України обличчям до Заходу у сфері духовної культури, особливо освіти, порушенням конфесійної рівноваги (наступ католицизму, поява уніатства). Саме тоді козацтво заявило про себе як велику політичну силу. У новій ролі воно дебютувало у повстаннях 1591-1596 рр.

Умовно все населення можна поділити на такі групи.

I. Панівна верства

У 60-х роках XVI ст. відбувається консолідація вищого прошарку. Це супроводжувалося мобілізацією земельної власності. II Литовським статутом дозволялося вільне відчуження землеволодінь усіх рангів. Розпочалися гарячкова скупівля і продаж маєтків. Ліквідація кордону між Польщею і Литвою, зняття заборон на придбання колишніх литовських земель України мешканцями Польщі відкрили двері *польському елементу* – *через служби на державних посадах, шлюби з представниками місцевих боярських, шляхетських і князівських родів та королівські данини на неосвоєні землі*. В середині шляхетського стану відбувається поляризація.

З одного боку, існують *магнати* Острозькі, Вишневецькі, Кисилі, з іншого – *дрібні шляхтичі*. Відбувається урівнення в правах панів і шляхти. Поступово зникає політично свідомо еліта. Українські інтереси репрезентує лише дрібна шляхта. Невдовзі після унії українська шляхта добилася законодавчого підтвердження станових, політичних, майнових та особистих прав.

Шляхта. Шляхетський стан визнавався державою безумовно вищим за міщанина і селянина.

Шляхетське слово прирівнювалося до юридичного доказу. За поранення чи вбивство шляхтича покарання було суворіше, ніж за вбивство представника іншого стану. Шляхтич мав право суду над своїми підданими, необмежене володарювання над ними та їх майном. Проте його земля не могла бути передана нікому у користування. Шляхтич підлягав юрисдикції лише станових судів. Він мав герб і печатку. Заняття ремеслом і торгівлею було не сумісним зі шляхетським станом.

У політичній сфері шляхтич мав право брати участь у повітових сеймиках; обирати й обиратися депутатом на вальні сейми чи судові трибунали; обирати чи обиратися на суддівство чи інші земські адміністративні посади у власному повіті.

Шляхтич мав право успадковувати і вільно розпоряджатися землею; звільнявся від військових постойів, різних повинностей, податків, окрім загальнодержавного грошового побору, сплачуваного його підданими.

Особисті права шляхтича полягали у тому, що він не міг бути ув'язненим чи покараним без суду і слідства, під час слідства не підлягав тортурам, не ніс відповідальності за злочини, скоєні його родичами, мав право вільного в'їзду і виїзду з країни.

Духовенство. До цього стану належали не тільки священики і церковні причетники, але й їх родини. Вони підлягали суду церковному. Мали для утримання землі, данини в натурі від прихожан. Існувало біле і чорне духовенство.

Залежні верства

Міщанство. Займалося переважно ремеслом і торгівлею. У містах жили

⇒ *магнатсько-шляхетська аристократія*, яка контролювала міське життя,

⇒ *торгово-ремісничу верхівку* – багаті купці, ремісники, цехові майстри, лихварі,

⇒ *робітні люди* – дрібні торговці і ремісники, підмайстри, партачі, слуги, наймити.

⇒ У містах також перебували жовніри (військові) і козаки.

Селянство. Селяни були приватновласницькі і державні. Вони

сплачували податки, відбували повинності. III Литовським статутом юридично було оформлено кріпацтво.

Тяглові селяни відбували панщину, *чиншові* сплачували данину грошима або продуктами харчування.

Найбільш спроможні селяни залучалися до війська і могли стати шляхтичами.

Козацтво. Особливий стан, нерідко непідвладний державі і урядовцям. Козаки мали рівні права на участь у самоврядуванні, користування господарськими угіддями. Козацька громада – товариство вільних власників і товаровиробників.

5. Державний лад українських земель у складі Речі Посполитої.

З другої половини XIV ст. до середини XV ст. Польща була станово-представницькою монархією на чолі з королем і однопалатним парламентом. З середини XV ст. існувала феодальна республіка на чолі з королем. У 1476 р. у складі Вального сойму (сейму) поряд із Сенатом з'явилася ще одна палата – Посольська ізба (збірня). Король очолював виконавчу владу і мав деякі законодавчі функції. Він головував на засіданнях сойму і сенату. У разі його відсутності на засіданнях рішення парламенту вважалися неправомірними. У 1572 р. при обранні нового короля Генріха Валуа були прийняті “Артикули”, згідно з якими король відмовлявся від принципу успадкування трону (влади), зобов'язувався головні питання внутрішньої і зовнішньої політики вирішувати з урахуванням думки сенату, скликати сойм кожні 2 роки.

У Речі Посполитій **король** очолював виконавчу владу. Без його затвердження жоден закон не діяв. Королями могли бути обрані особи з родової польської знаті, католики, знайомі з вітчизняним правом. Маєтності короля оголошувалися недоторканими.

Великий вальний сойм – вищий законодавчий орган країни у складі:

короля, який головував на засіданнях;

Сенату, до якого входили вищі урядовці країни, воєводи, каштеляни, католицькі єпископи. Сенатори в соймі не голосували. Їх кількість становила 140 осіб. Першим сенатором вважався голова польської католицької церкви. Сенат скликався королем одночасно з Посольською ізбою, але засідання двох палат відбувалися окремо. До компетенції сенату належали розгляд нормативних актів, ухвалених Посольською ізбою, обговорення питань зовнішньої політики, участь у розгляді справ у сеймових судах під головуванням короля;

Посольської ізби – найвпливовішої частина сойму. До її складу входило близько 170 депутатів (послів) від шляхти. Саме вони обговорювали внесені королем проекти законів, ухвалювали рішення з окремих спорів, запроваджували нові податки, визначали основні напрямки зовнішньої політики, приймали іноземних послів. Усі питання ухвалювалися одностайно. Рішення сейму – постанови під назвою конституції.

Центральне управління було подібним до управління Великого князівства Литовського. Вищими урядовцями були

- ⇒ маршалок коронний,
- ⇒ канцлер,
- ⇒ підскарбій коронний,
- ⇒ гетьман коронний (з українських магнатів),
- ⇒ референдарій (помічник короля у королівському суді).

Місьцеве управління. Протягом XV-XVI ст. відбулися зміни в адміністративному поділі українських земель. Руське і Подільське воєводства утворені у 1434 р., Белзьке – 1462 р., Брацлавське – 1565 р., Київське – 1566 р., Чернігівське – 1635 р.

Вони поділялися на повіти, а ті, у свою чергу, – на волості. Перші очолювали воєводи, другі – старости (каштеляни), треті - волостителі.

Нижчою ланкою парламентської системи і органами місцевого самоврядування були **шляхетські сеймики**. Утворилися в Польщі на рубежі XIV-XV ст., потім вкоренилися на українських землях.

Друга половина XVII – початок XVIII ст. – період “сеймикових правлінь”, через паралізацію роботи вального сойму сеймики перебирають частково його компетенцію (військові і податкові справи), фактично виконуючи функції органів влади.

Види сеймикових зібрань

Передсеймові, на яких обиралися послы на сойм, давалися їм настанови для обговорення питань.

Післясеймові, на яких послы звітували (подавали реляції) про роботу у соймі, приймали ухвали щодо виконання соймових постанов, обирали виконавців постанов (поборці, ротмістри, комісари).

Депутатські, під час яких обирали депутатів до Коронного трибуналу – вищої апеляційної інстанції для шляхти, слухали звіти поборців, полагоджували приватні конфлікти між окремими шляхтичами.

Елекційні (виборні). На них обирали судових земських урядовців на вакантні земські уряди (4 кандидати) – підкоморія, підсудка і писаря та членів земського суду.

Надзвичайні (з власної ініціативи). Розглядали питання оборони країни, податкові справи.

Конфедераційні. Відбувалися у часи безкоролів'я (остання чверть XVI ст.; 1632-1633 рр.). Розглядали питання громадської безпеки, судочинства, оборони, роботи сойму.

Шляхетські з'їзди (воєводські). Зібрання під час судових сесій (шляхта сходилася за власним бажанням), переписів посполитого рушення (військові з'їзди, шляхта прибувала за розпорядженням короля, воєводи, каштеляна).

Порядок скликання сеймиків не був регламентований законодавчо. Їх могли скликати король, воєводи, каштеляни, старости, підкоморії. Відкривав зібрання найстаріший за рангом з присутніх урядовців воєводства (землі). Потім обирали маршалка – голову зібрання. Зібрання проходили у костьолах, у замках, іноді просто неба. Брили участь усі шляхтичі, осілі у воєводстві. Безземельна шляхта перебувала на сеймиках, але активної участі не брала.

У **містах** адміністративний устрій залежав від статусу міста:

- ⇒ королівські привілейовані і непривілейовані,
- ⇒ приватновласницькі,
- ⇒ церковні.

У містах, що користувалися Магдебурзьким правом, органами управління були ратуші або магістрати (рада, лава).

Антиподом станової Речі Посполитої було утворення українського козацтва – **Запорізька Січ**. Їй притаманні були демократизм і самоврядування. Існував поділ територіальний (на паланки) і військовий (на курені).

Вищий орган – **Військова рада**, в якій брили участь усі козаки. Скликалася 1 січня, 1 жовтня і на Пасху. Розглядалися найважливіші питання життя Січі,

обирався **уряд** – військова старшина (*кошовий отаман, військові суддя, писар, осавул та інші*).

Нижчою ланкою управління були військові чиновники (*булавничий, хорунжий, пушкар, гармаш, канцеляристи*).

Похідні начальники – *полковник, писар, осавул, сотник, курінний отаман*. Повний штат січової адміністрації коливався в межах 49-149 осіб.

У 1572 р. за рішенням короля утворилося **реєстрове козацтво** – частина коронного війська. Існувало 6 полків – Київський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський, Черкаський кількістю до 8 тис. (1630 р.).

6. Суд і судочинство українських земель у складі Речі

Посполитої.

На українських землях у складі Речі Посполитої діяли такі суди:

Королівський трибунал, на якому король особисто розглядав справи і виносив вироки. Йому були підсудні всі справи, що стосувалися порушення шляхетських прав і привілеїв, або будь-які справи, які король брав до свого провадження. У 1578 р. на вальному соймі у Варшаві компетенція короля була звужена, апеляційні функції перейшли до **Коронного трибуналу**. Одночасно на вимогу української шляхти для України був створений трибунал у Луцьку – вищий судовий орган для України. Проте у 1590 р. на вимогу польської шляхти він був скасований. За королівським привілеєм від 19 квітня 1579 р. у Батурині було створено ще один трибунал – Український – вищий орган гетьманського правління в Україні. Він поширював свою діяльність на Чернігово-Сіверщину.

Суд державного сойму. Проводився під час засідання сойму під головуванням короля. Розглядав справи про державні, посадові злочини, образу короля.

Суд королівських асесорів. Розглядав справи щодо королівських міст.

Суд референдаріїв. Вирішував спори між збирачами податків з королівських вотчин і селянами, які жили в них.

Суд великого маршалка. Розглядав справи щодо порушення правопорядку у столиці країни.

Комісарський суд. Суд уповноважених королем осіб, призначених для розгляду певних справ.

Судами першої інстанції були:

Земські суди. На відміну від Великого князівства Литовського діяли у кожному воєводстві. Склад суду обирався на повітових сеймиках і довічно затверджувався королем. Розглядав цивільні і кримінальні справи (в яких однією стороною виступав шляхтич), здійснюючи виїзні засідання у повітах воєводства. Суд був колегіальним.

Підкоморські суди. Були подібними до такого роду судів у Великому князівстві Литовському.

Старостинські суди. Нагадували гродські суди у Великому князівстві Литовському. Це суди представників королівської адміністрації (старости, підстарости). Розглядали справи шляхти і всього вільного населення, не підсудного земським і підкоморським судам. За Вартським статутом 1423 р. розглядали виключно справи про зґвалтування, підпал, пограбування та розбійний напад (“наїзд”).

Магістратський суд. Діяв у містах, що користувалися Магдебурзьким правом. Судові повноваження за цивільними справами

здійснювала рада на чолі з бургомістром, за кримінальними справами – лава на чолі з війтом. У містах діяли **цехові суди**.

У зв'язку з поширенням **доменіальних** (вотчинних судів) копні суди припинили своє існування.

Крім світських, існували і **церковні суди** – доменіальні і духовні. Перша інстанція для них – суд єпископа, друга – суд архієпископа, третя і вища – суд Папи Римського.

Судовий процес мав позовний характер. Він розпочинався з позовної заяви лише повнолітніх осіб. У разі неявки до суду відповідача у нього конфісковували 1-2 волів. Якщо таке траплялося вдруге і втретє, то відповідач програвав справу. Наступний етап процесу – розгляд доказів, наданих обома сторонами. Доказами були особисте зізнання, свідчення очевидців, приватні документи, королівські привілеї (документи), присяга. Після заслуховування обох сторін та оцінки доказів суд ухвалював рішення. Сторона, що виграла справу, вносила на користь судді певну плату, інша сторона – сплачувала штраф. Справи про вбивство розглядалися за іншою процедурою. На початку розгляду справи заявник повинен був вказати ім'я підозрюваного і лише після цього суддя призначав судового чиновника, який проводив розслідування злочину.

7. Право та система судочинства в Литовсько-Руську добу IV-VI ст. (Великого Князівства Литовського і Речі Посполитої)

На українських землях до кінця 15 ст. зберігалася давньоруська система права, як в матеріальному так і процесуальному праві.

В II половині 15 ст. одночасно відбувся процес централізації і децентралізації державної влади та кодифікація права – виникає нова **литовсько-руська** система права. Ця система права не мала визначеного національного характеру, тому, що ЛР держава була багатонаціональною, федеративною. Це була кодифікація загальнодержавного права.

Джерела права Литовсько-Руської держави;

1. звичаєве право

2. офіційне законодавство

Звичаєве право. Після занепаду КР в період монголо-татарської навали знову стає основним джерелом права, тому що з ліквідацією місцевого князівського управління - ліквідується і державне законодавство.

Звичаєве право продовжувало бути головним джерелом і в ГВ державі. Навіть після того, як її територія була приєднана до Королівства Польського, аж до кінця 15 ст. Цей період перебування українських

земель в КП називався руською добою права.

До складу Литовської держави українські землі увійшли з своїм звичайним правом. Великі князі литовські з моменту приєднання українських земель і до 16 ст. дотримувалися принципу: "Ми новини не вводимо, старовини не рушимо". Це була така словесна формула, яку вони промовляли вступаючи на престол.

Цим вони добивалися лояльності українського населення до їх влади. З часом, вони підтвердили звичаєве право і сприяли його подальшому розвитку. Незабаром воно було обов'язковим в усій Литовсько-Польській державі, навіть на корінних родових литовських землях. Кожна з українських земель, а найбільшими з них були: Волинська, Київська, Чернігівська, Поділля, мали свою власну систему звичаєвого права. Території земель були з неоднорідним населенням, яке проживало в різних місцевостях: одна частина в містах, інша в селах; одні в лісовій, інші в лісостеповій зонах. І села цього неоднорідного населення вироблялося свої правові звичаї. Існувало так прислів'я: „Що не місто, що не село, то свій звичай, свій порядок”.

Це підтверджувалося в різних документах, що збереглися до нашого часу:

- земських уставних грамотах
- в охоронних грамотах містам та землям
- судових вироках, рішеннях.

Норми звичаєвого права в ЛР державі мали вже іншу назву, ніж у попередні часи:

- обичай
- старовинність
- давнина

Але і саме **поняття права і звичаю** було різним:

1. Під обичаєм розуміли правло поведінки, як і в попередню добу. В інших випадках, обичай розуміли, як одна із форм вчинення злочину - злочинським обичаєм.

2. Право розуміли, як систему обов'язкових норм, що встановлювалися і охоронялися державою.

3. В **статутах** вміщувалися норми права, які закріплювали привілеї феодалів, їх власність на землю. *В даних випадках право поділяється на звичаєве і писане.*

4. Свободу розуміли, як міру можливої дозволеної поведінки, докладно визначеної юридично.

5. Суд і судочинство розуміли, як поняття: „відстоювати право”.

Звичаєве право, як і в попередню добу мало різні форми: символічну форму, юридичні формули.

В литовсько-руську добу звичаєве право виступає, ще з більшою обрядовою ознакою. З'являються нові символічні **обряди**, крім тих, що були раніше.

1. видачка - суть полягала в тому, що сторони билися об заклад з приводу спору. Вона супроводжувалася виконанням певною дією: „ставимо і протиставляємо шапки”.
2. бите чоло - обряд, що ти підчиняєшся чийсь владі.
3. покута - полягає в тому, що злочинець сам чи через друзів, товаришів досить урочисто та публічно просив помилувати і вибачити його.
4. обличкування - такий обряд здійснювався при конокрадстві. Скривджений або власник коня в доказ своєї правоти винен був надрізати вухо. Якщо потім в суді, слідство доведе, що то не його кінь, то він сам за брехню відповідав вартістю коня.
5. крик на гвалт. Гвалт - це насилля, як доказ приймався, коли потерпілий при акті насилля кричав по допомогу. Був при різних видах злочинів: при пограбуванні, гвалтуванні.
6. обволання - оголошення про здійснення злочину. Воно переходило через різних спеціальних осіб: глашатаїв, сурмачів, довбушів - це, як правило, службові особи.
7. пошаркування - публічне привітання важливих осіб.

Окрім спеціальних обрядових дій застосовували і усне формулювання правових норм. Учасники судового процесу, довільно формулювали правові звичаї, не перекручуючи зміст.

Старовинні звичаї в суді треба було перевіряти - довести їх старовину. Як правило, це доводилося по старовинних документах або тлумаченням старих поважних людей.

Норми звичаєвого права в ЛР добу застосовувалися в усіх галузях права, починаючи від кримінального, і, закінчуючи процесуальним.

Офіційне законодавство.

1. *Міжнародні договори*
2. *Привілеї великих князів литовських (земські й обласні привілеї)*
3. *Збірники законодавства після проведення кодифікаційних*

робіт:

а) судебник 1468 року

б) статuti Великого князівства литовського 1529, 1566, 1588 року

в) устава на волоки 1557 року

I. Міжнародні договори,

Це договори між двома державами: ВЛК і КП, що встановлювали різні форми союзу між цими державами. Вони

впливали, як на загальне

державне становище ЛР держави, так і на правове становище українських земель в її складі.

1. Кревській акт 1385 року, встановлював персональну унію між Литвою та Польщею.

За цим актом великих князь Ягайло брав шлюб з Ядвігою і отримував польську корону.

Казна Литви переходила до Польщі. Литва зобов'язується на своїй території запровадити ти католицьку віру, як державну.

Із укладенням цього акту, всі українські, білоруські князі повинні були в письмовій формі присягнути на вірність королю.

Кревська унія призвела до поступової ліквідації самостійності південно-західних князівств, забезпечувала панування польських феодалів над населенням українських земель.

2. Віленська угода 1401 року, за якою в межах литовсько-польської держави, українські землі отримували широку автономію. Фактично персональний союз перетворився на конфедеративний.

За цією угодою Польща та Литва об'єднувалися на військових засадах. Вона сприяла зміцненню військових сил і розгрому Тевтонського ордену в війні 1409-1411 років (Грюнвальдська битва).

Таким чином, Волинь, Київщина, Поділля перетворюються на воєводства.

3. Городельська угода 1413 року - персональна угода між Королем Польським і Великим Князем Литовським, про те, що князь Вітовт призначає себе васалом Короля польського, а за це, самостійно править до кінця свого життя. Після його смерті, посада ВКЛ переходить до короля польського - об'єднуються 2 посади. Так воно і відбулося в 1442 році - до влади прийшов Великий князь Казимир, який підтвердив Городельську угоду. Після 1450 року, він і всі його нащадки отримували титул „король польський” - Великий князь руський і жемантійський (Жемантія - литовська земля, на якій проживали литовці-язичники).

4. Люблінська унія 1569 року. За своїм змістом, це була вже реальна унія, а не персональна.

За цим договором між феодалами польськими, литовськими та українськими утворилася нова, єдина централізована держава - Річ Посполита (республіка народна).

Українські землі, воєводства переходили під юрисдикцію центральної влади РП, а Литва і Білорусія, ще якийсь час зберігали деяку автономію.

Посада короля стає виборною. На вільному загальному сеймі Речі

Посполитої, повинен правити по-життєво, без передачі влади у спадок.

Встановлювалися єдині кордони, мито і карбовані гроші.

Верховна влада, великий сейм, складався з 2 палат: сенату (верхня палата) та посольської ізби (нижня палата).

Люблінська унія означала різке посилення влади польських феодалів над українським населенням.

Крім того в цих 4 міжнародних договорах, була укладена велика кількість договорів, в яких вміщуються, як норми публічного міжнародного права так і приватного.

II. Привілеї великих князів литовських (приватний закон).

Також привілеями звалися господарські листи. В Росії таким терміном називали грамоти. Всі привілеї поділяється на:

1. загальні (шляхті та духовенству)
2. партикулярні (виняткові, виключні), які стосувалися окремих груп, осіб. До партикулярних ще належали привілеї на самоврядування, магдебурзьке право.

Привілеї поділялися на 2 головні категорії:

- 1) привілеї земські
- 2) привілеї обласні

1). Привілеї земські надавалися, як окремими особам так і окремим установам.

Головним чином церквам та монастирям.

Крім того, земські привілеї надавалися окремим станам: шляхті, міському населенню, духовенству.

Головним їх змістом було надання виняткових, пільгових прав.

В 1 групі земських привілеїв розглядають окрему групу привілеїв шляхетських, які надавалися спочатку шляхті литовській, а потім українській і білоруській:

1. Привілей 1387 року короля Ягайла з метою провадження в ВЛК католицької віри.

По цьому привілею заборонялося литовцям католикам входити в шлюбні зв'язки із православними, поки вони не перейдуть до католицької віри.

Для закріплення становища католицького духовництва, король звільнив його від королівських служб та податків.

Крім того литовським панам, що прийняли католицизм, надавалося право передачі землі по спадку, тобто на розпорядження своєю землею.

2. Городельський привілей 1413 року. Він закріплював за литовськими панами, не тільки передачу землі по спадку, а її продаж і дарування.

Крім того, тільки католики по всьому привілею мали право займати

різні посади, утворювати свої місцеві органи самоврядування (з'їзди або сеймики). Цей привілей закріплював політичні і маєткові права за католицькою шляхтою.

3. **Городельський привілей 1432 року.** На його підставі, основні шляхетські права були передані і руській шляхті, але для повного користування цими правами, руським князям треба було перейти до католицизму.

4. **Привілей 1457 року короля і великого князя Казимира 4** (Загально земельний Віленський привілей). Цей привілей відносять до першого загального законодавчого акту.

За цим привілеєм, православна шляхта і духовенство зрівнювались в правах із католиками. Вони юридично об'єднувались в один стан. Якщо перші діяли тільки на литовських землях, то цей мав силу на українських і білоруських землях. По статті 9 цього привілею, шляхті надавали право суду над своїми підданими селянами, право, але не обов'язок. Якщо вони відмовлялися здійснювати судочинство, то судові справи повинні були розглядатися в державних судах. *Всі послідовні привілеї, які видавались при вступі на престол новими королями і великими князями підтверджували основні положення привілею 1457 року.*

2). Обласні привілеї, земські уставні грамоти.

На відміну від привілеїв, що встановлювали нові правила, обласні привілеї-повинні були зберігати стародавнє право.

Вони надавались для всього населення окремих земель для підтвердження стародавніх прав цієї землі.

Із привілеїв, що належать до центральних українських земель на сьогодні відомі:

1. **Привілей землі Київській князя Сигізмунда I 1507 року.** Він мав загальностановий характер. Вміщує в собі чимало норм звичаєвого права.

По ньому для всіх станів землі Київських підтверджувалися права, які ще були надані князем Вітовтом 100 років тому.

2. **Привілей землі Київській князя Сигізмунда I 1529 року.** Цей привілей - копія 1507 року, але з деякими доповненнями.

По ньому населення звільнялося від деяких податків і повинностей, після війни з кримськими монголо-татарами, коли землі постраждали від розорення.

3. **Привілей землі Волинській князя Олександра I 1501 року.**

4. **Привілей землі Волинській Сигізмунда I 1509 року.** Був виданий для забезпечення станів землі Волинської від зловживань місцевими правителями (старостами і т.д.). Зміст цих 2 привілеїв майже тотожний, в порівнянні з земськими грамотами Київських земель. Мають здебільшого

становий шляхетський характер, визначаючи пансько-шляхетський устрій землі Волинської.

5. Привілей Галицькій землі 1456 року

6. Привілей землі Дорогочинській 1516 року

7. Привілей землі Луцькій 1424 року.

8. Одна грамота Бельському повіту.

В цих грамотах багато правничого характеру, як цивільного, карного і процесуального права, а також встановлювались правила проведення панських судів.

III. Збірники законодавства після проведення кодифікаційних робіт

1) Судебник 1468 року, представляв собою збірник кримінального та кримінально- процесуального права. Його можна назвати першим кримінальним кодексом в Україні.

Був прийнятий в місці Вільно на загальному з'їзді, який очолив Казимир 4. Крім того, були присутні члени панської ради (рада великих феодалів ВКЛ та представників міського населення Вільно).

Складався судебник з 25 пунктів-артикулів. В основному ці артикули були призначені такому виду злочину, як крадіжка (татьба) - 16 із 25.

У ньому дано поняття великої і малої крадіжки, говориться про речові докази в судочинстві.

Індивідуальна відповідальність перед законом за вчинення злочину.

У судебнику простежувалась ідея рівності всіх верств перед законом.

Міра відповідальності встановлюється з 7 років. Для членів сім'ї злочинця, які відали про злочин, злочинцями розцінювались також. Крім крадіїв, особи, які знаходили річ і не оголошували про це, а також бродячі люди, яких карали, як потенціальних злочинців

Окрім норм кримінального права Судебник має постанови про „земні справи", поруби і наїзди та знахідку. У ньому також підтверджується обов'язок усіх жителів відбувати мостову повинність.

В цей судебник було взято багато положень із звичаєвого права: Руської Правди, князівських привілеїв.

Звичаєве право (ст. 18), Руська правда (ст. 25), Номоканон (відповідальність з 7 років), Князівні устави (ст. 9, 10 - про підсудність князівському, боярському суду).

Діяв судебник 50 років.

2) Статути ВЛК:

1529 року - в ньому були закріплені юридичні права великих землевласників, (магнатів), крім того вміщував норми цивільного, кримінального і інших галузей права. Був написаний на слов'янській

напівуставній мові.

1566 року - ініціатором його складання була середня поземельна шляхта, яка домогалася тих самих економічних, політичних прав, що і магнати. І добилися свого. Структура так ж сама, як і в першому статуті. Посиллював відповідальність за деякі види злочинів - *14 розділів і 367 артикулів*.

Якщо перша редакція Литовського статут захищала магнатів і узаконювала права селян, то друга редакція - збільшила права шляхти і обмежувала права селян.

1588 року. По ідеї, цей статут повинен діяти по всій Речі Посполитій, а не так, як до цього: тільки в Литві, Білорусії і Україні. Готувався цей статут канцлером РП Яном Салегою.

Третя редакція юридично закріплювала панівне становище шляхти і закріпачувала селян, в ній майже нічого не говориться про права міщан і духовенства.

Був більш досконаліший ніж 2 попередні, поділявся на 14 розділів та 488 артикули.

Це був перший *друкований збірник законодавства*. Як і попередні статuti на польських землях не діяв.

В 1618 році був перекладений вперше на польську. В 1811 році на московську мову. Діяв на території Лівобережжя до 1840 року, на Правобережжі до 1842 року.

Був джерелом для вкладання зводу законів Російської Імперії.

Структура:

Розділ I - „Про персону нашу господарську”, складався з 35 артикулів. В основному, норми державного права присвячені владі князя литовського, великого короля Польського.

Розділ II - „Про оборону земську”, складався з 27 артикулів. Норми державного права стосувалися військової справи. Окремі артикули про військові злочини і відповідальність за них.

Розділ III - „Про вольності шляхетські і розмноження ВЛК”, складався з 51 артикулу. Тут були зібрані всі шляхетські привілеї, норми магдебурзького права. Наприклад: незаконне присвоєння шляхетського титулу.

Розділ IV - „Про суддів і про суди”, складався з 105 артикулів. Вміщено в судовому законодавстві закони про вибори суддів, прокураторів (адвокатів), нотаріат та інших осіб, які брали участь у судовому процесі. В артикулі 69 була вміщена норма про проведення процесу за Магдебурзьким правом.

Розділ V - „Про відправу посагу і про віно” - сімейно-шлюбне законодавство. Вказувалося розміри посагу, про права вдови та дітей після

смерті батька.

Розділ VI - „Про опіку“, 15 артикулів - норми опікунського права.

Розділ VII - „Про записи і продажі“, 31 артикул. Йшлося про купівлю-продаж, оренду, заставу нерухомого майна.

Розділ VIII - „Про тестаменти“ (письмові заповіти), 9 артикулів, містилися норми **цивільного** права, що стосувалися спадкового майна.

Розділ IX - „Про подкоморних в повітах, про права земельні, про межі та границі“, 32 артикули - норми земельного права.

Розділ X - „Про пушу, про лови, про дерево бортне господарство, про озера та сіножаті“, 18 артикулів - норми земельного і лісового права. Зазначалися крім відповідальності за незаконне полювання, і за вирубку лісу, браконьєрство.

Розділ XI „Про гвалт“, 68 артикулів - норми про побої, насилля, про кримінальність шляхетську - суто кримінальне законодавство, про злочини проти життя, здоров'я, честі шляхтичів.

Розділ XII - „Про кримінальщину для людей простих“, 23 артикули - кримінальне законодавство, проти життя, здоров'я, честь простих людей. Також містилися статті, стосовно порядку закріпачення селян.

Розділ XIII - „Про грабежі і про наїзди“, 14 артикулів - статті, що стосувалися таємних злочинів, як грабежі, розбоїв домашнього майна, вказувалися ціни штрафів за конкретне майно.

Розділ XIV - „Про злодійство всякого стану“ - містилися статті, про кримінальні злочини, відкриті пограбування, які, в основному, були взяті з судебника 1468 року, але **відповідальність** наступала з .12 років.

3) Устава на волоки 1557 року.

На основі цього юридичного документа в 2 половині 16 ст. в ВКЛ державі, була *проведена 1 в східній Європі земельна реформа*.

Волока (міра площини - біля 22,5 га) - це середній розмір ділянки, яку селянин спроможний якісно обробити за допомогою конів.

Ця реформа почалася з описів люстрацій земель (кадастрів - оцінка якості землі).

Аграрна реформа 1557 закріпила селян до державних земельних наділів, і повністю позбавила їх власних земель і права придбання їх.

Селяни перетворилися на кріпаків і були зобов'язані відбувати панщину, яка ставала головним способом експлуатації.

Волочна поміра змінила старі **органи** селянського самоврядування на представників великокнязівської адміністрації - війтів та лавників. Війт призначався на 100 і більше волок.

Якщо селянин не вийде на роботу, то за перший день прогулу - грош, а за другий - барана, а на третій - відшмагання.

Селяни не мали права виступати як свідки у судових справах між

шляхтичами.

Цей документ складався із 45 артикулів, які були чітко визначені і мали свою назву:

1-7 артикул - „Плата за службу державним людям” (селянам). Артикул 1 називався „Про бояр путніх древніх”. В ньому мова йшла, що службові і державні селяни, які наглядали за дорогами і мостами, звільняються від усіх податків і повинностей, і за цю роботу їм надається ще по 2 волоки землі.

Боярами в Л-Р державі називався проміжна верства населення між шляхтою державними селянами.

8, 9 артикул - йшлося „Про службу міського населення в тих містах, де існувало магдебурзьке право”.

15-19 артикул - це повинності тяглих людей

20 - 23 артикул - „Про фільварки (фермерське господарство) заміжніх людей шляхетського походження”.

24 артикул – „Про волочний розподіл землі серед тяглих селян»

25 артикул – „Про дворових людей і їхні повинності»

26 - 34 артикул - „Про різні види податків”

35 ртикул - „Про переїзди людей з одного місця на інше”

36 - 38 артикул - „Про ревізію земель”

39-40 артикул - „Про ліси та води”

41-45 артикул - ..Про браконьєрство”

Внаслідок цієї реформи, більшість населення Литви, Білорусії, була закріпачена -прикріплена до володарів юридично. Сприяла розвитку сільської промисловості.

Галузі права ВЛК:

Право власності. Пам’ятки законодавства Л-Р доби вже чіткіше окреслюють суб’єкт права власності, яке тоді називалося речовим правом.

Суб’єкти дістають більшу свободу в цивільно-правовому житті.

Чіткіше визначалося обмеження правоздатності і дієздатності осіб, різних категорій населення, що особливо помітно на житті різних станів суспільства, з властивим кожному об’єктом цивільного права.

Крім поняття суб’єкт, по литовському статуту (розділ IV артикул 55) з’являється поняття третьої особи. Це слуга, підданий, рядович, які мали право подати позов про завдання шкоди, не від свого імені, а від імені свого господаря.

Чіткіше визначається об’єкт цивільного права, особливо, щодо землі.

На землях ВКЛ існували різні форми землеволодіння

1) Шляхетське землеволодіння:

1. Вотчини. Великі землевласники (магнати) князівських рядів,

володіли землею на праві вотчини (спадкової родинної землі).

Вони мали повне право розпоряджатися цією землею. І, навіть, коли магнат, родовитий князь переходив на службу до іншого господаря (наприклад московського царя, лівонського магістрату), то разом з ним, переходила до цього господаря його родова земля.

Наприклад, князі острозькі на Волині, мали 60 міст і містечок, 240 сіл $\frac{1}{4}$ частину всієї орної землі. Всього таких було біля 300. Вони контролювали біля 65% відсотків земель.

2. Помістя - тимчасові землеволодіння, які надавалися шляхтичам, за військову або державну службу.

Цю землю надавали або великий князь або магнати.

По закінченні служби, мали право забрати її назад, або залишити за особою до смерті, або передати в спадок, якщо служив син.

2) **Селянські землеволодіння** теж було неоднаковим за своїм правовим статусом.

Селяни поділялися на 2 групи:

1. похожі, у володінні яких була їх родова земля і вони мали права нею розпоряджатися.

Мали право переходу від одного господаря до іншого.

2. непохожі, які проживали на феодалських землях без права переходу і без права розпоряджатися.

Це були перші закріпачені селяни на феодалських землях (нащадки закупів, рядовичів), а на державних землях, після проведення волочної реформи.

Литовські статuti, крім

- ⇒ магнатської,
- ⇒ шляхетської земле-власності, знає ще
- ⇒ державну земле-власність,
- ⇒ церковну та
- ⇒ міщанську (в середині міської межі).

Сервітутне право. Врегульованим було сервітутне право - право користування чужими речами.

Сервітути поділялися на:

1. речові
2. особисті.

До них належало право користуватися:

- чужим лісом (збирати матеріал для будівництва, ягоди, гриби)
- чужими луками, після заготовки сіна
- право прогону худоби через чужу територію
- питною водою

Заборонялося:

- змінювати течії річок
- будувати греблі без дозволу держави чи феодала.

В Л-Р добу, далеко більшу роль, ніж у попередню, відіграв *інститут „давності“* в 2 його формах:

- позовної давнини - це строк подачі заяви до суду.
- давності володіння - це, коли людина володіє довгий строк річчю, а потім вона переходить у її власність.

Джерела магдебурзького часу, чітку визначають строки давності. В литовських статутах, вони окреслені не виразно.

Цей інститут виконував функції регулятора і стабілізатора у взаєминах між суб'єктами в цивільно-правовому житті.

До *нерухомого майна* належали: земля, маєтки, бортні ліси, боброві гони, пересіччя (місця, де проходила осіння міграція птахів). До *рухомого майна*: все інше, включаючи холопів.

Не могли бути суб'єктами цивільних правовідносин:

- ⇒ невільники,
- ⇒ челядь,
- ⇒ полонені та
- ⇒ недієздатні.

Зобов'язання виникали в цивільному праві Київської Русі в 2-ох випадках:

- I. З договорів
- II. Із спричинення шкоди при скоєнні злочину

I. Зобов'язання з договорів

Найбільш поширеними договорами, які склалися в більшості випадків письмово, в той період були (Договори облігаційного права):

1. застава
2. купівлі-продажу
3. позики
4. найму
5. поклажі
6. дарування
7. поруки

Гарантією виконання зобов'язань були: присяга, застава та порука.

Особливе місце серед цих договорів мав:

1. **Застави землі**, що був дуже своєрідним українським правовим явищем. Існують на сьогоднішній ден 3 види застав:

⇒ ***іпотека***, коли річ передається на збереження під заставу (ломбард).

⇒ ***фідуляція*** - при фідуляції річ переходить в заставу, не тільки на збереження і користування, а й повну власність аж до моменту викупу

заставленої речі боржником.

⇒ **пiгнуляцiя** - при такiй формi, право власностi на заставлену рiч залишається за боржником, а на кредитора переходить тiльки в користь i володiння. Така форма - найбiльш поширена в Україні, тiльки з особливою своєрiдностю - застава землi проводиться по цiй формi на безстроковий час.

Право виплати боргу, залишається за всiма спадкоємцями боржника (за дiтьми, онуками). Це надавало можливiсть українськiй шляхтi зберiгати за собою право власностi на старовиннi маєтки та землi без права їх переходу до iнших осiб, а в Московськiй державi i в захiдноєвропейських країнах, право власностi втрачалося пiсля смертi боржника.

В цьому i була своєрiднiсть українського нацiонального заставного права. Об'єктом договору застави могло бути не тiльки нерухоме, а й рухомi речi: худоба, коні.

Застава на нерухомiсть - в письмовiй формi. Застава на рухомi речi - в словеснiй формi.

Також iснував: iнститут спiльної власностi та знахiдка (розд. 13, артикул 24, розд. 14 арт. 24), яка лише породжувала право володiння.

2. Купiвлi-продажу, був тiсно пов'язаний з розвитком iндивiдуального права власностi.

Його могли укладати представники всiх станiв

Нерухомостi землевласникiв, крiм родових маєткiв були цiлком вiльним об'єктом продажу, не тiльки шляхтичiв, i погожих селян (до II половини 16 ст., коли Литовським статутом 1588 року було заборонено селянам вiдчужувати землi без згоди своїх панiв, але судова практика того часу донесла до нас вiдомостi, що держава терпимо ставилася, коли селяни продавали землi).

Акти купiвлi-продажу iз символiчних, властивих перiоду КРусi, переходять у формальнi, за вимогами литовського статуту. В якому вказувалося, що коли такi договори укладаються не за-правилам, що записанi в литовському статутi, то такi вважаються „нiкчемними" - таку рiч покупець не отримує.

Заборонявся само продаж у неволю, особистий дiтей та жiнки.

Поряд iз договором купiвлi-продажу дiяли i широко застосовувався найстарiший вiд усiх договорiв - обмiну.

3. Договiр позики. Iнститут позики зазнав деяких змiн по вiдношенню з попередньою добою права:

1. Перестали застосовувати складнi нарахування процентiв. Вже юридично заборонялося накладати проценти на проценти.
2. З'явилася вимога законодавця оформляти позику, понад 10 кiп

грошей 1 копа = 60 снопів писаним документом. Під загрозою втратити ці гроші. В різних місцевостях копа була різна. На Поліссі була більша вартість.

3. Борги і позики майна більше 200 кіп грошей бралися державою під контроль і записувалися в окремі книги державними урядовцями. Щоб не було підставних зловживань - ставилися печатки, а від сторін вимагалася присяга. І ці книги слугували, як одне із джерел доказів при розгляді судових справ.
4. На випадок смерті кредитора, боржник повинен був повернути позику спадкоємцям і позика не передавалася родичам.
5. У випадку наявності кількох боргових записів на 1 річ, кредитор більшої суми одержує собі річ з умовою сплати іншим кредиторам, те що залишиться.

4. Договір найму:

- а) найму майна
- б) особистого найму
- в) службового найму.

Злочин. Вічна неволя замінюється „вислогованням” на суму 1 рубль грошей за кожен год мужику, а за жінку „снопу грошей”.

а) Широко застосовувалося в цю добу, особливо в містах, форма найму майна. Об'єктом майнового найму стають вже приміщення, будинки, млини та інше.

Стосовно найму землі. Селяни, як погожі, так і непогожі позбавлялися права за Литовським статутом віддавати свою землю в найм без дозволу господаря, навіть на одне літо.

б) Договір особистого найму не веде до рабства, принаймні зберігається свобода найманого.

Домінує норма Литовського статуту, за-яким вільна людина не може бути видана в вічну неволю, не тільки з борги, а навіть за скоєний.

в) В найм могли передаватися, отримуватися, не тільки, фізичне майно, а і посади. Наприклад посада корчмаря, лісника та інші. При цьому передавалися ті переваги, які ці посади мали.

5-7. Договори поклажі, дарування, поруки характерні тим, що вони безоплатні, так само і поруки. Всі ці договори належали до облігаційного права.

II. Із спричинення шкоди при скоєнні злочину.

Крім договорів, що породжували права та обов'язки, тодішні правові джерела знали зобов'язання, які виникали за законом, внаслідок правопорушення.

В основі таких зобов'язань лежала вина, сполучена з нав'язаними регламентованими в литовському статуті витратами залежно від станового

положення винного. В основі таких зобов'язань лежала і матеріальна шкода і втрата.

Нав'язаними називаються:

судові витрати + матеріальна шкода + втрата прибутку = сума відшкодування.

Як правило, із таких документів, що збереглися до нашого часу відомо: за крадіжку 6 снопів жита, повинен був відшкодувати $18 = 6 \times 3$ -уЗ рази.

За часів литовського статуту збільшилась кількість осіб, які за зобов'язаннями відповідали індивідуально, тому що вони звільнялися вже від впливу роду, родинного союзу.

Сімейне право

1. юридично оформлювалося, що шлюб це договір водночас таїнство.
2. вінчання стає більш визнаним елементом шлюбу хоча і не завжди довершеним.
3. багатоженство остаточно поступається місцем моногамії. Тепер існує форма: „Якщо хтось маючи в живих жінку, другу понял - горло втратить". Цій нормі підлягали і жінки за поліандрію. Проте практичне життя знало і багато випадків полігамії.
4. Литовський статут вимагав, щоб ніхто із кровних родичів, аж до 4 покоління жінки собі не вишукував. А винний в цьому карався, шлюб вважався незаконним, діти від такого шлюбу незаконні, частина майна переходила державі.
5. Вік одруження за литовським статутом був піднесений, для хлопців - 18 років, для жінки - 13 років.

Вільне волевиявлення сторін було обов'язковим. Але для жінки до 13 років, згода батьків і родичів була вирішальною. Недотримання цього мало тяжкі наслідки: одружені втрачали право на посаг і на спадок.

6. Справи про розлучення переходять до компетенції духовних судів.
7. Поняття незаконних дітей поширювалося і на позашлюбних, не тільки на дітей від рабині.
8. Вдова, що виходила заміж за не шляхтича - втрачала всі шляхетські, батьківські і материнські маєтки.
9. Норми шлюбного права в законодавстві були достатньо врегульовані, особливо те, що стосувалося посагу, віна, права дітей, вдови в разі розлучення, в разі смерті та інше.

Шлюбне право було найдосконаліше врегульовано в тодішньому цивільному праві.

Спадкове право

Зазнали модифікації такі норми, в порівнянні із добою Руської Правди:

1. Тепер заповідач був вільний обирати собі спадкоємця, не тільки серед законних родичів, коли йшлося про заповідання рухомого майна, або коли йшлося про нерухоме майно набуте самотійно.

2. Скласти заповіт могла лише особа не обмежена в правах. Позбавлялися права складати заповіт: неповнолітні діти, ченці і черниці, не виділені від батька сини (коли йшлося про батьківське майно), полонені, двірська челядь, божевільні, виволанці (ті, хто були вигнані із общини) і збездещенні (це стосувалося шляхетської честі)).

3. Дістати в спадок за заповітом, могла стороння особа. Заповідач міг зректися своїх дітей, якщо діти перед ним завинили.

Волю свою заповідач міг міняти багато разів, проте від нього вимагалось на момент складання заповіту мати добру пам'ять і розум.

4. Похожі селяни і подвірна земельна шляхта мали права заповідати чужій особі тільки $\frac{2}{3}$ свого нерухомого майна, $\frac{1}{3}$ повинна була залишатися в сім'ї. Представники магнатських родів не були обмежені цими правилами.

5. Дочки при синах діставали в спадок за законом *ХА* частину батьківського спадку. З цієї *ХА* спадку за дочками видавався посаг.

При спадкуванні материнського майна, сини проти дочок переваг не зберігали.

Кримінальне право.

Поняття злочину

Злочин називався кривдою, збитком, виступком, виною.

Вважався за порушення охороняємо! правом сфери приватних інтересів скривдженого, водночас актом насильства, непошани до права і порушення громадського права.

Злочин - передусім порушення охороняємо! правом сфери приватних інтересів скривдженого і одночасно порушення громадського спокою, непошана до права.

Панівний приватноправовий погляд на злочин поступається поглядом, що злочин є порушенням правопорядку.

В цю добу кримінальне карне право повністю переходить на позицію станової нерівності. Вона позначається передусім пом'якшенням відповідальності за злочин шляхти і збільшення відповідальності для інших станів.

Покарання за злочини стають все тяжчими. Приймається *за.* основу доктрина превентивності, шляхом застрашення у 2 *формах*:

1. спеціальна превентивність – настрашення конкретного злочинця для запобігання скоєння наступного злочину.

2. генеральна превентивність - це настрашення всього населення для запобігання скоєння злочину.

Метою покарань було:

1. запобігання скоєнню повторних злочинів, шляхом застрашення
2. відшкодування збитків.

При цьому продовжує зберігатися таліонний принцип відплати. Повага до честі і свободи людини розповсюджується тільки на людей шляхетського стану.

У Литовському статуті розрізняються стадії вчинення злочину:

1. погроза
2. замах
3. закінчений злочин

Об'єктом злочину могли бути всі вільні особи з повною і частинною провинністю.

Повна провинність наступала з 14 років, а за литовським статутом з 16 років.

Об'єктом злочину могли бути ті ж самі особи крім тих, які були вилучені із права, яких можна було безкарно вбивати.

Посиленою правовою охороною користувалися державні урядовці, особливо судді.

Для притягнення до карної відповідальності вимагалось вина і правопорушення злочинця.

Винним вважався злочинець, коли він усвідомлював свої неправові дії і в нього була можливість і бажання їх вчинити. За рецидиви та професіоналізм виникала посилена відповідальність.

Безкарні вбивства: необхідна оборона гарантувала безкарність вчинку.

Існував виразний поділ на головних злочинців і співучасників злочину, між якими розрізнялися учасники, помічники і підмовники.

Види злочинів:

1. Злочини проти маєстату (злочини проти великого князя або короля). До цього часу, ще невідомі в українському кримінальному праві.

Найтяжчим видом цього злочину була змова проти володаря: проти його життя чи здоров'я.

До злочинів проти маєстату належали: критика великокняжих розпоряджень та вироків, невідповідна поведінка у дворі господаря.

2. Злочини проти держави. Як і в попередню добу їх ототожнювали із злочинами проти країни.

Злочини, що скоювались в мирний час:

- перехід на бік ворога
- повстання з метою порушення миру в країні
- передача ворогам фортеці
- замах на урядовців

- визволення в'язнів

Злочини, що скоювались в військовий час:

- втеча з поля бою
- порушення спокою в бою
- продаж і вивіз до ворожої країни зброї, заліза, пороху, і навіть,
- виробленого із заліза реманенту.

До злочинів проти держави також почали прилучати службові злочини: хабарництво, зловживання своїм службовим становищем, неправомірні вироки, не вірне виконання службових рішень.

3. Злочини проти суспільності (проти громадського спокою). До них належали:

- фальсифікація публічних грамот
- вживання фальшивих печаток князя або урядовців
- фальшування монети, зміна ваги монети
- навмисна зміна мір ваги і довжини та інші...

Такі злочини вважались досить небезпечними і каралися обов'язковою смертною карою: „на горлі мечем”.

4. Злочини проти релігії та проти церкви. До них належали:

- різні єресі
- підмова християн перейти на не християнську віру
- держати нехристиянам християнок годівниць.

Але в цю добу, закони не знають таких злочинів, як чаклування, ворожіння та інші, хоча по звичаєвому праву вони каралися.

5. Злочини проти родини: двоєженство, двоємужжя, свідоме кровозміщення, ламання подружньої віри, викрадення чужої дружини з метою примусового одруження. Під впливом церкви, більшість цих злочинів каралися на смерть.

6. Злочини проти моралі: звідництво, зґвалтування, проституція, позашлюбні статеві зносини, як одружених так і не одружених.

Звідництво каралося відрізанням носа, губ і всього такого. При повторенні, каралося смертю, як і інші злочини проти моралі.

7. Злочини проти життя людини. Поділялися на:

- а) навмисне
- б) звичайне вбивство
- в) вбивство легкого характеру.

Навмисне належало до тяжких корисних дій або вбивство своїх родичів. До легких вбивств належали: вбивство дитини, народженої після пологів матір'ю, а також вбивства внаслідок занедбання. Випадкові, безкарні вбивства: вбивство при доцільній самообороні.

8. Злочини з пошкодження тіла, мали багато відмінностей від яких

залежало визначення кари. Розрізняли:

- 1) навмисні
- 2) ненавмисні
- 3) випадкові ушкодження
- 4) неспровоковані і внаслідок провокації
- 5) явні і таємні

Особливо тяжко каралися ушкодження тіла в поєдинку шляхтичів, які були заборонені державою.

На міру покарання впливала вживання небезпечних і незвичайних знаряддя злочину.

9. Злочини проти честі і свободи.

Законом охоронялося лише честь та свобода шляхтичів, тому до таких злочинів належали:

- незаконне надбання шляхетства
- замах на свободу шляхтича, незаконне його ув'язнення
- примусовий шлюб із жінкою шляхетського стану

11. Злочини проти громадського спокою, розглядалися за зразком спокою в суспільстві і були тісно з ними пов'язані:

- порушення маєтків
- фальшування договірних грамот на нерухоме майно
- брехливе свідчення в судах при громадських спорах між двома землевласниками
- порушення межі.

12. Злочини проти майна: грабіж, крадіжка, злодійство.

Поділялися на: тяжкі та легкі, в залежності від вартості вкраденого.

Межею було 4 копи грошей.

До злочинів проти майна, також належали: переховуванням і користування вкраденим, привласнення, обман, підпали, незаконне утримання знайденого.

Система покарань.

Покарання цієї доби були комбінацією викупів і публічних покарань.

1. Приватні покарання.

Продовжувало існувати, особливо в 14-15 ст., але з появою судебників і статутів, все біль-і більш витіснялися публічними покараннями. Але і після прийняття статутів, в деяких місцевостях продовжувало існувати.

Приватні покарання визначалися без втручання державних судових органів і здійснювалися самими сторонами.

Відоме таке покарання, як головщина: виплата штрафу за голову вбитого. Розмір штрафу залежав від суспільного становища потерпілого

(від 100-20 кіп грошей).

Також відоме таке покарання, як образа. Тариф був 60-4 кіп грошей, в залежності якого стану особа.

Більше всього приватні покарання визначалися за дрібні злочини.

2. До публічних державних покарань належали:

1. смертна кара. Форми виконання смертної кари були різні, але їх усі можливі поділити на: звичайну, кваліфіковану.

Найтяжчою смертною карою вважалася, якої закон не встановлював, залишаючи її судові.

2. кари на тілі: відрубання рук, носа, губ і т.д. За крадіжку, злочинця карали вирубанням рук, за аморальні злочини ніс, губи.

3. позбавлення волі. Спочатку розглядали, як превентивний засіб: затримання злочинця, а потім як засіб для примушення виплати боргів. Ув'язнення поділялося на легке та важке кримінальне покарання:

а) до легкого належало, утримання в наземній частині

б) до важкого, утримання в підземній частині.

Термін ув'язнення був не великим: від 3-ох тижнів до 6 тижнів. Кожен термін, повинен був ділитися на 3.

4. позбавлення честі: покарання для шляхти. Прирівнювалось до кари на тілі для іншого населення. Позбавити шляхетської честі міг. як суддя, володар держави.

Шляхта позбавлялася всіх привілеїв шляхетського стану:

1. за злочин проти держави

2. за військовий злочин

3. за зневагу до господаря

4. за не послух суду.

5. Відібрання і конфіскація майна. Виступали тоді, як самостійне покарання. Конфісковане майно йшло на покриття збитків і державі.

Додаткові покарання:

1. конфіскація майна при покаранні на смерть або позбавлення честі.

2. вигнання тимчасове або постійне за непослух громади копному суду. Постійне вигнання, ставило злочинця поза будь-якого охоронного права. Кожен міг його безкарно вбити, пограбувати.

Якщо покараний не виконував цієї кари, то призначалося смертне покарання.

3. поневолення, застосовувалось для відробітку шкоди. Це покарання розповсюджувалося на жінку і дітей злочинця, коли вони знали про злочин.

8. Судоустрій і судочинство.

Система судочинства Литовсько Руської держави пройшла 4 фази розвитку:

1. з моменту приєднання земель і до 1386 року
2. з 1386-1566 рр.
3. з 1566- 1569 рр.
4. з 1569 і до моменту утворення козацької України.

До системи судів входили:

1. державні (центральні і провінційні)
2. міські (в містах, де існувало магдебурзьке право)
3. приватновласницькі (домініальні суди)
4. церковні суди
5. сільські громадські суди (копні)
6. та в II половині 16 на поч. 17 виникають козацькі суди.

Судовий процес, процесуальне право. Процес цієї доби називався “поступком правним”.

Процес був безпосередній, усний і публічний, але в 16 ст. з'являються інквізиційні суди з інквізиційним процесом, але їх була незначна кількість.

Роль членів суду стає більш важливою.

Представниками сторін на суді могли бути професійні адвокати, що перебували при судах.

Предметом дослідження судочинства, є обмеження кількості апеляційних інстанцій.

Недоліком судового процесу, залишалось не відокремлення норм процесуального права від матеріального. Не було окремих кодексів, кримінального, цивільного і кримінально, цивільно процесуального права.

Цивільний процес від кримінального не розмежовувався і мав одну назву: “Судовий процес”.

Процесуальні норми легалізувалися в кодексах, хоча багато ще їх залишалися в звичаєвому праві.

Стає законом те, що тільки судова розправа може дати підставу для ув'язнення і покарання. Ніхто не може бути покараний, інакше як за вироком суду.

Проте в процесуальних нормах сильно позначалася станова нерівність і службова залежність сторін.

Стадії судового процесу:

1. Вступне слідство, здебільшого проводилося до судового розгляду.

Крім відомих дій зводу і гоніння слідом, проводились хатні обшуки

в присутності старости і свідків.

Часто процес починався із заповіді втрати або поволянням - оголошенням певних фактів, що траплялися передусім у випадках вбивства.

Зізнання перед урядом – одне з важливих фактів, записувалося до урядових книг, які розглядалися в суді, як один із важливих доказів.

2. Після попереднього слідства, суд видавав позов, який писався у декількох примірниках за кількістю учасників процесу.

В цьому документі були дані сторін, вказувалися домагання сторін, його обґрунтування, час виклику і місце проведення суду.

Цей документ передавався старості і возному, який повинен був вручити його сторонам.

Неявка до суду могла бути визначена, як визнання своєї вини. Але, як правило, після повторного позову.

3. Розправа або розсудок, судовий перевід. Тобто конкретний розгляд справи перед членами суду.

Розправа проходила, як змагання сторін, для доведення своєї справедливості.

4. Вирок, називався декретом, сказанням головним або судовим сказанням.

Вирок постановляв суд, не пізніше 3-х днів, після закінчення процесу. Визначався більшістю членів суддів.

Виконавчим органом вироку був возний, а у кримінальних справах, де передбачалася смертна кара або покарання на тілі - кат, палач.

5. Оскарження вироків проводилося внесенням скарги, як на зміст вироку, так і на суддів до апеляційних, вищестоящих судів.

Особливості тогочасного процесу:

1. Визнання вини, було важливим, коли воно невимушене.

2. Документи. Поділялися на: публічні та приватні. Найважливішими були виписи із урядових книг.

3. Огляди і речові докази: на тілі і майнові.

4. Свідки. Поділилися:

а) урядових. До урядових належали старости, возні. Свідками могли бути тільки християни доброї слави і дорослого віку.

б) приватних. Приватна сторона не могла не допускати свідків, до подачі зізнань, якщо на їхню думку, вони не відповідають вимогам. Якщо таке було заявлене і не підтверджувалось, то до противній стороні визначалося покарання (грошове). А коли підтверджувалося і свідки відводилися, то сторона мала право поставити нових.

5. Присяга, складалася сторонами разом із своїми свідками, інколи тільки одна сторона.

6. Допити на муках, тортури, застосовувалася за крадіжку, тільки для людей вищих станів, коли вони вже були покарані або були інші докази їх вини.

Мучити можна було протягом доби 3 рази: не допускалося скалічення.

7. Скрутинія - особливий вид інквізиційного процесу, який застосовувався в Західних країнах Європи, але в менш, важкому вигляді. Судді (скритатори) проводили слідство по найважливіших злочинах Іш місці їх скоєння. Здебільшого в злочинах проти держави та проти церкви, релігії. Цей судовий процес був таємний і закритий.

8. Інколи головним доказом було признання підозрюваного, яке добивалася через тортури.

Судді на допитах могли не брати участь. Свідків теж допитували у відсутності обвинувача без тортур.

Вироки апеляції не підлягали, виконувалися протягом доби. В Україні такі процеси відбувалися після народних повстань та заколотів.

Методичні поради

Після зникнення Галицько-Волинського князівства процес українського державотворення не припиняється. Україна вступає в етап протекторату, політичної залежності від міцніших, організованіших сусідів: Польщі і Литви. Розкриваючи дану тему, потрібно зосередити увагу на особливості литовського проникнення в Україну; проаналізувати історичні та політико-правові передумови входження українських земель до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої; охарактеризувати правовий уклад та основні джерела права, що діяли на українських землях Великого князівства Литовського, необхідно звернути увагу на дію принципу, проголошеного великими литовськими князями "старовини не чіпати, а новини не вводити". Треба з'ясувати зміст і юридичну силу земських статутів, проаналізувати джерела та зміст Судебника Казимира Ягелончика 1468 р., зокрема, види злочинів та покарань. Аналізуючи три редакції Литовського статуту 1529, 1568 і 1588 років, особливу увагу звернути на прогресивні ідеї, які в них містилися, на правове становище привілейованого та феодално-залежного населення та на розвиток окремих галузей права. Слід висвітлити особливості дії магдебурзького права на українських землях, зокрема, на обмеження, що стосувались українського населення, і з'ясувати правовий статус територій, так званих "юридиків". Необхідно докладно проаналізувати, які судові установи існували у Великому князівстві Литовському, зосередити увагу на юрисдикції суду Великого князя, суду Панів-Ради, судів

державця-намісника (замкових судів), панських доменіальних та копних судів. Необхідно спинитись на судовій реформі середини XVI століття та на рішеннях Нільського сейму 1564 р., який позбавив права вотчинної юрисдикції магнатів та шляхту, звернути увагу на компетенцію створених за статутом 1566 р. земських, городських та підкоморських судів, розкрити їх значення як виборних, відділених від адміністрації судових органів. Розглядаючи правову систему на українських землях даного періоду, необхідно пам'ятати, що в основі її розвитку було давньоруське право.

МОДУЛЬ II

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД ТА ОСНОВНІ РИСИ КОЗАЦЬКОГО ПРАВА. ПРАВО ГЕТЬМАНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Змістовний модуль 3

Державність і право України у козацькі часи.

Тема 5. Суспільно-політичний устрій і право України у період народно-визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького. Суспільно-політичний лад і право козацько-гетьманської держави.

1. Короткий історичний огляд.

У середині XVII ст. утворилася самостійна козацько-гетьманська держава, яка 1654 р. уклала з Московською державою договір про приєднання України до Москви на правах автономії (протекторату чи військового союзу). Не торкаючись оцінки цього договору, зазначимо, що Москва, укладаючи договір 1654 р, визнавала Україну самостійною державою.

Україна у складі Московської держави отримала особливий юридичний статус, який з деякими змінами зберігався близько 150 років. Проте на противагу періоду 1648-1654 рр., коли еволюція державності йшла по висхідній лінії, у другій половині XVII - XVIII ст. національна держава існувала, проте її розвиток мав скоріше регресивний характер. Саме тоді розпочалося поступове обмеження, а потім і ліквідація автономії України.

Державотворчий досвід XVII-XVIII ст. сприяв формуванню ідеї державної незалежності України.

У цей період більшість українських земель стали складовою частиною Росії:

Лівобережна Україна остаточно була визнана територією Росії за Андрусівським договором 1667 р. і Вічним миром 1686 р. з Річчю Посполитою та Константинопольським договором 1710 р. з Туреччиною.

Більша частина **Південної України** увійшла до складу Росії за Кючук-Кайнарджійським договором 1774 р. (землі між Бугом і Дніпром, фортеці Азов, Керч, Єнікале, Кінбурн), а Кримське ханство стало васалом Російської імперії. 1783 р. російська імператриця Катерина II проголосила Крим територією Росії. За Ясським договором 1791 р. були приєднані землі між Бугом і Дністром.

Правобережна Україна опинилася у складі Російської імперії внаслідок поділів Польщі. 1793 р. були приєднані Київщина, Поділля, Брацлавщина, Східна Волинь, 1795 р. – Західна Волинь.

Східна Галичина, Закарпаття, Північна Буковина перебували у складі Австрійської імперії.

2. Суспільний лад.

Внаслідок Національної революції (Визвольної війни) середини XVII ст. відбулися суттєві зміни у соціальній структурі. Проте, незважаючи на зникнення одних соціальних груп і виникнення інших, в Україні зберігся феодальний лад і його головний елемент – феодальна земельна власність.

За формально-юридичною ознакою населення поділялося на 5 станів, в середині яких існувало соціальне розшарування. Одні групи мали різноманітні права і привілеї, інші їх не мали.

Правове становище станів визначалося Березневими статтями Б.Хмельницького, царськими жалуваними грамотами, гетьманськими універсалами, декретами і рішеннями Ради генеральної старшини.

Існували такі соціальні групи:

Козацька старшина. Вона поділялася на такі категорії:

Знатне військове товариство, до якого належала генеральна старшина (обозний, осавули, судді, писар, хорунжий, бунчужний, підскарбій) і бунчукові товариші (частина козацької старшини, яка не обіймала військово-адміністративні посади і перебувала у резерві. За субординацією вони йшли першими після полковників, підпорядковувалися гетьману і перебували під головним знаком бунчуковим).

Значкове товариство. До його складу належали полкова і сотенна старшина та значкові товариші, які під час походів перебували під малим полковим прапором і підпорядковувалися полковникам. Значкові товариші були проміжною ланкою між старшиною і заможними козаками.

Військове товариство. Це були ті, хто не потрапив до перших двох категорій. Вони перебували у підпорядкуванні Генеральної військової канцелярії.

Козацька старшина привласнила собі привілеї колишньої польської шляхти. Вона звільнялася від сплати податків, мита, виконання повинностей, мала виключне право займатися промислами, оптовою торгівлею, за нею закріплювалася земля. Старшина виступала за урівнення в правах з російським дворянством.

Українська шляхта. Дрібна шляхта (Виговські, Тетері, Кричевські та інші), яка брала участь у революції, не тільки зберегла свої права, але й домоглася нових привілеїв. З часом вона була урівнена в правах з російським дворянством. На цьому тлі відбувалася консолідація

української шляхти і козацької старшини. Належність до шляхти і старшини стала спадковою.

До верхівки суспільства належало **російське дворянство**, яке у XVIII ст. отримувало від царя землі на Лівобережній, Слобідській, а з часом і Південній Україні. Великі земельні маєтності мали князі Меншикови, Голіцини, Шаховські, Барятинські, Кантеміри, граф Румянцев та інші.

Духовенство. За Московським договором 1654 р. цар підтвердив права та привілеї православної церкви. Як і раніше, існував поділ на біле і чорне духовенство. У правах духовенство прирівнювалося до знатного військового товариства. Митрополит і єпископи обиралися на козацьких радах, рядове духовенство – на сільських сходах. Їх обрання затверджував гетьман.

Спочатку Москва майже не втручалася у справи української церкви. 1686 р. за згодою Константинопольського патріарха Київська митрополія була підпорядкована Московській патріархії зі збереженням її привілеїв. З часом втручання у справи української церкви посилювалося.

Козацтво. У XVIII ст. продовжується процес розшарування козацтва. В ньому можна виділити такі групи:

Заможні козаки (з 1735 р. називалися “виборними козаками”) мали власну землю, вели господарство, виконували військову службу. Проте все частішими були випадки заміни (найму) у війську на збіднілих козаків або наймитів. Вікові межі служби козаків – 20-60 років.

Підпомічники – це збіднілі козаки. Вони постачали виборним козакам провіант, зброю, коней, одяг, навіть обробляли їхню землю, були погоничами в козацькому обозі. Підпомічники виконували такі ж повинності, як і селяни, але їх розмір був удвічі меншим.

Підсусідки. Козаки, які не мали власного майна і наймалися на роботу до заможних козаків. Часто останні їх одягали і годували.

Міщани. Вони не мали таких прав, як козаки. За правовим становищем були близькими до державних селян. Сплачували податки до гетьманської скарбниці і виконували певні повинності (охорона міста, надання військового постю, будівництво мостів тощо).

Міщани магістратських міст перебували у кращому становищі. Вони мали пільги щодо занять ремеслом, промислами, торгівлею, підлягали міському суду, звільнялися від сплати багатьох податків і виконання повинностей. Сплачували податки на ремонт доріг, утримання міської адміністрації, на користь церкви.

Процес розшарування торкнувся і міщан. У кращому становищі були **купці** (будь-який громадянин, який мав капітал у 500 крб. і більше). Вони об'єднувалися у гільдії. Звільнялися від податку, рекрутської повинності,

тілесних покарань. Значну частину міщан складали *ремісники* – майстри, робітники. Вони об'єднувалися у цехи (з 21 року за наявності майна). Правове становище більшості міщан було нелегким.

У містах також мешкали представники шляхти, знатного товариства, духовенства, рядових козаків.

Селяни. У 1654 р. правове становище рядових козаків і селян мало чим відрізнялося. Козаки служили державі військовою службою, селяни – працею. Можливий був перехід до інших станів. У другій половині XVII ст. становище селян змінилося. З роздачею земель козацькій старшині вони повинні були сплачувати натуральний або грошовий податок власнику землі або відробляти дводенну (на тиждень) панщину. Крім того, селяни сплачували державний податок на утримання війська – “**стацію**”.

Поступово зростає залежність селян від панів, збільшуються державні податки і повинності. Окремими царськими указами дозволялося віддавати селян у рекрути, відправляти на каторгу. 1783 р. Катерина II заборонила селянам переходити до іншого пана, що означало повне закріпачення, позбавлення особистої свободи і громадянських прав.

3. Державний устрій.

Після 1654 р. державний устрій України визначався Березневими статтями Б.Хмельницького. У цілому в країні залишався той військово-адміністративний устрій, який склався під час Національної революції. Але з часом система органів влади зазнала суттєвих змін.

Центральні органи влади:

Московської держави в Україні

Посольський приказ (до 1663 р.), у складі якого існувала Канцелярія малоросійських справ.

Малоросійський приказ (з 1663 р.) у складі Посольського приказу (4 дяки і до 40 піддячих), який забезпечував зв'язки з гетьманом, призначав воєвод в українські міста, затверджував претендентів на гетьманство, здійснював контроль за православною церквою у Гетьманщині, відав розміщенням військ, спорудженням фортець в Україні тощо. Його представники майже завжди перебували при гетьмані у столиці.

Малоросійська Колегія (Глухів, 1722-1727) у складі президента (Вельямінов-Зернов), прокурора і 6 російських офіцерів. Підлягала Сенату і головнокомандуючому російськими військами в Україні, здійснювала контроль за діяльністю гетьмана, Генеральної військової канцелярії, займалася роздачею земель російським офіцерам і козацькій старшині, збором податків, розквартируванням російських військ, виступала

апеляційною інстанцією для українських судів.

Правління Гетьманського уряду (Глухів, 1734-1750) у складі 6 осіб: 3 росіян (царський резидент О.Шаховський (з 1734 р. – голова), князь А.Барятинський, полковник В.Гур'єв (з 1737 р. – голова) та 3 українців (генеральні обозний Я.Лизогуб, підскарбій А.Маркович, осавул Ф.Лисенко). При ньому діяла канцелярія.

Друга Малоросійська колегія (Глухів, 1764-1786) у складі голови (П.Румянцев, він же генерал-губернатор Малоросії), 8 осіб (4 українці і 4 росіянина), прокурора (російський офіцер), 2 секретарів (українець і росіянин) та канцеляристів. Головне завдання – ліквідація автономії України, перепис населення, ревізія маєтностей, заборона переходу селян до іншого власника, скасування відмінностей у правовому і адміністративному устрої українських земель. Формально створювалася задля захисту місцевих людей від свавілля місцевої адміністрації. Після ліквідації української державності гетьманські клейноди були відправлені до Петербурга. 1775 р. Запорізьку Січ було зруйновано, а її землі приєднані до Новоросійської губернії.

Гетьманщини

(Козацько-гетьманської держави)

Гетьман – голова держави, який обирався Військовою радою, інколи Радою генеральної старшини. Вибори гетьмана контролювалися російською владою, кандидатур старшина попередньо узгоджувала з Москвою. Гетьман давав присягу на вірність царю і Московській державі. Резиденції – Батурин, Чигирин, Гадяч, Глухів, Ніжин. Обсяг повноважень визначався гетьманськими договірними статтями.

Повноваження: глава держави; вища законодавча, виконавча, адміністративна, військова, фінансова влади; скликання Військової ради; вища судова інстанція; призначення на невиборні посади в апарат військового управління, а згодом і на виборні посади (полковника, сотника), проте за Коломацькими статтями не мав права звільняти з посад старшину; ведення (таємно чи відкрито) зовнішньополітичної діяльності; розпорядження земельним фондом; затвердження на вищі духовні посади; встановлення податків. Гетьман приймав універсали – нормативні акти, що мали силу закону. Вони могли бути як загальнообов'язковими (для всього населення), так і спеціальними (для окремих категорій людей).

Атрибути влади (регалії, клейноди): корогва, бунчук, булава, пірнач, печатка гербова, литаври, духові труби.

Наказний гетьман – тимчасово виконуючий обов'язки гетьмана у випадках, коли гетьман хворів, був відсутнім у резиденції, посада гетьмана була вакантною, під час проведення військових операцій. Зазвичай це був однокористувач гетьмана.

Військова (генеральна) рада. Аналогів у світі не було. Формально – це найвищий орган влади в країні (1648-1750). Повноваження: обрання гетьмана і генеральної старшини (позбавлення посад), вирішення важливих політичних, військових, судових справ, обговорення зовнішньополітичних справ, ухвалення законів. Скликалася універсалами гетьмана. Брала участь усі козаки, іноді делегації від міщан (селян). Наприкінці XVII ст. її функції переходять до Ради Генеральної старшини. У 1750 р. відбулася остання Рада у Глухові, коли було обрано гетьманом К.Розумовського.

Рада Генеральної старшини – центральний виконавчо-розпорядчий та судовий апарат генерального уряду, один з вищих органів державної влади. У другій половині XVII ст. мала майже рівні права з гетьманом. Рада вирішувала переважно поточні адміністративно-господарські справи, здійснювала управління і контроль за діяльністю полкових та сотенних урядів. Існувало 4 її види: Рада гетьмана з колегією генеральної старшини, збори генеральної старшини (щодня), збори генеральної старшини з участю полковників, з'їзди старшин за участю козаків (крім рядових). У XVIII ст. формувалася система **двопалатного парламенту** (рада генеральної старшини і збори усіх старшин), проте справжнього парламенту так і не було створено. Рада вирішувала найважливіші політичні, адміністративні, військові справи, здійснювала дипломатичні переговори, відала фінансами і збором податків, ухвалювала постанови, що мали силу законів, розглядала судові справи, висувала кандидатів на гетьмана і генеральну старшину. На початку 80-х років XVIII ст. була ліквідована.

Система управління:

Генеральний уряд – виконавчий орган, що обирався разом з новим гетьманом. Члени уряду складали присягу. Обіймали посаду довічно. Звільнялися за власним бажанням або за декретом. При уряді діяла канцелярія. До його складу входили:

Генеральний обозний – перша особа після гетьмана. Завідував артилерією, забезпеченням війська. Часто обозний одержував повноваження наказного гетьмана, виконував дипломатичні, військові, судові та спеціальні доручення гетьмана.

Генеральний писар вів справи гетьманського уряду, очолював Генеральну військову канцелярію, приймав іноземних послів, очолював козацькі посольства, готував тексти міжнародних договорів, зберігав державну печатку, проводив попереднє слідство, здійснював судочинство.

Генеральні осавули (2 особи) виконували військові функції, проводили попереднє слідство і дізнання, здійснювали судочинство, відповідали за скликання Військової (генеральної) ради та забезпечували

правопорядок під час її проведення. Вони були найближчими помічниками гетьмана, часто виконували обов'язки наказного гетьмана.

Генеральні судді (2-3 чоловіки) за дорученням гетьмана розглядали будь-які цивільні і кримінальні справи та апеляції на рішення нижчих судів. Наглядали за виконанням наказів, універсалів. Очолювали колегію генерального суду. Могли також виконувати обов'язки наказного гетьмана, очолювати козацькі посольства, командувати військом.

Генеральний хорунжий відповідав за охорону гетьманського прапора – корогви, очолював почесний ескорт (близько 100 осіб) й охорону гетьмана, виконував дипломатичні доручення гетьмана. Іноді командував військом і проводив попереднє слідство і судочинство.

Генеральний бунчужний – охоронець гетьманського клейноду – бунчука, керував відділами війська, виконував дипломатичні доручення гетьмана.

Генеральний підскарбій відав державною скарбницею, очолював (1723-1781) генеральну скарбову канцелярію (у Глухові), що займалася збором податків, розподілом видатків.

Генеральна військова канцелярія – виконавчо-розпорядча установа генерального уряду, що підпорядковувалася гетьману. Очолював її генеральний писар. До її складу входила вся генеральна старшина, крім генеральних суддів, та старші і молодші канцеляристи (близько 20 осіб). Зосереджувала в своїх руках адміністративне, військове, судове, фінансове управління державою. До її відання належав розгляд цивільних позовів та апеляцій на рішення нижчих судів, ведення діловодства та оприлюднення універсалів гетьмана, нотаріальні функції. Через неї гетьман здійснював зносини з іноземними державами.

Існували також інші канцелярії: генерального суду, генеральна артилерійська, фінансова.

Місцеві орган влади і управління

Замість воєводств були створені полки і сотні. У XVIII ст. на Гетьманщині існувало 10 полків: Стародубський, Полтавський, Лубенський, Київський, Чернігівський, Миргородський, Ніжинський, Гадяцький, Прилуцький, Переяславський. Органи влади на місцях – полковник і полковий уряд, сотник та сотенний уряд.

На території полку і сотні функціонували відповідно **полкові і сотенні ради**. Військово-адміністративне управління і судові функції здійснювала **полкова** (полковник, осавул, суддя, писар, хорунжий, обозний) і **сотенна** (сотник, осавул, хорунжий, писар) **старшина**.

Полковників обирала полкова козацька рада за участю представників гетьмана. Іноді це робила рада полкової старшини. Проте широко практикувалося призначення полковників гетьманом.

Сотників обирала сотенна козацька рада. Ініціатором вибору могли бути генеральний, полковий і сотенний уряди. Вибори сотника затверджував гетьман або полковник. Загалом виборність сотників збереглась більшою мірою, ніж виборність полковників. Проте поряд з обранням практикувалося і призначення на сотенний уряд гетьманом чи полковником.

Виконавчо-розпорядчі органи, що відали військовими, адміністративно-господарськими, фінансовими і судовими справами, здійснювали нотаріальні функції, зосереджували діловодство полку чи сотні, були **полкова і сотенна канцелярії**. До складу полкової канцелярії входили регент (реєнт) – заступник писаря і канцеляристи, сотенної канцелярії – сотенний писар і канцеляристи. Поділу на відділи не було.

Важливу роль на території сотні відігравав **городовий отаман**. Він мав широкі адміністративні, судові і військові повноваження, зокрема, здійснював нагляд за додержанням порядку на території міста, забезпечував його охорону, проводив попереднє слідство і дізнання, разом із сотником підписував акти сотенного уряду. Проте його функції мали більше цивільний, ніж військовий характер. Городові отамани полкових міст посідали становище, вище за сотників. Вони входили до складу полкового уряду.

У військовому відношенні сотні ділилися на курені, в адміністративно-територіальному – на села. Їх очолювали відповідно **курінний і сільський отамани**. Особовий склад куреня в середньому дорівнював 20-30 козакам, в окремих випадках – до 70. До сотні входило від 10 до 20 куренів. У складі полку налічувалося від 7 до 20 сотень.

1781 р. було скасовано полково-сотенний устрій і створено Київське і Чернігівське намісництва.

На Слобожанщині полково-сотенний устрій сформувався впродовж 50-60-х рр. XVII ст. зі створенням Ізюмського, Острогозького, Охтирського, Сумського й Харківського полків. Вони проіснували до 1765 р., коли Катерина II ліквідувала слобідське козацтво, перетворивши козацькі полки на регулярні гусарські.

Міста, що користувалися **Магдебурзьким правом** до Національної революції, називалися магістратськими (Київ, Козелець, Мглин, Ніжин, Новгород-Сіверський, Остер, Переяслав, Погар, Полтава, Почеп, Стародуб, Чернігів). Вони зберігали всі права на самоврядування. Існували також **панські міста**, що отримали право на обмежений магдебурзький устрій від землевласника. Міста, які не мали права на самоврядування, називалися **ратушними**. Адміністрація таких міст обиралася, однак була залежною від місцевого козацького управління.

Функції управління у магістратських містах здійснювали

бургомістри, райці, лавники на чолі з війтом, в інших містах – бургомістр, війт, городовий отаман. Зі зміцненням генеральної, полкової і сотенної старшини функції органів міського управління обмежуються.

4. Суд і судовий процес.

В історії судової системи можна виділити декілька етапів: формування власної судової системи (1648-1722), зміни в судочинстві під впливом імператорського центру (1722-1760), судова реформа К.Розумовського, зміни у судовій системі внаслідок ліквідації автономії України (1764 р. – кінець XVIII ст.).

Протягом другої половини XVII – XVIII ст. на території Гетьманщини діяли такі судові інституції:

Вищі суди

Суд гетьмана – найвищий суд держави. Мав необмежену компетенцію. Міг розглядати будь-яку справу нижчих судів. Вирок оскарженню не підлягав.

Генеральний військовий суд – суд I інстанції у справах генеральної старшини, полковників, бунчукових товаришів. За судовою реформою 1760-1763 рр. складався з 2 генеральних суддів і 10 обраних від полків депутатів. Розглядав земельні справи, які вирішувалися призначеними зі складу суду комісарами з виїздом на місце спору. У 1767 р. депутати були замінені постійними членами суду.

Генеральна військова канцелярія – з XVIII ст. апеляційна інстанція для вироків Генерального військового суду у політичних і кримінальних справах. У складі суду були гетьман і призначені ним члени суду з генеральної старшини.

Канцелярія Правління гетьманського уряду – вища апеляційна інстанція для нижчих судів у 1734-1750 рр.

I Малоросійська колегія – вища апеляційна інстанція для нижчих судів у 1722-1727 рр.

Місцеві суди

Полкові суди – суди I інстанції для козацької, сотенної і полкової старшини. У засіданнях брали участь полковник (голова), полковий суддя, представники полкової старшини і значкові товариші. Розглядали кримінальні справи, за якими передбачалася смертна кара.

Сотенні суди – колегіальні суди у сотенних містах. Розглядали цивільні і тяжкі кримінальні справи, а також ті, в яких однією із сторін виступали представники сільської старшини.

Суди сільських отаманів – суди I інстанції. Діяли колегіально на

чолі з сільським отаманом. Розглядали дрібні цивільні і кримінальні справи місцевих жителів та осіб, які скоїли злочини на території села.

Суди магістратські – суди у містах, що користувалися магдебурзьким правом. Діяли колегіально у складі бурмістра, лавників, райців і присяжних. Апеляційною інстанцією для них був Генеральний військовий суд.

Суди ратушні – суди у містах, що не користувалися магдебурзьким правом. Апеляційною інстанцією для них був полковий суд.

Сільський суд (суд вйта). Розглядав дрібні цивільні і кримінальні справи. Діяв колегіально у складі вйта, виборних представників селян, іноді священика та управляючого власника села.

Доменіальні суди – суди землевласника або його управляючого над залежними селянами. Відбувалися колегіально за участю представників громади. Розглядали дрібні цивільні і кримінальні справи.

Церковні суди – суди з обмеженою компетенцією. Розглядали справи про шлюб і сім'ю та щодо внутрішнього церковного життя.

Крім цього, діяли ще **цехові, ярмаркові, митні і третейські суди.**

У 1760 р. було розпочато **судову реформу**. Територію Гетьманщини було поділено на 20 судових повітів. У кожному з них створювалися **земський суд** для розгляду цивільних справ, існували до 1831 р.

гродський суд – кримінальних справ, існували до 1782 р.,

підкоморський суд – земельних справ, існували до 1840 р.

Вищою судовою інстанцією залишався **Генеральний суд**. Судовою реформою запроваджувалися суди, які існували в Україні до 1648 р. і діяли на основі Литовського статуту.

Судовий процес базувався на демократичних засадах змагальності, виборності суддів, гласного і відкритого судового розгляду, колегіального вирішення справ та доступності судових засобів.

Завжди брали участь дві сторони: позивач (обвинувачення) і відповідач (захист). Під впливом російського законодавства відбуваються зміни. Змагальний процес витісняється розшуковим (слідчим, інквізиційним). Функції розслідування кримінальних справ остаточно переходять до судових органів. Позивачі мали право мати представника у суді – прокурора. З початку XVIII ст. він називався адвокатом або повіреним.

Під час судової реформи 1760-1763 рр. у складі Генерального військового суду було 4 адвокати, а з 1767 р. вони вводяться до складу гродських і земських судів.

Починалася справа з подання позову. У цивільних і дрібних кримінальних справах попереднє слідство здійснював позивач, тяжкі злочини розслідували судові органи.

Судочинство було усним (українською мовою), але фіксувалося у протоколах, що підписувалися усіма членами суду.

Доказами у суді вважалися:

Власне зізнання однієї із сторін.

Зізнання під час тортур. Тортури застосовувалися у справах про тяжкі злочини. Звільнялися від них (биття батогами, припікання розпеченим залізом та інші) вагітні жінки, малолітні, священики, літні люди (понад 70 років).

Показання державних (возний) і приватних **свідків**. Свідком могла бути особа у віці 14-70 років у цивільних і 20-70 років у кримінальних справах. Жінки та нехристияни могли бути свідками лише у разі відсутності інших свідків.

Письмові документи.

Огляд місця злочину і речові докази.

Висновки експертів. Експерти (фахівці з різних галузей суспільного життя) давали обґрунтовані відповіді на запити суду. Судово-медична експертиза як окремий інститут запроваджена у 70-х роках XVIII ст.

Присяга. Дозволялася у разі відсутності інших доказів за справою. Могла складатися у церкві на Євангелії або на суді у присутності священика.

По закінченні розгляду справи ухвалювалася постанова (декрет), потім вона отримала назву “мнение” (вирок з кримінальних справ), “решение” (вирок з цивільних справ).

Судовими виконавцями були возні. Вони обиралися населенням і складали присягу.

5. Джерела права.

Вже за “Березневими статтями” Б.Хмельницького і жалуваними грамотами царя 1654 р. та пізніше укладеними гетьманськими статтями український народ зберіг право користуватися традиційними юридичними нормами.

У другій половині XVII – XVIII ст. в Україні були чинними деякі акти Речі Посполитої, акти, прийняті під час Національної революції, та нові.

Джерела права:

Звичаєве право. Держава санкціонувала норми такого права і визнавала його за офіційне джерело права. Ним встановлювалася система органів місцевого самоврядування; регулювалися питання правового становища, структури і діяльності військово-адміністративних і судових

установ; частково вирішувалися земельні суперечки селян і козацтва, особисті й майнові відносини у сім'ї, дрібні кримінальні і цивільні справи; регламентувався судовий процес у сільських і козацьких судах.

Існувало і церковне звичаєве право, що регулювало поведінку мирян у церкві під час богослужіння, “послушництво” підданих у монастирях тощо.

Литовські статuti 1529, 1566 і 1588 рр. Це кодекси середньовічного права Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Вони детально регламентували порядок судочинства; проголошували єдність й обов'язковість права для всіх громадян; декларували обмеження влади монарха законом; фіксували відокремлення суду від адміністрації.

Окремі норми статутів на Гетьманщині не діяли, зокрема щодо шляхетських станових судів. Статuti на українських землях у складі Російської імперії були чинними до 1842 р.

Збірники Магдебурзького права. На українських землях були відомі “Зерцало саксонів” (1536), “Порядок прав цивільних магдебурзьких” (1559), “Право цивільне хелмське” (1584), “Артикули права магдебурзького” (1557). У 1831-1835 рр. указом царя вони припинили чинність на Гетьманщині.

Російське законодавство. Окремі його акти почали поширюватися після поразки військ І.Мазепи у війні з Росією та звуженням у зв'язку з цим української автономії. Це були грамоти, укази, маніфести, регламенти, положення, статuti, установи. Всього близько 100. Так, в Україні дістають поширення укази царів “Табель про ранги” (1722), “Про форму суду” (1723), “Про втікачів” (1754), “Маніфест про скасування гетьманства” (1764), “Про заміну смертної кари довічною каторгою”, “Жалувана грамота дворянству” (1775), Указ 1783 р. про закріпачення українських селян.

У другій третині XVIII ст. на території колишньої Гетьманщини поширюється в повній мірі російське законодавство.

Акти міждержавного рівня (гетьманські договірні статті). Ухвалювалися українськими гетьманами з російськими царями чи польськими королями. Першоосновою для них були “Березневі статті” Б.Хмельницького.

Гетьманські статті визначали правове становище Гетьманщини у складі Московської держави, права і привілеї гетьмана, окремих станів і соціальних груп, джерела права, судову організацію, фінансові відносини між двома державами тощо. Вони ухвалювалися під час обрання нового гетьмана і називалися по місту, де проходила козацька рада або підписувалася угода: Переяславські статті 1659 р. Ю.Хмельницького,

Батуринські 1663 р., Московські 1665 р., Глухівські 1669 р., Конотопські 1672 р., Переяславські 1674 р., Коломацькі 1687 р., Решетилівські 1709 р., Рішучі пункти

1728 р. Відомі також статті, підписані гетьманами з польськими королями, зокрема Гадяцький 1658 р. і Слободищенський 1660 р. трактати.

Вищим проявом національної правової думки є ***Пакти й Конституція законів та вольностей Війська Запорозького***, ухвалені 5 квітня 1710 р. у Бендерах (нині – місто у Молдові) під час обрання гетьманом Пилипа Орлика. Це був договір між гетьманом і запорозьким військом про державний устрій в Україні після визволення з-під влади Москви. Складався з преамбули і 16 параграфів. У ньому йшлося про протекторат Швеції над Україною, статус української православної церкви, необхідність поширення освіти, цілісність і недоторканість кордонів країни, обмеження влади гетьмана парламентом, виборність усіх посад тощо. Документ був скріплений підписом Карла XII і був чинним на частині Правобережної України до 1714 р.

Гетьманське законодавство – основний вид поточного законодавства. Це були універсали, ордери, листи, декрети, грамоти, інструкції, якими регулювалися адміністративні (інструкція судам Д.Апостола 1730 р.), цивільні (універсал К.Розумовського 1760 р. про заборону переходу селян в інші місця проживання без дозволу їх власника), земельні (універсали про надання земель старшині “за службу” або церквам і монастирям “на молитви”) відносини, підтверджувалися права власності на землю (куплену чи успадковану). Ордери, інструкції, декрети встановлювали порядок розквартирування й утримання війська, проведення ревізій у полках, розгляду апеляційних справ у Генеральному суді (інструкція судам П.Полуботка (1722), Д.Апостола (1730), К.Розумовського (1760-1763)).

Універсали й укази Генеральної військової канцелярії були підзаконними актами, що конкретизували гетьманське законодавство.

Церковне право. Це – номоканон, рішення вселенських соборів, книги святого письма, корчмі книги, церковні устави Володимира і Ярослава Мудрого, укази російського імператора і Синода щодо церкви, Духовний регламент 1786 р., правила, прийняті соборами Російської православної церкви, постанови російського патріарха.

6. Кодифікація права.

Велика кількість і різноманітність джерел права, їх суперечливість,

суттєві зміни у суспільному житті викликали необхідність уніфікації та упорядкування права. В цьому були зацікавлені як козацька старшина, яка намагалася зберегти свої права, так і царський уряд, який розраховував на те, що кодифікація сприятиме зближенню українських і російських правових норм.

У другій половині XVIII ст. з ініціативи старшинсько-шляхетської верхівки та підтримки царського уряду розпочалася кодифікація права України. У цьому процесі можна виділити декілька етапів.

1. Вперше думку про кодифікацію права висловив І.Скоропадський. У 1721 р. він наказав перекласти українською мовою Литовський статут 1588 р., “Зерцало саксонське”, “Порядок прав цивільних магдебурзьких” та інші джерела права.

2. Д.Апостол звернувся до царського уряду з пропозицією затвердження прав і вольностей українських. У відповідь 22 серпня 1728 р. було видано указ “Рішучі пункти гетьману Данилу Апостолу”, за яким створювалася кодифікаційна комісія у складі представників козацької старшини, духовенства, міщан. Вона мала статус державного органу.

У 1734 р. була створена друга комісія у складі 12 осіб на чолі з генеральним суддею Іваном Борозним, пізніше – генеральним обозним Яковом Лизогубом.

8 липня 1743 р. на пленумі, скликаному Генеральною військовою канцелярією, члени комісії підписали проект кодексу під назвою **“Права, за якими судиться малоросійський народ”**. Його подали Сенату на розгляд генерал-губернатору Бібікову (1744). Відповідь надійшла 1756 р. Пропонувалося доопрацювати кодекс. До 1767 р. він кілька разів повертався Сенату, але так і не був прийнятий. Причинами цього було те, що в ньому обґрунтовувалося право України на власну правову систему, а отже, і автономію, фіксувалася певна відмінність від російського права, відсутні були посилання на російські джерела.

Вперше кодекс знайшов в архівах і видав у 1879 р. О.Кістяківський. Найбільш повний текст збірника у 1970 р. знайшов й опублікував литовський історик Рауделюнас. Нині відомо 10 списків кодексу. Систематизований звід українського права складався з передмови і 30 розділів, які поділялися на 531 артикул і 1716 пунктів. Він містив норми адміністративного, цивільного, кримінального, процесуального, торгового права. В ньому визначалися види злочинів, мета і види покарань, вводилися нові поняття (замах на злочин, головний злочинець і співучасник), розрізнялося право власності на рухоме, спадкове і набуте майно, регламентувалися договори купівлі-продажу, обміну, позички майна, поруки, зберігання, характеризувалася судова система тощо.

3. У 1734 р. при гетьманській резиденції було видано **“Процес**

короткий наказний” – посібник для працівників судових і адміністративних установ. За змістом він був близьким до збірника “Права, за якими судиться малоросійський народ” і складався із вступу, 13 розділів, короткого додатка і характеристики порядку винесення вироків.

4. В середині XVIII ст. були здійснені приватні кодифікації українського права. За дорученням гетьмана К.Розумовського Федір Чуйкевич підготував збірник **“Суд і розправа в правах малоросійських”**, в якому подавалася характеристика судової системи і судового процесу, обґрунтовувалася ідея поновлення шляхетських станових судів. Він складався спочатку з 6 розділів, потім було додано ще 3. Його положення були враховані під час судової реформи 1760-1763 рр.

У 1764 р. В.Кондратьєв підготував збірник **“Книга Статут та інші права малоросійські”**. Він містив витяги з різних законодавчих актів, копії указів, грамот, привілеїв і коментарі до них. Це був довідник для суддів.

5. **“Екстракт Малоросійських прав”**, підготовлений у 1767 р. О.Безбородьком, визначав основні риси державного, адміністративного, цивільного, кримінального, процесуального, фінансового права, правове становище окремих державних установ та їх чиновників, подавав перелік усіх чинів із зазначенням звання, посади, обов’язків, прав, матеріального забезпечення. Через централізаторську політику російського уряду він не був затверджений і тому його передали до архіву Сенату.

6. З ліквідацією автономії України та введенням губерньського адміністративно-територіального поділу чиновники малоросійської експедиції Сенату розробили новий збірник – **“Екстракт із указів, інструкцій і установ”** (1786), за основу якого було взято “Екстракт...” О.Безбородька, “Учреждение об управлении губерниями” (1775) та інші акти. Він містив норми українського і російського законодавств. Збірник був затверджений Сенатом і розісланий в установи України для практичного застосування.

7. Галузі права.

Цивільне право. Головний інститут цієї галузі права – право власності. Воно визначалося як право мати у володінні, використовувати, передавати, дарувати, відписувати, міняти і заставляти майно за власною волею і потребою.

Право власності містило у собі такі правомочності:

право володіння – власник міг фактично володіти річчю, тобто річ повинна була перебувати у нього в господарстві;

право користування – власник міг користуватися якостями речі й одержувати від цього прибуток;

право розпорядження – власник міг вирішувати долю речі всіма дозволеними способами: продавати, заповідати, відписувати тощо.

В українському праві XVII-XVIII ст. існувало два різновиди власності на землю:

Вотчина, тобто повне володіння, повна власність. Її частка у загальному приватному землеволодінні постійно зростала.

Рангові маєтності – тимчасова власність. Надавалися старшині, війтам, бурмістрам, російським військовим на час виконання ними певних обов'язків. З часом перетворилася на вотчину власність.

Земельна власність виступала у таких формах:

Загальнодержавна (загальновійськова). Це землі, які стояли на обліку у Генеральній військовій канцелярії. Суб'єктами власності були гетьман, полковники, сотники.

Індивідуальна (приватна). Суб'єкти власності – ті, хто володів правоздатністю і дієздатністю.

Общинна (колективна). Суб'єкти власності – сільські і міські громади, церкви, монастирі, навчальні заклади, державні установи, Запорізька Січ.

Зобов'язальне право – підгалузь цивільного права, визначало поведінку зацікавлених осіб, регулювало майнові відносини у сфері виробництва, обміну. Зобов'язання – цивільні права і обов'язки кожного суб'єкта правовідносин. Вони виникали як з договорів, так і з правопорушень (деліктів). Норми цивільного права зобов'язували відшкодовувати матеріальні збитки за завдану шкоду. Найбільш поширеними були договори купівлі-продажу (операції з нерухомим майном укладалися при свідках, фіксувалися у спеціальних книгах, підтверджувалися універсалом гетьмана або указом царя), позики, оренди, дарування (на суму до 100 крб. укладався в усній формі, більше 100 крб. – у письмовій формі із занесенням до реєстру в актових книгах), особистого найму.

Зобов'язання були:

Односторонні, якщо права і обов'язки виникали і припинялися з волі однієї сторони. Кредитор мав право тільки вимагати повернення грошей і не мав обов'язків. Боржник мав лише обов'язок повернути гроші, а прав не мав (купівля, продаж, оренда майна).

Двосторонні, коли кожна із сторін мала права і обов'язки.

Засобами забезпечення зобов'язань були:

Завдаток – гроші або цінна річ, яку боржник давав кредитору під час укладання договору.

Застава – нерухоме майно, яке боржник для забезпечення договору позички віддавав кредиту у володіння.

Порука – зобов’язання певної особи (поручитель - третя особа) поручатися за борги іншої особи (боржника).

Спадкове право – підгалузь цивільного права, що містила норми успадкування за заповітом і за законом.

Заповіт складався дієздатними особами, добровільно, без примусу. Існували дві форми заповіту:

Звичайна, коли заповіт складався письмово у присутності місцевих урядовців та 2-3 свідків. Він скріплювався підписами (або печаткою) заповідача і свідків.

Надзвичайна застосовувалася у надзвичайних ситуаціях – перебування заповідача за кордоном, під час військового походу або його хвороби у дорозі. За таких обставин заповіт укладався в усній формі.

За законом майно успадковували лише кровні родичі. В першу чергу спадкували сини, в другу – онуки, якщо таких не було – доньки. Батьківську хату успадковував молодший син. Він вважався власником цього будинку, зобов’язувався забезпечити сестер виправою – спадковою частиною доньок у маєтності батька, що складала чверть отчизни і порівну поділялася між доньками. Вона передавалася донькам з моменту виходу заміж. Материзна – спадок дітей по матері, що поділявся між усіма дітьми порівну, незалежно від статі.

Шлюбно-сімейне право. Сім’я починалася із шлюбу. Шлюбний вік для нареченої становив 13 років, нареченого – 18 років. Шлюб передував весільний зговір між батьками. Згода дітей була обов’язковою, мовчання – також згода. При зговорі можна було робити “передвесільні подарунки” (заклади чи заруки грошима), які служили для забезпечення шлюбного договору. Якщо з різних причин весілля не відбулося, тоді подарунки поверталися. Заборонявся шлюб між близькими родичами. Формою укладання шлюбу було весілля або вінчання, тобто укладання шлюбу у церкві з участю священика. Шлюбні відносини припинялися внаслідок розлучення або смерті одного з подружжя. Новий шлюб можна було укласти через 6 місяців після смерті чоловіка чи дружини.

Під час шлюбного договору встановлювався розмір:

посагу – приданого, визначеного батьком нареченої. Іноді він збігався з розміром виправи;

вена – майна, що виділялося дружині чоловіком. Як правило, вено становило подвійну вартість посагу, але не більше третини майна чоловіка. Контроль за його недоторканістю покладалася на дружину та її родичів. Вено ділилося порівну між дітьми, незалежно від статі, якщо не було особливих розпоряджень матері.

Українське право XVIII ст. знало інститут усиновлення.

Кримінальне право. У козацько-гетьманській державі кримінальні діяння поділялися на злочини, провини і проступки. Злочин – протиправна дія, якою завдано шкоди та збитків не тільки життю, здоров'ю, майну, честі особи, але й державі.

Суб'єкти злочину – особи у віці 16 і більше років.

Злочини поділялися на умисні, необережні і випадкові.

Причинами чи обставинами, що звільняли або пом'якшували покарання, були душевна хвороба, божевілля, безпам'ятство під час вчинення злочину, неповноліття (хлопці у віці до 18 років, дівчата - до 13 років) і похилий вік (після 70 років) злочинця, вчинення протиправних дій з необережності, обставини, які не залежали від волі особи і змусили його порушити закон (наприклад, голод).

Види злочинів:

Державні – зрада, перехід на бік ворога, посягання на життя царя чи гетьмана. За такі злочини передбачалася кваліфікована смертна кара з позбавленням честі та конфіскацією майна.

Проти православної церкви – богохульство, глуз над іконами, перехід в іншу віру, чаклунство. За скоєння таких злочинів передбачалася смертна кара або тілесні покарання у поєднанні з конфіскацією майна і вигнанням за межі держави.

Військові – неявка на службу, мародерство, дезертирство. Покаранням за скоєння таких злочинів була смертна кара або калічення.

Проти порядку управління і суду – фальшування монет, підробка печаток, лжеприсяга, зволікання розгляду справи у суді.

Проти особи – вбивство, тілесні пошкодження.

Майнові – крадіжка, пограбування, розбійний напад. Покарання передбачало лише грошові штрафи.

Проти моралі – подружня зрада, звідництво, зґвалтування, двоєженство, кровозмішення (інцест), вбивство матір'ю дитини, викрадення чужої дитини. Покарання – смертна кара. Відповідальності за зґвалтування можна було уникнути, вступивши у шлюб із потерпілою.

Проти честі – образа словом, наклеп у письмовому вигляді, нанесення тілесних ушкоджень рукою, батою, палицею. Покараннями за такі злочини були штрафи та ув'язнення до 6 тижнів.

Види покарань:

Смертна кара. Поділялася на просту – розстріл, повішення, відтинання голови, утоплення, та кваліфіковану – четвертування, колесування, повішення за ребро, закопування живцем, заливання в горло розпеченого заліза. Не застосовувалася щодо вагітних жінок, дівчат до 13 років, хлопців до 18 років, людей похилого віку (понад 70 років). Кару

виконували публічно для лякання.

Тілесні покарання – побиття киями, батогом; калічення – відрізання вуха, носа, язика, кінцівок.

Вигнання за межі держави або заслання у віддалені її куточки.

Позбавлення волі – арешт (перебування у камері, сараї) або ув'язнення (в земляній ямі). Термін – від 4 тижнів до 1 року або “до покарання”.

Позбавлення честі. Засуджений позбавлявся права обіймати державні та виборні посади, бути свідком. Найгірший варіант – “повна політична смерть”, коли людина фактично перебувала поза законом.

Штрафи, конфіскація майна.

Дисциплінарні покарання для військових.

Методичні поради

Наприкінці XVст. феноменом стала поява нової військово-політичної сили – козацтва. З середини XVI ст. осередком українського козацтва стала Запорізька Січ. Вона була не лише військовим, а й особливим державно-правовим утворенням. Потрібно звернути увагу на значний вплив запорожців на політичне життя сусідніх держав. Розуміння цих питань є важливим при розкритті соціально-економічних, політичних, культурно-релігійних причин й передумов народно-визвольної війни. Розглядаючи питання даної теми, необхідно коротко проаналізувати етапи війни, еволюцію державницьких поглядів Б.Хмельницького та причини пошуку Україною союзників. Докладно розповісти про правове оформлення входження України під протекторат московського царя, проаналізувати зміст, форму, сторони та інші юридичні особливості українсько-московського договору 1654 р. При відповіді на це питання необхідно з'ясувати правові умови, на яких планувалось встановити українсько-російські відносини в "Березневих статтях". Потрібно замислитись над тим, що таке московський протекторат, у чому він полягав, які перспективи для української державності він мав створити. Розкрити правовий статус України та форми державно-правових зв'язків України і Росії за договором та жалуваними грамотами 1654 р. Проаналізувати зміну правового статусу України відповідно до наступних гетьманських статей. Зазначити, яких саме атрибутів української державності торкнулась політика обмежень, яку започаткував московський царат у другій половині XVII ст. Особливу увагу слід приділити процедурі обрання гетьмана та обмеження його повноважень.

МОДУЛЬ III
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД ТА ЗАКОНОДАВСТВО
ІМПЕРСЬКОГО ПЕРІОДУ
КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.СТ.

Змістовний модуль 4

Державність та право України в умовах двох імперій.

Тема 6. Суспільно-політичний лад і право на території України у складі Російської імперії. Буржуазні реформи 60-70-х років а Росії та їх вплив на суспільний і державний лад України.

1. Короткий історичний огляд.

У XIX – на початку XX ст. відбулися суттєві зміни в соціально-економічному і політичному житті України.

Перша половина XIX ст. характеризувалася пануванням феодально-кріпосницької системи. В середині XIX ст. вона опинилася у глибокій кризі, що спонукало царський уряд піти на скасування кріпацтва і проведення низки реформ – селянської, земської, міської, судової, фінансової, військової, поліцейської, шкільної та інших.

Зазначені реформи відкрили шлях для розвитку капіталістичних відносин. Україна стала потужним регіоном товарного виробництва хліба, тютюну, цукрового буряка, конопель та інших культур.

Розвиток капіталізму на селі призвів до перерозподілу землі. Поміщики поступово втрачали земельну власність, натомість вона зростала у селян, купців, міщан. У селянському середовищі спостерігається розшарування, зміцнюється заможне селянство і збільшується кількість малоземельних і безземельних селян.

Значного розвитку набуло сільське господарство України внаслідок проведення Столипінської реформи на початку XX ст. Збільшилися посівні площі, врожайність, зріс експорт хліба. Незважаючи на позитивні результати реформи, вона призвела до ще більшого розшарування селян. Одна їх частина змушена була переселитися на Далекий Схід і до Сибіру, інша знайшла собі роботу у місті, де спостерігалася велика потреба у робочій силі.

У XIX – на початку XX ст. відбувається підйом промислового виробництва. Виділяються певні промислові регіони: на Правобережжі і північній частині Лівобережжя розвивається цукрова і харчова промисловість, у трикутнику Харків-Катеринослав-Донбас – важка

промисловість, на Півдні України – суднобудівна і харчова промисловість.

Продовжується активне формування робітничого класу. Якщо наприкінці XVIII ст. було лише 10 тис. найманих робітників, то у 1917 р. у промисловості працювало вже 900 тис. чоловік.

В цей період формується і масовий національно-визвольний рух. Утворюються спочатку таємні політичні організації, а потім – політичні партії. Особливо цей процес поширюється в роки революції 1905-1907 рр. Завершується зазначений період початком лютневої революції 1917 р.

2. Суспільний устрій.

Після ліквідації автономії суспільний устрій України був приведений у відповідність до російської системи.

Населення України в цей період поділялося на такі стани:

Дворянство. Найпривілейованіша верства суспільства. Дворянин – це поміщик, тобто власник землі і кріпосних, головна опора царизму. Головний обов’язок – служба. За часів Петра I вона була пожиттєвою, Анни Іоановни – від 20 до 45 років (одному члену дворянської сім’ї дозволялося не служити). У 1762 р. Петро III звільнив дворян від обов’язкової служби, а 1775 р. Катерина II підтвердила це Жалуваною грамотою дворянству.

До стану дворянства можна було долучитися за цивільну, військову, придворну службу за чином (відповідно до Табелі про ранги) й орденом.

Дворяни були *потомствени*, коли дворянство надавалося дружині, дітям і наступним потомкам за чоловічою лінією (доньки при одруженні набували становий статус чоловіка) та *особисті*. Останні не мали права володіти кріпаками. Особисте дворянство поширювалося лише на дружину, діти отримували статус “обер-офіцерських дітей”. У разі 20-літньої служби їхніх батьків і дідів вони мали право порушувати клопотання про надання їм потомственого дворянства. У 1858 р. в Росії було близько 1 млн дворян, у тому числі 612 тис. потомствених.

За маніфестом 1832 р. був запроваджений новий стан почесних громадян (потомствених і особистих). Це проміжна тимчасова група між дворянами і деякими іншими верствами. До цього стану могли потрапити купці 1 гільдії за 10 (20) років перебування у гільдії, художники, випускники університетів і деяких інших вищих навчальних закладів, особи з науковим ступенем, діти церковнослужителів й особистих дворян.

Дворяни могли мати родові титули. Це так зване *титуловане дворянство*:

- **Князі.** До XVIII ст. в Росії цей дворянський титул був спадковим.

Князем міг бути лише той дворянин, чиї предки колись мали право на княжіння. За Петра I російські дворяни могли отримувати титули західних країн. Наприклад, князями Священної Римської імперії були Головіни, Меншикови, Головкини, Орлови, Потьомкіни, Безбородьки. Деякі графи (Кочубеї, Васильчикови) ставали князями. У XIX ст. в Російській імперії нараховувалося близько 250 князівських родів, у тому числі 40 з них вели свій родовід від Рюрика і Гедиміна. Більшу частину князів складали грузини. Наприклад, на Сумщині земельні маєтності мав князь Кавкасідзев. Великими землевласниками у нашому регіоні були князі Барятинські, Волконські, Одоєвські, Голіцини, Юсупови, Голєніщєви-Кутузови та інші.

- **Графи.** Строганови, Капністи, Толсті, Шеремєєви, Мусіні-Пушкіни.

- **Барони.** Предводителем дворянства Охтирського повіту був барон Раден.

Низкою законів як загального характеру, що стосувалися дворянства взагалі, так і спеціальними законами, що адресувалися українським вищим верствам, уряд урівняв козацьку старшину й українську шляхту з російським дворянством.

Це зміцнило їхнє становище як монопольних власників землі. Дворянам належало приблизно 70% українських земель. Законом 1827 р. їм надавалося право створювати фабрики, заводи не тільки в селах, але і в містах. Невдовзі почали створюватися цукроварні, винокурні.

За реформою 1861 р. дворяни не тільки зберегли усі свої права і привілеї, але й отримали нові. Спеціально створений Дворянський банк кредитував їхні господарства. Дворяни втратили лише владу над особою селянина. Вони мали дворянські навчальні заклади, створювали свої політичні партії: Конституційні демократи (Партія народної свободи), “Союз 17 жовтня”, “Союз русского народа”, “Союз Михаила Архангела”. Представники цього стану займали панівне становище у державному апараті. Вони переважали у земських і міських органах, судах, Державній думі.

Духовенство. Представники цього стану звільнялися від сплати податків і виконання повинностей, до них не застосовували тілесні покарання. Вони фактично перебували на державній службі, мали власну систему рангів (санів), титулів. Духовенство поділялося на чорне і біле. І те, й інше мало 5 санів. Чорне – митрополит, архієпископ, єпископ, ігумен, архімандрит, біле – протопресвітер, протоієрей, ієрей (священик), протодиякон, диякон.

У першій половині XIX ст. до духовенства дозволялося вступати вихідцям з інших станів, а також виходити з духовенства. При цьому діти

колишніх священиків отримували звання спадкових почесних громадян.

В цей період відбувається наступ на уніатську і католицьку церкви на Правобережжі, що призводить до збільшення кількості привернутих до православ'я віруючих. Посилюється русифікаторська політика щодо української церкви. Забороняються проповіді і богослужіння українською мовою, будівництво церков і малювання ікон в українському стилі, запроваджується призначення священиків замість обрання їх селянами.

Міщани. У XIX ст. спостерігається збільшення кількості міст і міського населення у 2,5 рази. Склад міського населення був строкатим:

- Власне **міщани** – 70% від усіх мешканців міст. Вони сплачували більшу частину податків, виконували рекрутську та інші повинності. Проте поступово обмеження для міщан послаблюються. Частина міщан звільняється від сплати подушного податку та виконання окремих повинностей. А у 1832 р. вони отримали право набувати землю у містах для торгівлі і переходити до купецтва.

- **Купецтво.** Купці мали гільдійські посвідчення. В залежності від кількості майна чи прибутків вони належали до 1-ї, 2-ї або 3-ї гільдії. З часом могли отримати статус почесних громадян. Мали право брати участь у виборах і бути обраними на міські посади.

- **Цехові люди** – ремісники.

- **Робітні люди** – вільнонаймані робітники, які не мали власного житла і постійного місця проживання та жили за рахунок своєї фізичної сили.

Селяни. Найчисленніша група населення. Указами 1800, 1804, 1808, 1828 рр. завершилося закріпачення селян. **Кріпаки** (поміщицькі селяни) в Україні становили понад 5 млн осіб (приблизно 50% українських селян). Основний обов'язок кріпаків – відбувати панщину. Часто вона сягала 6 днів на тиждень.

Другу групу складали **державні селяни**. В середині

XIX ст. їх налічувалося 5,2 млн. осіб. Вони були феодально залежними від держави. Сплачували державні податки і виконували грошові або натуральні повинності. Їх становище було кращим за колишніх кріпаків. Вони були особисто вільними людьми. У 1817 р. частину державних селян перетворили на військових поселенців (селяни одночасно були й військовими).

Третю нечисленну групу складали **удільні селяни**. Це ті селяни, які належали царській сім'ї, а не державі.

За Селянською реформою 1861 р. селяни-кріпаки ставали особисто вільними. Вони мали право купувати нерухомість, займатися торгівлею, підприємництвом, вступати на службу, виступати в суді окремою стороною, одружуватися без дозволу поміщика, самостійно вирішувати

сімейні і майнові проблеми.

Але право власності на землю залишалося за поміщиками. Селяни отримували лише садибу і польовий наділ, за які вони мали внести викуп. Причому 20-25% викупу селяни сплачували готівкою, а решту коштів поміщики отримували від держави, яка протягом 49 років повертала з селян ці гроші та ще й з відсотками.

До переходу на викуп селяни залишалися тимчасово зобов'язаними і виконували повинності – оброк або панщину – на користь поміщика. З 1883 р. усі селяни переходили на викуп. Двірські селяни отримали особисту свободу, але без землі і викупних платежів. Через 2 роки після реформи вони отримали статус “сільських обивателів”.

За законом 1863 р. удільні селяни переводилися до розряду селян-власників.

За законом 1866 р. державні селяни виходили з підпорядкування Міністерства державного майна і підлягали загальним губернським, повітовим і селянським органам.

За Столипінською аграрною реформою усі селяни мали право вільного виходу із громади, заснування хуторів та переселення до Далекого Сходу і Сибіру.

Характерною рисою цього періоду була поява нових класів і груп. **Буржуазія** формувалася з дворян, селян, міщан, купців, які займалися підприємництвом. За національним складом серед буржуа були українці, росіяни, поляки, євреї, іноземці. Розрізняють велику (банкіри, власники великих підприємств), середню (власники невеликих підприємств, торговельних установ) та дрібну буржуазію. Буржуа об'єднувалися у політичні партії (конституційні демократи, октябристи), мали (особливо під час війни) представницькі організації – Комітети, з'їзди, спілки. Ознаками **робітничого класу** були відсутність постійного місця проживання, наймана праця – основне джерело існування. Джерелами формування пролетаріату були збіднілі селяни, ремісники, кустарі, міщани. З 1905 р. вони мали право засновувати профспілки.

Ці два класи, які формувалися одночасно, перебували в стані ворожнечі один до одного. Обидва вийшли на політичну арену зі значним запізненням і тривалий час мали невисокий рівень політичної організації.

3. Державний лад.

Територія України, що входила до складу Російської імперії, поділялася на 9 губерній, що об'єднувалися у три генерал-губернаторства: на Лівобережжі – Полтавська, Слобідсько-Українська (з 1835 р. Харківська),

Чернігівська (Малоросійське генерал-губернаторство); на Правобережжі – Волинська, Київська, Подільська (Київське генерал-губернаторство); на Півдні – Катеринославська, Таврійська, Херсонська (Новоросійське генерал-губернаторство). Губернії поділялися на повіти (85 на Україні), а ті, у свою чергу, – на волості.

У XIX ст. за формою правління Росія залишалася абсолютною монархією. На чолі держави стояв **імператор**. Його влада була самодержавною і необмеженою. Він мав виключні права у законодавстві, управлінні, суді. У 1797 р. була відновлена система спадкування престолу від батька до сина, скасована Петром I.

У 1802 р. був створений **Комітет міністрів**, який розглядав питання, що відносилися до компетенції кількох міністерств, здійснював центральне галузеве управління. Комітет міністрів очолював імператор. Після проведення селянської реформи 1861 р. Комітет міністрів був реорганізований у Раду міністрів на чолі з імператором. Цей орган влади розглядав найважливіші загальнодержавні питання.

У 1810 р. була створена **Державна рада** – вищий законодавчий орган при імператорі із дорадчими функціями. На початку XX ст. до його складу входили уродженці Сумщини – Редькін Петро Григорович (з 1882 р.) та колишній голова Лебединської земської управи Яків Володимирович Кучеров (з 1906 р.). Члени Державної ради призначалися царем або ставали за посадою (міністри). Їх кількість коливалася від 40 до 60 осіб. На засіданнях головував імператор. Державна рада проіснувала до 1917 р.

З 1826 р. діяла **Власна його імператорської величності канцелярія**, яка складалася із 6 відділів. Вона готувала законопроекти для імператора.

Сенат – вища судова установа в країні.

Під час революції 1905-1907 рр. Росія перетворюється на обмежену монархію. Створюється **Державна дума** – законодавчий орган влади, що обмежував владу монарха. Вона стає другою парламентською палатою. 6 серпня 1905 р. було проголошено маніфест “Про встановлення Державної думи” та прийнято “Положення про вибори до Державної думи”. Згідно з ними Державна дума – представницький орган, який обирався на 5 років на основі цензового, нерівного та непрямого виборчого права. Дума займалася попередньою підготовкою й обґрунтуванням законопроектів, обговоренням бюджету, мала право законодавчої ініціативи.

19 жовтня 1905 р. цар оголосив маніфест “Про перетворення Ради міністрів”, згідно з яким цей орган з дорадчого перетворювався на орган державного правління. 11 грудня 1905 р. був затверджений виборчий закон, за яким створювалася ще і 4-та курія – робітнича. Врешті-решт 23

квітня 1906 р. імператор затвердив нову редакцію Основних державних законів Російської імперії як частини Зводу законів. В ній були підтверджені створення Державної думи і уряду (Ради міністрів), реорганізація Державної ради.

До 1917 р. діяли чотири Державні думи: перша (27 квітня – 8 липня 1906 р.), друга (20 лютого – 2 червня 1907 р.), третя (1 листопада 1907 р. – 9 липня 1912 р.), четверта (15 листопада 1912 р. – 19 жовтня 1917 р.). В кожній з них було понад 100 гласних (депутатів) з України. У перших двох думах існувала Українська думська громада (понад 40 депутатів).

Система державного управління відповідала соціально-економічній політиці царського уряду щодо національних окраїн. Вона передбачала нівелювання національних особливостей регіону і жорстку централізацію управління.

Місцеві органи управління

Вищою ланкою на місцях були **генерал-губернатори**, безпосередньо підпорядковані цареві. Мали широкі і недостатньо чітко визначені повноваження. В умовах недемократичного, бюрократизованого і нерідко корумпованого державного апарату це було позитивним чинником щодо реалізації задумів законодавця. Часто ефективність діяльності генерал-губернатора залежала від суб'єктивного фактора, від його особистої позиції. В окремі періоди (після польського повстання 1863 р. на Правобережжі) вони отримували додаткові повноваження (київський генерал-губернатор І.Васильчиков). Вели активну нормотворчу діяльність, видавали обов'язкові постанови, ініціювали прийняття спеціального законодавства для регіону.

Серед постійно діючих місцевих органів управління основну відповідальність несли **губернатори** та **губернська адміністрація**. Компетенція губернатора визначалася такими актами, як “Загальний наказ цивільним губернаторам” 1837 р., “Тимчасові правила по перетворенню губернських правлінь” 1865 р., закони 1866, 1879, 1881 рр. та указ імператора 1876 р.

Правове становище губернатора мало подвійний характер. З одного боку, він призначався особисто імператором і підкорявся безпосередньо йому, з іншого боку, губернатор знаходився майже у повному підпорядкуванні міністра внутрішніх справ. Губернатори (як і генерал-губернатори) мали право на законодавчу ініціативу.

Після проведення селянської, земської, судової і міської реформ губернаторів звільнили від багатьох адміністративних обов'язків. Поступово губернатор перетворюється на орган адміністративного нагляду.

Після вбивства Олександра II у 1881 р. губернатори набувають

широких повноважень у боротьбі з революційним і ліберальним рухом. Вони могли оголошувати стан посиленої охорони, надзвичайної охорони і проміжний стан між нормальним і надзвичайним.

Середній термін перебування на посадах губернаторів досягав приблизно 3 років. Ротація губернаторів посилювалася у кризові періоди. Спочатку на такі посади призначали військових, з 80-х років XIX ст. – і цивільних осіб. Середній вік досягав 56-57 років. Більшість з них були спадковими дворянами, у тому числі й титулованими (харківські губернатори – князі Трубецької, Оболенський, полтавські – князі Куракін, Лобанов-Ростовський, Репнін, Долгоруков, граф Строганов). Майже усі були православними, одного разу харківським губернатором був лютеранин Сіверс.

До **губернського правління** входили віце-губернатор (в окремі періоди були губернатори військові і цивільні), прокурор, 2 радники і канцелярія.

Їм допомагали галузеві установи:

- **Казенна палата.** Підпорядковувалася Сенату і Міністерству фінансів. Губернатор щодо неї мав контрольні права і не міг безпосередньо втручатися у справи цієї установи.

- **Палата державного майна.** Губернатор мав право давати їй безпосередні розпорядження щодо благоустрою державних селян, збору податків, виконання повинностей.

- **Акцизне управління** підпорядковувалося Міністерству фінансів, раніше займалося системою відкупів. Вплив на нього губернатора був незначний.

- **Контрольні палати** підлягали державному контролеру. Деякий час губернатори мали право ревізувати діяльність установ, а згодом самі палати отримали право ревізувати роботу губернатора.

- **Рекрутські присутствія.**

- **Присутствія поліції** (поліцмейстер, пристапи, жандармські полковник і офіцер, гарнізон).

- **Місцеві органи народної освіти.**

При запровадженні земської і міської реформ на губернаторів покладался контроль за органами самоврядування (низка постанов земських зібрань обов'язково затверджувалася губернатором, він мав право призупиняти виконання будь-якої постанови, скасовувати рішення зборів, ревізувати діяльність управ).

У підпорядкуванні губернського апарату перебували **повітові правління – земські суди** на чолі з **капітаном-справником**, який обирався дворянами повіту на 3 роки, а з 1862 р. призначався губернатором. Вони здійснювали керівництво місцевою поліцією, контролювали виконання

законів.

У повіті також діяли галузеві установи – повітове казначейство, контрольні палати, акцизні установи, поліцейські управи.

У результаті реформ 60-70-х років XIX ст. запроваджуються **органи самоврядування**:

Земства існували на рівні губернії і повіту (на Правобережжі засновані у 1911 р.). Це були всестанові органи самоврядування. Виборні земські установи – **земські збори** (розпорядчий орган) і **земська управа** (виконавчий орган), обрана земськими зборами. Земські гласні (депутати) обиралися на 3 роки від 3 курій (землевласників, міських і сільських громад). Сфера діяльності: управління місцевим господарством, освітою й охороною здоров'я, будівництво і ремонт доріг, страхування, упорядкування місцевої торгівлі, кредитування сільських виробників, утримання в'язниць, збір місцевих податків тощо.

У містах діяли **міські виборчі збори** (скликалися тільки під час проведення виборів гласних до міської думи), **міська дума** (розпорядчий орган), яка обирала **міську управу** (виконавчий орган) і **міського голову**. Гласні міських дум обиралися від 3 курій залежно від кількості нерухомого майна чи прибутків. Сфера діяльності міських дум була подібною до земств, тільки в межах міста. Міська управа обиралася на 4 роки.

Волосний схід, волосний старшина (староста), волосний суд. Компетенція сходу – вибори посадових осіб, суддів волосного суду, призначення опікунів і попечителів до сиріт та майна померлих, контроль за діяльністю посадових осіб, нагляд за училищами, торгівлею, ведення звітності з обліку запасних чинів та воїнів ополчення, відомості про військову повинність, виконання доручень урядовців. У сході брали участь волосний старшина, сільські старости, збирачі податків, по одному представнику від 10 дворів у селах. Скликати і розпускати волосний схід мав волосний старшина. Він обирався на 3 роки, оголошував закони і розпорядження уряду, стежив за правопорядком, докладав поліції про злочини, затримував злочинців, наглядав за станом доріг, мостів. Але фактично майже усі справи вирішувалися писарем. Писар для селян був адвокатом, економістом, радником, юрисконсульт. Волосний суд на чолі з писарем розглядав дрібні майнові справи (до 100 рублів) на підставі місцевого звичаю, а часто на свій розсуд. Суд мав право засуджувати до примусових робіт терміном до 6 днів, арешту до 7 днів, штрафу до 3 рублів та до 20 ударів канчуками.

Сільський схід, який обирав сільську адміністрацію, розглядав сімейні суперечки, розподіляв землі і податки. Скликав і розпускав сільський схід **сільський староста**. Він виконував рішення сільського сходу і волосних правлінь, наглядав за станом шляхів, мостів тощо.

Для контролю за органами сільського самоврядування створювалися спеціальні органи – мирові посередники, повітові з'їзди мирових посередників, губернське присутствіє у справах селян. З 1889 р. важливе місце у місцевому апараті відводилося **земським дільничним начальникам**. Їх призначали губернатори за погодженням із предводителями дворянства та затверджував міністр внутрішніх справ. Цю посаду могли обійняти лише потомствени дворяни. Земські начальники мали широкі повноваження – нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування, ревізія їх діяльності, усунення з посад неблагонадійних волосних і сільських писарів, затвердження суддів волосного суду тощо.

Отже, протягом XIX – початку XX ст. система державного управління в країні взагалі і в Україні зокрема трансформувалася відповідно до змін, що відбулися в результаті запровадження реформ 60-70-х років XIX ст. Абсолютна монархія перетворилася на обмежену. Важливі зміни у системі органів влади відбулися в роки революції 1905-1907 рр.

4. Судоустрій і поліція.

Протягом XIX – початку XX ст. судова система в Україні зазнала суттєвих змін. У першій третині XIX ст. ще існували певні особливості цієї системи по регіонах.

На **Півдні і Слобідській Україні** діяла загальноросійська судова система. Судами I інстанції були станові суди:

земські суди (для дворян і вільних селян) у складі земського справника і 2-4 засідателів від дворян. Вони розглядали цивільні і кримінальні справи, проводили слідство, виконували рішення і вироки;

магістрати (для міського населення, яке користувалося магдебурзьким правом) і **ратуші** (для міст, що не користувалися правом на самоврядування).

Судами II інстанції були:

губернські суди, що склалися з **палат кримінального і цивільного суду**. До складу обох палат входили виборні засідателі від дворян, міщан і державних селян, а їхніх голів призначали. Губернські суди були також судами I інстанції у справах про посадові злочини, підпали, про нерухомість, що зберігалася у різних губерніях, спори про власність у містах, оформлення угод про продаж, обмін “кріпосними” на території губернії.

У губерніях діяли і позастанові суди:

совісні суди, які розглядали справи про злочини божевільних і неповнолітніх, майнові суперечки між родичами. Розраховували на примирення сторін;

надвірні суди, які розглядали цивільні і кримінальні справи щодо осіб, стану приналежність яких було важко визначити, та чиновників і військових, які тимчасово перебували у місті по службових справах. Такі суди не були обов'язковою ланкою судової системи.

У 1808 р. в Одесі був створений **комерційний суд** у складі голови, 4 членів і юрисконсульта. Він розглядав позови міських та іногородніх купців, купецькі договори, справи осіб інших станів, пов'язаних з комерцією. Остаточним було рішення суду у справах, сума позову яких не перевищувала 500 крб. На початку 30-х років XIX ст. такі суди з'явилися майже в усіх містах Причорномор'я.

На **Правобережній Україні** продовжувала діяти стара судова система.

Судами I інстанції були станові суди:

повітові у складі голови, 2 підсудків, писаря і возних;

підкоморські у складі підкоморія, кількох коморників і копачів;

магістратські (2 бурмистри і 4 ратмани) і **ратушні**.

Апеляційною інстанцією для них був **головний суд** у складі двох департаментів – цивільних і кримінальних справ. Його компетенція була подібною до губернських судів.

На колишній території Гетьманщини (**Полтавська і Чернігівська губернії**) діяли **повітові, підкоморські і магістратські суди**. Судом II інстанції для них був **Генеральний суд** (спочатку у Глухові, потім – Чернігові), що складався з департаментів кримінальних і цивільних справ (генеральний суддя, 2 ратники (призначалися урядом) і 5 засідателів (обиралися з дворян). Підпорядковувався Сенату.

Усі суди в Україні були підконтрольні губернаторам, а вищою інстанцією для них був **Сенат**.

У 1831-1834 рр. зазначені особливості судової системи в Україні були скасовані, підкоморські і повітові суди ліквідовані. Генеральний і головний суди перетворилися на губернські. На всій території України скасовувалася дія місцевих законів, а у судах запроваджувалася російська мова.

Судова система першої половини XIX ст. мала певні суперечності. Суд повністю залежав від адміністрації, яка втручалась в його справи; він мав становий характер; панувало хабарництво, тяганина, сваволя. Слідство здійснювала поліція.

Недоліки судової системи викликали невдоволення різних верств суспільства. Виникла потреба реформувати систему. 20 листопада 1864 р.

цар видав 4 судові статuti, за якими і здійснювалася судова реформа:

- про заснування судових установлень;
- статут кримінального судочинства;
- статут цивільного судочинства;
- статут про покарання, що накладалися мировими суддями.

Новими принципами судоустрою і судочинства були: відокремленість суду від адміністрації, а це забезпечувалося незмінюваністю суддів і судових слідчих; всестановий характер суду; рівність усіх перед судом; запровадження суду присяжних і адвокатури; відкритий, справедливий, незалежний від адміністрації суд; розмежування досудового слідства і судового; виборність мирових суддів; запровадження прокурорського нагляду за законністю судочинства; змагальність сторін, гласність, публічність судів, апеляція і касація, презумпція невинуватості.

Незважаючи на ці позитивні моменти, певний час зберігалися станові суди для військових, духовних, іногородців, а також комерційні суди.

За реформою 1864 р. запроваджувалися суди двох типів.

Місцеві (мирові) суди:

Дільничні (платна посада) і *почесні* (посада безоплатна) *мирові судді*. Обиралися повітовими земствами і міськими думами на 3 роки з осіб, які мали середню і вищу освіту та високий майновий ценз. Вони розглядали дрібні кримінальні справи і проступки, за які передбачалися покарання у вигляді зауваження, попередження, штрафу до 300 крб., арешту до 6 місяців або ув'язнення до 1 року. З категорії цивільних розглядали справи із сумою позову не більше 500 крб. Підставами для розгляду справи у мировому суді були скарги приватних осіб, повідомлення поліцейських та інших адміністративних органів. Апеляції подавалися до з'їзду мирових суддів повіту, касації – до Сенату.

Загальні суди:

Окружні суди. Судовий округ створювався на декілька повітів. Наприклад, у Харківській губернії окружні суди були у Харкові і Сумах. До їх складу входили голова і члени суду, яких призначав імператор за поданням міністра юстиції. Кандидати на ці посади повинні були мати відповідний майновий і освітній ценз та стаж роботи. Засідання відбувалися колегіально. При окружних судах перебували судові слідчі, прокурори, присяжні і приватні повірені (адвокати), судові пристави (виконавці).

В цих судах розглядалася основна маса цивільних і кримінальних справ. Кримінальні справи, за якими підсудним загрожувало позбавлення або обмеження громадянських прав, розглядалися за участю присяжних засідателів. Вердикт в окремій кімнаті виносили засідателі, а оголошував

вирок суддя. Касаційні жалоби подавалися до Сенату. Присяжні засідателі призначалися губернатором з кандидатур, рекомендованих предводителями дворянства і суддями. Іноді присяжними могли бути і селяни – волосні або сільські старости.

Судові палати – суди II інстанції зі справ, які розглядав окружний суд без участі присяжних засідателів, а також суди I інстанції з державних, посадових, релігійних та інших злочинів. На Україні судові палати діяли у Харкові, Одесі та Києві. Вони склалися з департаментів цивільних і кримінальних справ. Голів і членів палат призначав імператор за поданням міністра юстиції. При судових палатах перебували слідчі, прокурори і адвокати.

Вищою судовою інстанцією залишався **Сенат** у складі департаментів з цивільних, кримінальних й адміністративних справ. Він був також касаційною інстанцією для всіх судових органів та судом I інстанції з особливо важливих справ. З 1871 р. діяло особливе присутствіє для розгляду найважливіших справ. Існував і **Верховний суд**, який розглядав справи щодо вищих цивільних посадовців, придворної аристократії та генералів.

Водночас з новою системою судоустрою продовжували діяти станові суди для духовенства, військових і селян.

Під час революції 1905-1907 рр. запроваджувалися (з 1906 р.) **військово-польові суди**. Такі ж суди діяли і в роки Першої світової війни у районах військових дій або в місцях, де оголошувався військовий стан.

Судовою реформою виписувалися права **прокуратури** – нагляд за діяльністю судів, слідством, місцями позбавлення волі, підтримка обвинувачення у суді.

Створювалася **адвокатура**, яка виконувала функції захисту звинувачуваних у суді з кримінальних справ або представляла інтереси сторін у цивільному процесі. Адвокати називалися *присяжними або приватними повіреними*.

Запроваджувався **нотаріат**. Нотаріальні контори дозволялося відкривати у губернських і повітових центрах. Вони засвідчували документи й оформляли угоди.

У 1862 р. відбулася **поліцейська реформа**, за якою створювалися:

загальна поліція, що займалася охороною правопорядку, боротьбою зі злочинністю. В її штаті перебували поліцмейстер, дільничний пристав, околоточний наглядч, городовий міської поліції, рядові поліцейські;

сискна поліція, яка займалася розшуковою роботою, попередженням, призупиненням і розкриттям злочинів. Вперше у вигляді експерименту була запроваджена у Києві у 1873 р., а з 80-х років XIX ст. – по всій імперії. У 1908 р. був прийнятий закон “Про організацію сискної

частини”, за яким по імперії створювалося 89 таких частин у містах і повітах. Методи роботи: зовнішнє спостереження штатних і негласних агентів, використання чуток, доносів. Вперше впроваджувалася система реєстрації злочинів на основі дактилоскопії;

зовнішня поліція;

політична поліція.

5. Еволюція права.

До 40-х років XIX ст. в Україні зберігало чинність місцеве право – Литовський статут 1588 р., збірники Магдебурзького права, звичаєве право. З метою приведення місцевого законодавства у відповідність до загальноросійського здійснювалися кодифікаційні роботи.

На початку XIX ст. була створена кодифікаційна комісія у складі 3 експедицій, що займалися кодифікацією права Російської імперії (голова – М.Сперанський), права окремих місцевостей та редагуванням розроблених проектів кодексів. У складі другої експедиції працювало 2 групи.

Перша розробляла право Правобережної України. Очолював групу А.Повстанський. Вона підготувала збірник “Свод местных законов губерний и областей, присоединённых от Польши”.

Друга розробляла право Лівобережної України. Очолював групу Ф.Давидович. Нею був підготовлений збірник “Собрание гражданских законов, действующих в Малороссии” (“Зібрання малоросійських прав” 1807 р.).

У 1811 р. була підготовлена нова редакція Литовського статуту.

Проте у 1830 р. розпочався випуск 45-томного “Повного зібрання законів Російської імперії”, 1832 р. – 15-томного “Зводу законів Російської імперії”. У 1832 р. вийшов перший документ загальноросійського законодавства – “Звід установ та статутів про тих, хто утримувався під вартою, та про засланих”. 1836 р. з’явився “Сільський судовий статут”, 1849 р. вийшло “Уложення про покарання кримінальні та виправні”.

У 1840-1842 рр. на Україну поширилося загальноросійське законодавство.

Реформи 60-70-х років XIX ст. зумовили еволюцію права буржуазним шляхом. Періодично видавалися “Зібрання узаконень і розпоряджень Уряду”. Сенат тлумачив закони.

Під час і після революції 1905-1907 рр. основним джерелом права стає закон. Закони поділялися на розпорядчі і доповнювальні; загальні, місцеві, особливі і спеціальні. Систему джерел права поповнювали

постанови Ради міністрів, “мненія” Державної ради. Хоча вони і мали підзаконний характер, проте були обов’язковими до виконання усіма виконавчими органами. Крім того, видавалися положення (щодо структури та функцій органів влади й управління), укази (щодо реалізації конкретних правових дій), установлення, тимчасові правила. Продовжувалися і кодифікаційні роботи. Їх координатором виступав Сенат, а згодом і юридична нарада.

6. Галузі права.

Набули розвитку усі галузі права.

Цивільне право. Основними джерелами були 10-й том “Зводу Законів Російської імперії”, “Сільський судовий статут” 1839 р. Ними регламентувалися норми сімейного, спадкового, зобов’язального права.

Вперше визначалися **право власності** – це право володіти, користуватися і розпоряджатися майном вічно та передавати його у спадок; види власності, суб’єкти й об’єкти власності, обмеження права власності.

Після селянської реформи 1861 р. селяни стали учасниками цивільних правовідносин. У законодавстві перелічувалися їхні особисті і майнові права. Проте до Столипінської аграрної реформи вони не могли вільно розпоряджатися своїми наділами, а лише з дозволу громади. Основними завданнями цивільного права були охорона дворянської і буржуазної власності, спрощення умов отримання кредиту і продажу землі дворянами, розширення прав буржуазії у галузі підприємництва.

Зобов’язальне право базувалося на принципі договірної свободи. Проте уряд намагався обмежувати сваволю підприємців щодо застосування штрафів (1882 р.), експлуатації праці дітей і підлітків (1885 р.), тривалості робочого дня (11,5 години з 1897 р.). Способами забезпечення виконання договорів були поручництво, неустойка, завдаток, застава майна. Найбільш поширеними були договори обміну, оренди, запродажу, позики, товариства, постачання і підряду.

Успадкування здійснювалося за законом і за заповітом. За законом могли спадкувати як сини, так і доньки, проте перевага надавалася першим. Доньки при живих братах успадковували чотирнадцяту частину нерухомого майна та восьму частину рухомого. Материнська спадщина, як правило, ділилася порівну.

“Зводом законів Російської імперії” регулювалися **шлюбно-сімейні відносини**. Шлюб – це постійний союз, який припинявся зі смертю одного з подружжя. Шлюбний вік для чоловіка становив 18 років, жінки – 16

років. Не дозволявся шлюб між християнином і представником іншого віросповідання, четвертий шлюб, а також новий шлюб без розірвання попереднього. Законним вважався церковний шлюб. Розлучення для православних було можливе лише з дозволу церкви на прохання одного з подружжя за умови доведеного перелюбства, нездатності до шлюбного життя, безвісної відсутності одного з подружжя, в разі замаху на життя супруга або жорстоке поводження, коли одному з подружжя винесено вирок про позбавлення усіх прав (каторга, заслання). Для католиків розлучення взагалі заборонялося. Діти поділялися на законнароджених і народжених поза шлюбом. Другі не мали права на прізвище батька та на успадкування його майна.

Кримінальне право. Джерелами кримінального права до 1840 р. були III Литовський статут, збірники Магдебурзького права, з 1840 р. – “Кримінальне уложення” (15-й том “Зводу законів Російської імперії”), “Уложення про покарання кримінальне і виправні” 1846 р. з редакціями 1866 і 1885 рр., “Сільський судовий статут” та “Кримінальне уложення” 1903 р.

Якщо “Уложення” 1846 р. визначало поняття *злочину* як діяння, заборонене законом під загрозою покарання, то в нових редакціях запроваджувався принцип, що немає злочину, якщо про це відсутня вказівка у законі. Відповідальність встановлювалася за наявності умислу або необережності. Визначалися такі види злочинів:

- злочини проти віри (богохульство, єресь, перехід до іншої віри тощо);
- злочини проти держави (замах на владу царя, насильницькі дії проти членів царської родини, поширення різноманітної літератури з метою підняти бунт тощо);
- злочини проти порядку управління (організований виступ робітників проти власника чи управителя підприємства, повстання кріпаків проти поміщиків тощо);
- злочини проти особи (вбивство, тілесні ушкодження, образа честі, погрози тощо);
- майнові злочини (розбійний напад, крадіжка тощо).

Досить складною була система покарань. Покарання поділялися на кримінальні (позбавлення усіх прав стану в поєднанні зі смертною карою чи каторгою або засланням) і виправні (догана, штраф, арешт, ув'язнення, служба у виправних арестанських ротах); основні (страта, каторга, заслання, вислання, ув'язнення, тілесні покарання (лише для окремих станів) і додаткові (позбавлення титулів, звань, поліцейський нагляд).

Самостійними галузями стають **кримінально-процесуальне** і **цивільно-процесуальне право**. Вперше детально регламентувався

порядок розгляду справ у судах, проголошувалися принципи усності, гласності, невинуватості, безпосередності, змагальності, право звинувачуваного на захист. Стадіями розгляду справи у слідчих і судових органах були:

- попередній розгляд (зізнання або попереднє слідство);
- вирішення питання про достатність даних для розгляду справи у суді;
- підготовчі дії до суду;
- судове слідство (під час судового засідання);
- винесення вироку.

Передбачалася можливість перегляду вироку.

Докладно регламентувався процес розгляду справ окружними судами за участю присяжних. Вироку передував вердикт присяжних.

Справи у мировому суді розглядалися за спрощеною схемою, у загальних судах – за більш складною. Передбачалися подача позову, ознайомлення відповідача зі змістом позову, висловлення відповідачем заперечень. Позивач також мав право на спростування і заперечення. Рішення суду можна було оскаржити в апеляційному порядку.

Адміністративне законодавство. Ця галузь права виділяється у другій половині XIX ст. Основні джерела: “Положення про заходи щодо охорони державного порядку та громадського спокою” (1881), “Тимчасові правила про пресу” (1905), “Тимчасові правила про товариства і спілки” (1906), “Тимчасові правила про зібрання” (1906).

Запроваджувалися такі види адміністративних стягнень, як штрафи, арешти, ув’язнення. Адміністративне законодавство обмежувало права особи. Проголошені Маніфестом 17 жовтня 1905 р. громадянські свободи з часом були обмежені “Тимчасовими правилами”. У пресі заборонялися публікації, що загрожували безпеці держави, закликали до страйків. Заборонялися товариства, діяльність яких суперечила громадській моралі. З 1906 р. зібрання не відбувалися, якщо не було дозволу і присутності поліції.

8. Еволюція джерел права у II половині XIX ст..

II половина XIX ст. - це період *буржуазна демократичних перетворень в Російській імперії*, до складу якої входили землі Лівобережної і Правобережної України.

Західна Україна входила до складу Австро-Угорщини.

В цей час в багатьох країнах проводилися кодифікаційні роботи - видаються кодекси по окремим галузям права.

У царській Росії найдовше в Європі зберігалися *консервативні погляди щодо права*.

Видання кодексів затягувалось на довгі роки. Якщо на *Західній Україні* цивільний кодекс було введено в дію в 1767 році і він постійно вдосконалювався, то в *Російській Імперії* остаточно закріпилися норми *буржуазного права* тільки в 1903 році.

Серед джерел права продовжувало *співіснувати*

- звичаєве право і
- норми офіційного законодавства,
- але у співвідношенні 1 до 10.

I. Звичаєве право.

В обмеженому вигляді правовий звичай зберігає своє значення, він найбільше застосовувався в національних окраїнах (середній Азії, Кавказі, Криму).

✓ В Україні *правовий звичай* застосовувався *волосними судами по селянським майновим спорам, в сімейно-шлюбним і при розгляді дрібних справ*.

✓ *Козацьке право* теж втратило роль основного джерела права в житті, які ще існували. Тільки в місцях дислокації *українських козацьких військ*, воно зберігає своє значення *локального джерела права*.

✓ В *торговельно-промисловій сфері* збереглися там, де був відсутній закон, особливо в торговому судноплаванні.

Проте застосування звичаю не повинно було суперечити нормам закону. В Україні звичай застосовувався в Полтавській та Чернігівській губернії.

II. Джерела офіційного законодавства.

Правова система Російської імперії з II половини XIX ст. *входить до континентальної романо-германської правової сім'ї*. Так само, як і Франція, Бельгія, Германія, Італія та інші.

До збірників офіційного законодавства належали;

- 1) маніфести
- 2) положення
- 3) статuti, уложення
- 4) укази
- 5) закони
- 6) підзаконні НПА
- 7) кодекси

До початку XX ст. *імператор був єдиним законодавцем*, всі ніші державні органи були *дорадчими*. При цьому закони ступали в силу, після його затвердження, публікації оголошення.

Після введення в дію “Основних законів Російської імперії” 1906

року, імператор формально починає ділити законодавчу владу із державною Радою і державною Думою. Хоча за цими ж самими “Законами...” в окремих випадках його укази, мали законодавчу силу. Наприклад в період розпуску державної Думи і до проведення нових виборів.

1) Маніфести – це декларативні програмні документи про наміри та бажання здійснити ті, чи ніші державні перетворення.

Маніфест 1861 року “Про звільнення закріпачених селян”,

Цей акт складався з 3 розділів, які поділявся на відділи і параграфи.

І розділ – “Про права селян, що вийшли з кріпосної залежності” – регулювалися особисті та майнові права селян.

II розділ – “Про устрій селянських волосних громад і громадське їх управління”.

✓ приблизно 2,5- 3 тис. селян об'єднувалися в волость.

✓ в цьому розділі йшлося: про селянські волосні збори,

✓ волосного старосту,

✓ виборного і волосне управління.

✓ В 4 відділі цього розділу йшлося про організацію і підсудність селян волосних судів.

III розділ – “Про казенні земські і мирські повинності”, які селяни повинні виконувати і після реформи на користь держави.

До казенних повинностей: підводна, шляхова, постійна.

До мирських: утримання церков, шкіл, лікарень, благо угодних домів.

До земських: рекрутська...

Маніфест “Про затвердження міністерств” від 1802 року

Маніфест “Про надання підданим державних прав і свобод” від 17 жовтня 1905 року.

2) Положення це збірники законодавства про утворення нових державних установ та про новий порядок управління.

1. Положення „Про губернські і повітові земські установи” 1864 року, “Положення міське” 1870 року, за якими вводилися нові органи місцевого самоврядування.

Положення загальні і місцеві:

2. Загальне положення “Про звільнення селян від кріпосної залежності” 1861 року

3. Міське положення “Про поземельний устрій селян губерній Правобережної України” (Волинської, Подільської, Київської).

3) Статути і уложення стосувалися кримінального, цивільного, кримінального-процесуального, цивільного-процесуального законодавства.

- ✓ Статут “Цивільного судочинства” (цивільно-процесуальний кодекс) 1864 року,
- ✓ Статут “Про покарання, що накладається суддями мировими”, 1865 року,
- ✓ Збірник адміністративного законодавства 1885 року.
- ✓ Уложення кримінальне 1903 року – останній кримінальний кодекс.

Це були положення, які діяли в Україні до 1920 року.

4) Укази імператора до 1906 року, мали силу законів, а далі до 1917 року, мали силу за відсутності Державної Думи, та виключних випадках.

Указ від 28 липня 1914 року “Про загальну військову мобілізацію Російської імперії”.

Цим указом фактичного проголошувався війна з Німеччиною.

5) Закон стосувалися організаційної роботи органів управління, виборчої системи та діяли в сфері промислового і сільського господарства.

Закон „Про загальне затвердження міністерств” 1911 року, який завершив оформлення міністреської системи.

Закон „Про вибори в **державну Думу**” від 11 грудня 1905 року і від 3 серпня 1907 року, які встановлювали порядок виборів до загальноросійського представницького органу.

Особливе місце на початку 20 століття серед законодавчих актів мали *основні закони російської імперії 1906 року*. Формально це була **I Російська Конституція**, але така, яка була надана зверху імператорської владою.

6) Підзаконними нормативними актами були

циркуляри, інструкції, які приймалися державною владою, окремим міністерствами, його величності особливою канцелярією та іншими державними органами.

9. Правове забезпечення великих державних реформ II половині XIX ст. в Російській Імперії і особливості проведення їх в Україні.

Загальні причини:

1. Криза феодально-кріпосного ладу в 1859-1861 рр., що призвела до значного відставання Росії від країн Західної Європи та до принизливої поразки в кримській війні (1853-86 рр.).

2. Бажання відміни кріпосне право не тільки у селян, а й в буржуазній сфері суспільства, якій потрібен був ринок робочої сили, а також у частини дворянства, яка бажала перевести свої господарства на

рейки буржуазного управління, причому це стосувалося і значних землевласників.

3. *Дрібне і середнє дворянство не бажало відміни старих відносин.*

4. За відміну кріпосного права виступала також ліберальна і революційна інтелігенція, яка бачила безперспективність розвитку феодально-кріпосницьких відносин.

5. Щоб укріпити оборону країни після поразки у кримській війні, а це було не можливо без капіталістичних перетворень в промисловості.

6. Прагнення міняти міжнародний авторитет Росії в очах усього світу, так як особливо населення Європи бачило її, як забиту, відсталу патріархальну країну.

7. Повернути світову могутність і на рівних конкурувати з розвинутими країнами. Для кожної реформи були особисті причини..

В 1860-70 рр. були проведені наступні державні реформи:

- I. Селянська реформа
- II. Фінансова 1860-68рр.
- III. Земська 1864року
- IV. Міська 1870років
- V. Народної освіти 1862-70р.
- VI. Судова 1864-65рр.
- VII. Військова 1864-74рр.
- VIII. Поліцейська 1862року

Період 1880-90 рр. XIX ст. відзначається періодом контр-реформ.

Тема 7. Суспільно-політичний лад і право України в період з початку XX ст. до 1917 р.

1. Зміни в державному ладі. Особливості еволюції самодержавства.

На початку XX ст. в Р.І. через різні економічні, об'єктивні, суб'єктивні, політичні причини,

- економічних застій кінця XIX – початку XX ст.,
- великий неврожай 1902-1904 років,
- поразка в русько-японській війні 1904-1905 рр.

призвели до того, що відбулася ***I буржуазна революція 1905-1907рр.*** – державна влада вимушена була піти на проведення нових реформ особливо в сфері державного управління.

До цього часу Р.І. залишалася ***абсолютною монархією***, це реформування було спробою перетворити її на ***конституційну***.

Внаслідок владою утворюються зверху нові органи

- законодавчої влади,
- державні управління,
- відбувають нові спроби кодифікувати законодавство.

Якщо раніше єдиним **законодавчим органом** був

- **імператор,**

то внаслідок реформ утворюються ще 2 законодавчих органи:

- **Держава Рада**
- **Державна Дума**

Основним законодавчими актами державних реформ були:

I. Маніфест від 6 серпня 1905 року і 17 жовтня 1905 року.

II. Закони про вибори 6 серпня 1905 року, 11 грудня 1905 року і 3 червня 1907 року

III. Основні закони Р.І. 23 серпня 1906 року (октройована конституція – тобто дарована імператором).

I. Маніфест 17 жовтня 1905 року

Основний зміст:

У вступі, мова йшла, що перші місяці р еволюції 1905-1907 рр. показали, що вирішити суперечності царизм був не в змозі. Тому в владних колах стали говорити про необхідність певних перетворень, щоб примирити оту критичну масу повсталих.

Таким чином, цар пішов на поступки:

Велика обітниця царського служіння, повеліває нам усім, силами розуму і влади нашої, прагнути до швидкого припинення дуже небезпечної для держави смуту.

Проголошувалося про **надання підданам Р.І. основних земських прав і свобод** (свободи слова, совісті, зборі, союзів). А також встановлював **обов'язки**.

II. Закони про вибори від 6 серпня 1905 року, 11 грудня 1905 року і 3 червня 1907 року

Проголошувалося **утворення Думи**, як **дорадчого органу** для **підготовки і розроблення законодавчих пропозицій**, які потім мали надсилатися імператора через Раду.

Підтверджувалося, що **вибори** будуть **багато-становими, але куріальними** (4 курії).

До виборів **не допускалися**

- жінки,
- особи до 25 років,
- військовослужбовці,
- робітники,
- студенти.

2-й Закони про вибори 11 грудня 1905р допускалися до виборів представники 4 курій.

Робітники могли брати участь у виборах за **підприємствами**, що налічували не менше 50 осіб.

Розширювався склад виборців від міської курії.

На підставі цього нормативного акту здійснювалися вибори депутатів Державної Думи I, II скликання.

3-тій Закони про вибори 3 червня 1907р. були більш вимогливі ніж інші:

1. це підвищення майнового цензу
2. обмежувалися вибори на окраїнах імперії
3. відсоток робітників і селян став меншим.
4. зменшувалися виборчі права робітників.

Основний зміст:

Вступ.

Йшлося про те, що цим положенням встановлювався порядок виборів у “Булигінську Думу”.

Розділи:

1). Розділ – „Про діловодство виборів від губерній Р.І., Тобольської, Томської, міст Києва, Одеси і Москви, Риги,”

1. Глава – „Загальні положення”

Склад: з 1-26 пункти

2. Глава – „Про виборчі збори”

Склад: з 27 – 44 пунктів

3. Глава – „Про губернських і виїзних по справам, про вибори комісії”

Склад: 45-51 пункт

4. Глава – „Про виборчі списки”

Склад: 52-75 пунктів

5. Глава – „Про діловодство виборів”

1. Відділ – „Про підготовчі збори”

Склад: 76-82 пункти

2. Відділ – „Про діловодство виборів уповноважених на волосних зборах і від робочих на фабриках та заводах”

Склад: 83-95 пунктів

3. Відділ – „Про діловодство виборів на передчасних і виборчих з'їздах”

Склад: 96-117 пункти

4. Відділ – „Про діловодство виборів членів Державної Думи від губернських виборчих зборів”

Склад: 118-123 пункти

5. Відділ – „Про діловодство виборів 2 членів в Державній Думі в містах Пітері, Києві, Одесі, Ризі”

Склад: 133-141 пунктів

6. Відділ – „Про порядок перевірки повноважень членів державної Думи”

Склад: 141-147 пунктів

6. Глава – „Про діловодство виборів від губерній та областей Кавказького краю”

Склад: 148-184 пунктів

7. Глава – „Про діловодство виборів від областей приморської і забалканської губернії”

Склад: 185-202

8. Глава – „Про порядок виборів членів державної Думи від російського населення Віленської і Ровенської губерній”

Склад: 203-207

9. Глава – „Про порядок виборів членів Державної Думи від російського населення міста Варшава”

Склад: 218-223

2). Розділ – „*Про діловодство виборів від губерній і міст Царства Польського*”

1. Глава – „Загальні положення”

Склад: 224-241

2. Глава – „Про вибори, зїзди”

Склад: 241-260 пунктів

3. Глава „Про губернських і виїзних

Так само, як і в 1 розділі

4. Глава – „Про порядок виборів членів Державної Думи від козаків уральського козацтва”

5. Глава – „Про порядок виборів членів Державної Думи від православного населення люблінської і сєдлицької губерній”

III. Основний зміст законів Російської імперії 23 серпня 1906 року.

В цій конституції встановлювалися, владні компетенції, Державної Ради і Думи.

Основний зміст:

Вступ

Глави:

1. Глава – “Про сутність верховної самодержавної влади”. Йшлося про те, що верховна влада належала імператору.

2. Глава – “Про права і обов'язки російських підданих”

3. **Глава** – “Про закони”. Йшлося про те, що влада в Р.І, ставиться на твердих основах законів.
4. **Глава** – “Про державну Раду і Державну Думу”
5. **Глава** – “Про Раду міністрів, міністрів і головнокомандуючих відповідними частинами”.

Імператор

В ст. 4 законів вказувалося, що імператору всеросійському належить верховна самодержавна влада.

Слід підпорядковуватися їй не тільки на страх, але й на совість, як сам Бог повеліває.

Царю належала влада управляти в повному обсязі.

Повноваження:

1. Він призначав та звільняв міністрів
2. керував зовнішніми зносинами
3. оголошував війну
4. укладав мир
5. стояв на чолі армії та флоту
6. здійснював вищу судову владу.

Йому належало право:

1. на проголошення амністії
2. на помилування

Але в ст. 86 говорилося, що ніякий закон не може існувати і діяти без **схвалення** його Державної Думою і отримати силу після затвердження його імператором.

В ст. 87 вказувалося, що імператор має право приймати **укази**, які мають закону і без затвердження їх Державною Думою і Радою, у випадках коли:

1. дума була розпущена
2. депутати були на канікулах
3. і підчас стихійного лиха

Також йому належало право на достроковий розпуск Д.Думи через різні причини.

За імператором залишалося хоч і обмежена, але дуже велика влада.

Одні вчені називають цей період між 1907-1917 рр. – *конституційною монархією*, інші називали цей період *військовим деспотизмом, обмеженим парламентськими формами*.

Державна Рада

До неї входило 196 чоловік, з них 98 призначалися особисто імператором, а 98 обиралися за корпоративним способом.

Призначення здійснювалось з

- колишніх міністрів,

- високих чиновників,
- сановників, які були лояльними до його влади.

Імператор мав право їх замінити.

Вибірні депутати обиралися на 10 років з 3-річною ротацією 1/3 складу.

Депутатом міг стати:

- 40 років,
- вища освіта і майновий ценз.
- 6 членів – обирало православне духовенство
- 6 – академія наук і університети
- 6 – від союзу промисловців і торговців
- 32 – обиралися на губернських земських зборах.
- 32 – на губернських дворянських присутствіях, в тих губерніях,

де земств не було.

Рада з Думою приймала участь у **законодавчому процесі**, являла собою **верхню законодавчу палату**.

Вона могла відкликати будь-який законопроект Думи. Якщо він подавався в друге, то створювали спеціальну дорадчу комісію із членів державної Думи.

Якщо вона не знаходила згоди, то проект вважався відхилений. Вважався також відхилений законопроект, який приймався державною Думою, але не підписувався імператором.

Державна Дума

Вибори до неї проводилися по куріям, спочатку по 3, а потім по 4.

1. Курія – повітові землевласники.

Майновий ценз бував від 500-600 га землі або 15 тис карбованців нерухомості.

Вибори були одноступеневими, з 200 тис. виборців Р.І, обирали 40 % депутатів.

2. Курія – міські виборці.

Встановлювався майновий ценз не менше 50 крб. від міського прибутку.

Прибутком професійного робітника в рік було 15 карбованців.

Як правило депутатами ставали власники значених нерухомостей і торгівельно-промислових підприємств.

3. Курія – селянська курія.

Так тут вибори були 4 ступеневим:

1. від 10 домоволодінь 1 представник у волость
2. з волості по 2 уповноваженого на повітові збори
3. на повітових зборах по 1 на губернські збори
4. на губернських з'їздах по 1 депутату в думу.

Всього було 56 губерній, тому було 56 депутатів від селян.

4. Курія – робітнича,

встановлювалася за 2 законом про вибори 11 грудня 1905 року.

Вибори в цю курію, були ще складніші ніж по селянській:

Вони проходили спочатку на підприємствах, де працювало не менше 50 представників чоловічої статі.

На дрібних підприємствах, вибори не проводилися.

До виборів не допускалися робітники промислового комплексу.

Голову Д. Думи обирали на загальних зборах.

По виборах 1907 року, було обрано 442 депутати в 9 українських губерніях 1 млн., 191 тис. виборців.

До державної Думи, було обрано 90 депутатів, які в Думі утворили **українську фракцію.**

Компетенція Д.Думи:

1. обиралася на 5 років
2. уряд призначав час засідання і перерви між ними
3. Депутати приймали участь в прийнятті нових законів
4. Розглядали державний бюджет і фінансові проекти
5. Вислуховувала звіти органів державного контролю по будівництву, підприємництву, вирішували питання про утворення нових акціонерних товариств.
6. Мала право звертатися до міністрів по питаннях про порушення законів, діяльності і їх відомств.

Дума не мала право

- прийняти закони або
- відмінити старі, які стосувалися основ державного ладу імперії.

Дума складалася:

1. **загальних зборів**, які обирали голову Думи і товаришів, і вирішували питання про необхідність створення комісій.
2. **канцелярії**, яка обирала секретаря і його заступника.

Дума працювала сесійно, засідання відкривав голова Думи. Засідання були публічними.

Всього було 4 склади Д. Думи

4-та Дума перед закінченням її компетенції, примусила імператора підписати **Акт самозречення від престолу.**

Формально ж Дума проіснувало до кінця 1917 року, була розпущена РКП(б).

Хоча за своїм складом Думи представляли різні версти населення, які належали до різних партій (від монархістів до соціал-демократів).

Більшість питань, що вона розглядала були другорядними.

Але все-ж-таки, головна її заслуга для демократизації суспільства

була значна і рано чи пізно в Росії *утворилася* у меншій мірі *конституційна монархія*.

Але цей процес був перерваний переворотом.

Зміни в центральний і місцевих органах управління.

На початку ХХ ст. *збереглися усі основні ланки місцевої адміністрації, суду, поліції, жандармерії*.

Як і в попередній період, управління Україною здійснювалося по *губерніях*.

Так, в губерніях *Чернігівській, Полтавській, Харківській, Катеринославській, Херсонській, Таврійській* управління очолювали *губернатори*.

На чолі управління *Київської, Волинської і Подільської губерній*, об'єднаних у генерал-губернаторство, стояв *генерал-губернатор*, а самі губернії очолювалися *губернаторами*.

На початку ХХ ст. у міру розвитку революційного руху *зростала роль карального апарату царату*.

Так, у 1902 р. *Департамент поліції* організував розшукові відділення, які у 1903 р. були перейменовані в *охоронні*.

Охоронні відділення були, по суті, таємною поліцією, покликаною здійснювати політичний розшук.

У 1906 р. було прийнято Положення про районні охоронні відділення були організовані районні охоронні відділення, територія діяльності кожного з яких охоплювала декілька губерній.

Так українські губернії були підвідомчі *трьом районним охоронним відділенням*, а саме:

1) *Південно-Західному*: (Київська, Чернігівська, Полтавська, Подільська, Волинська губернії),

2) *Південному*: (Херсонська (з містом Одесою), Таврійська, Бессарабська губернії і все узбережжя Чорного моря),

3) *Південно-Східному*: (Харківська, Катеринославська, Курська, Воронежська, Чорноморська губернії, а також і область війська Донського).

Керівництво названих районних охоронних відділень перебувало відповідно в містах Києві, Одесі, Харкові.

У підпорядкуванні районних охоронних відділень перебували охоронні відділення, Положення про які було затверджено 9 лютого 1907 р. міністром внутрішніх справ П. А. Столипіним.

Одним з найголовніших *завдань* охоронних, відділень була *боротьба з «революційними співтовариствами»*.

До складу кожного охоронного відділення входили

➤ загальна канцелярія,

- відділ зовнішнього спостереження й
- агентурний відділ.

Охоронні відділення у своїй діяльності широко **використовували провокацію**. Вона була звичайним методом роботи цих відділень.

У боротьбі, з революційним рухом, у країні царський уряд покладав на охоронні відділення великі надії.

У 1914 р. районні охоронні відділення скасовувалися.

Для посилення боротьби з кримінальною злочинністю **6 липня 1908 р. був виданий закон «Про організацію розшукової частини»**, згідно з яким у складі поліцейських управлінь губерній і великих міст створювалися «розшукові відділення 4 розрядів для провадження розшуку у справах загально-кримінального характеру...».

У зв'язку із загостренням соціальної напруженості на селі і селянськими виступами у 1903 р. була **здійснена часткова реорганізація сільської поліції**.

Так, замість виборних від селян соцьких, засновувалися **штатні посади сільських стражників**, які були державними службовцями, нижчими чинами поліції.

Так, згідно із законом від 20 лютого 1906 р. кожні губернські земські збори дістали право обирати по одному члену **Державної ради** строком на 3 роки.

Законом від 5 жовтня 1906 р. «Про скасування деяких обмежень у правах сільських обивателів та осіб інших колишніх податних станів» скасовувався порядок призначення губернатором **гласних від селян у земства** з поновленням повітового виборчого з'їзду від сільських товариств.

У 1912 р. повітові земські збори і міські думи здобули право обрання **мирових суддів** у тих губерніях Російської імперії, де мирова юстиція поновлювалась.

2. Столипінська аграрна реформа

Основною **ідеєю** цієї реформи було створення в Росії міцного фермерського господарства.

Для цього потрібно було ліквідувати пережитки сільсько-феодалного устрою сільську громаду, яка гальмувала розвиток капіталістичних відносин на селі.

Положення:

1. ліквідація общинного землеволодіння

Для цього **9 листопада 1906 року** був виданий **імператорський**

Указ “Про доповнення до постійно-діючих законів”, які стосувалися селян сільського землеволодіння користування 14 червня 1910 року цей указ був затверджений, як закон.

Згідно з указом, кожному **селянину** дозволялося закріпити свій **земельний наділ**, який перебував в розпорядженні сільської громади **в особисту приватну власність**.

Після чого він мав **право вийти з сільської громади** на так звані **хутори** або по іншому – розпоряджатися своєю землею.

25 травня 1911 року, було прийняте нове **Уложення “Про землеустрій”**, за яким встановлювався **порядок роботи земельних опоряджувальних комісій**, які втілювали в життя указ від 9 листопада 1906 року і оформлювали вихід селян із общини.

В Україні цей процес виходу йшов швидше, тому що тільки 17,5% селянських домогосподарств перебували в общинах, а всі інші мали форму подвірного землеволодіння.

Протягом 1907-1916 рр. по всій Р.І, з общини вийшло біля 2 млн. = 20%.

На Південній Україні вийшли з общини – 42 %

На Лівобережжі – 16,5%

На Правобережжі – 48%

В Україні в період з 1906-12 років *продали* свої наділи 260 тис. селян (1,5 млн. десятин землі).

Це вказувало на той процес, що *дрібні селянські господарства розорявалися, а сильні, великі зростали та збагачувалися*.

2. реорганізація селянського поземельного банку, який було засновано в 1882 році з метою забезпечення продажу землі селянами.

До 1895 року, діяльність селянського поземельного банку обмежувалася наданням сільським громадам позичок за 7,5-8% кредиту.

1895 року цьому банку було надано *право самостійного скуповування землі*.

В 1906 році уряд *вирішив продати землі селянам через цей банк на пільгових умовах*.

З 1906-10 рр. в Україні через банк було продано 1,5 га землі. З них – 93% хуторянам фермерам-куркулям.

Селянський поземельний банк був ліквідований одразу після жовтневої революції і був націоналізований.

3. Державне організоване переселення селян з України, центральної Росії до Південного Сибіру, Сходу, де були цілинні землі.

В період з 1906-16 років з України, було переселено 1 млн. селян, яким **на місцях, безкоштовно**,

➤ крім землі (50 га), надавалася ще й

- хуцоба,
- зерно,
- реманент (сукупність предметів необхідних для певної галузі діяльності – інвентар)
- і на 5 років звільнялися від податків.

Завдяки всім цим заходам аграрної реформами, **різко збільшилося виробництво продукції**.

Вже в 1913 році Росія стала головним експортером зерна в Західну Європу і Канаду.

3. Надзвичайне законодавство періоду війни.

19 серпня 1906 р. цар підписав Указ про заснування військово-польових судів.

Рада міністрів з 1906 року в місцевостях в надзвичайним станом впроваджує мережу військово-польових судів.

Військово-польові суди **створювалися у місцевостях**, де проголошено військовий стан або стан надзвичайної охорони.

Ці суди **не були постійними органами**, а створювалися для розгляду конкретних справ, причому по можливості протягом доби з моменту вчинення злочинного діяння.

Суди могли створюватися за ініціативою

- начальника гарнізону,
- військового загону,
- командира порту,
- за розпорядженням і вказівкою генерал-губернатора,
- головнокомандувача,
- командувача військ округу та уповноваженими ними особами.

До складу військово-польового суду входили

- голова і
- чотири офіцери гарнізону або військових кораблів флоту.

Всі п'ять осіб, які входили до військово-польового суду, мали належати до **стройових офіцерів**.

Таким чином, ні від голови, ні від членів військово-польового суду юридичних знань і практичної підготовки до судової діяльності не вимагалось.

Засідання військово-польового суду відбувалося за закритими дверима, а прізвища головуєчого і членів суду зберігалися в таємниці.

Для військово-польових судів практично не існувало жодних процесуальних правил. Справи розглядалися у спрощеному порядку.

Судовий розгляд не повинен був тримати понад 2 доби.

Весь судовий розгляд зводився до **оголошення** в суді **протоколу** (донесення) і **допиту** обвинуваченого.

Причому **докази** не мали значення.

Вироки передбачали – смертну кару.

Оскарженню вироки не підлягали.

Правила про військово-польовий суд втратили силу і 19 квітня 1907р.

Революційні події 1905–1907 рр. помітно вплинули й на діяльність судової системи, що

функціонувала на підставі «Установи судових установлень» 1864 р., яка була орієнтована на посилення репресій проти активних учасників революцій.

Так, **Міністерство юстиції** видало цілу низку секретних циркулярів та інструкцій, що орієнтували суди на посилення подібних репресій.

Значна роль у переслідуванні учасників революцій належала прокуратурі.

Зокрема при провадженні попереднього слідства не слід було торкатися «обставин, що мають другорядне значення»,

В умовах нового піднесення революційного і демократичного руху у 1910-1911 рр. царський уряд пішов на внесення змін у судову систему Російської імперії.

Законом від **15 червня 1912 р. «Про перетворення місцевого суду»** поновлювався інститут мирових суддів.

При цьому **зміст багатьох статей «Статуту судових установлень»**, присвячених мировій юстиції, законом від 15 червня 1912 р. **було змінено**. «...Вищий нагляд за всіма взагалі мировими суддями, також, як і за їхніми з'їздами, належить судовим палатам в межах їхніх округів, Касаційним Департаментом Правлячого Сенату, Міністру юстиції».

Отже, ст. 64 нової редакції містила одну з головних новел, введених у «Статут...», яка полягала у підпорядкуванні всієї мирової юстиції вищому нагляду.

У повному обсязі цей закон після його прийняття не був уведений. Спочатку його дія поширювалася на такі 10 губерній, як Київська, Волинська, Подільська, Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Полтавська, Чернігівська і Курська.

Відкриття нового мирового суду у цих губерніях приурочувалося на 1 січня 1914 р. У названих губерніях було засновано 970 посад дільничних

мирових суддів і 120 мирових з'їздів.

У зв'язку з поновленням інституту мирових суддів судові функції земських начальників скасовувалися. Стали також ліквідуватися й посади міських суддів.

4. Особливе законодавство підчас і світової війни в Росії, України 1914-1918 рр.

У II половині 1914 р, почалася війна, яка отримала назву **I Світова.**

✓ **З однієї сторони** в ній брали участь держави троїстого союзу, який був оформлений 1896-98 роках.

До троїстого союзу належали:

- *Германія,*
- *Австро-Угорщина,*
- *Болгарія,*
- *потім приєднується Туреччина – став Четверним.*

✓ **З іншої сторони** в війні приймали участь держави блоку Антанта (полюбовна угода).

До блоку Антанти входили:

- *Англія,*
- *Бельгія,*
- *Франція,*
- *Росія,*
- *Японія.*

Всього у I світовій війні приймали участь біля 23% населення всього світу, а в II світовій війні 46%.

Економічні затрати складали біля 20 млн. золотих рублів (1 золотий – 200\$) і **10 млн. жертв**, які загинули підчас бойових дій, від ран та від голоду.

Росія вступила у війну 29 липня 1914 року.

Крім основних законодавчих актів, які діяли підчас воєнного стану були прийняті:

1. **Мобілізаційні**, для того, щоб поповнити склад армії і флоту.
2. У 1915 р. був прийнятий **Закон “Про військово-промислові комітети”**

За яким в кожній з 54 губерній Р.І. повинні були утворитися за кошти земських об'єднань такі групи промисловців і торговців, які повинні були забезпечувати армії і флот всіма необхідними засобами, починаючи від зброї і завершуючи сіном для коней.

Тобто за цим законом були створені торгово-посередницькі органи,

які були повинні забезпечувати всім.

Організацію цих органів повинні були обирати земства.

3. Законодавство від 1916 року – були утворені декілька особливих Рад (нарад).

Які за державні кошти повинні були на своїх підприємствах виробляти зброю й інше військове спорядження.

Але в порівнянні з військово-промисловими комітетами, це були державні органи.

Звичайно, Росія завжди славилася своїми хабарами через зловживання чиновників і тому не були введені в дію у повній мірі.

Були створені наступні Ради

1. Рада оборони

2. 6 особливих Рад

До їх складу входили, військовий міністр та міністри окремих галузей економіки.

Перша світова війна закінчилася 7 листопада 1918 року Комп'єнським перемир'ям, а в 1920 закріпився Паризьким миром, по якому ні Росія, ні Україна не отримали жодної компенсації через революцію 1917 року.

А II Світова війна завершилася Потсдамським миром.

Методичні поради

Дати загальну оцінку значення входження України до складу Російської держави для розвитку української державності. При розгляді даної теми необхідно звернути увагу на процес та причини кодифікації українського права у XVIII ст. Однією з причин кодифікації стала багатоманітність та неузгодженість джерел права Козацько-гетьманської держави. Серед інших причин кодифікації права важливу роль зіграло прагнення української шляхти використати кодифікацію для відновлення втрачених прав і вольностей України.

Розгляд кодифікаційних робіт першої половини XIX ст. необхідно розпочати з вивчення причин, які спонукали до подальшої кодифікації. Варто зауважити, що ці роботи велись паралельно та у зв'язку з кодифікацією права Росії. Потрібно зазначити, що введення в дію "Свода законів Российской империи" скасувало автономію української правової системи і привело до уніфікації системи джерел права, що діяли в імперії.

Для детального аналізу ходу кодифікації права України потрібно визначити загальну характеристику таких джерел права України XVIII – першої половини XIX ст.: звичаєве право, джерела польського походження, джерела литовського походження, магдебурзьке право і

хелмінське право, універсали гетьманів і полковників, джерела російського права.

Слід послідовно розглянути всі гетьманські статті, які діяли на Україні, дати загальне визначення цьому джерелу права.

Звернути увагу на те, що Конституція П. Орлика передбачала створення демократичної республіки з виборними законодавчими і виконавчими органами, розглянути дискусійне питання про те, чи був цей акт конституцією в сучасному розумінні цього слова.

Необхідно докладно з'ясувати історію підготовки, основний зміст і історичне значення першого українського кодексу "Права, по которому судится малороссийский народ" 1743 р. Розкрити сутність кодексу як пам'ятки феодального права часів становлення українського старшинсько-шляхетського феодалізму.

В основі суспільного ладу на українських землях на початку ХІХ ст. лежали феодально-кріпосницькі відносини. Увагу потрібно зосередити на висвітленні правового становища в суспільстві різних категорій селянства, українського і російського дворянства. Розкрити системний характер реформ. Слід звернути увагу на юридичні документи, які закріплювали реформу, та на особливості проведення селянської реформи в Україні: умови наділення селян землею в користування, умови придбання селянами землі у власність; вільні "сільські обивателі" та тимчасовозобов'язані; умови звільнення селян; органи сільського управління, їх компетенція, органи волосного управління, їх компетенція, волосний суд.

Потрібно розповісти про систему земських органів самоврядування (губернські і повітові земські збори та губернські і повітові земські управи) та порядок їх формування.

Необхідно з'ясувати основні риси судової системи та становища напередодні реформи, висвітлити причини процесу підготовки і принципи, за якими провадилась реформа, систему нормативних документів (судових статутів), які її закріпили, розповісти про систему мирової юстиції, систему загальної юстиції та нові демократичні принципи судочинства. Торкаючись установ загальної юстиції: окружних суддів – судових палат – сенату, окремо звернути увагу на суд присяжних.

Підводячи підсумки, особливу увагу зверніть на реформування судової системи України, покажіть роль реформи для розвитку судової системи у цілому.

Тема 8. Суспільно-політичний лад і право західноукраїнських земель у період австрійського панування (1772-1918 рр.)

1. Приєднання українських земель до Австрійської монархії.

Внаслідок I і III поділів Польщі у 1772 і 1795 рр. Східна Галичина була приєднана до Австрійської монархії. Ця територія отримала назву Королівство Галичини і Лодомерії. До його складу входила Східна (українська) і Західна (польська) Галичина. У 1815 р. за міжнародним договором Східна Галичина була остаточно визнана територією Австрії. Внаслідок австрійсько-турецьких війн і укладання відповідних договорів наприкінці XVIII ст. Закарпаття у складі Угорщини (Трансільванії) було приєднано до Австрії.

У 1774 р. Північну Буковину окупували австрійські війська, а наступного року, за Константинопольською конвенцією між Австрією і Туреччиною, цей край був визнаний австрійською територією. У 1786 р. на правах окремого округу вона була приєднана до Королівства Галичини і Лодомерії, а 1861 р. набула статусу коронного краю Австрії.

У 1867 р. Австрійська імперія перетворилася на дуалістичну державу – Австро-Угорську монархію, що складалася з двох частин. До Угорщини належали Закарпаття, Трансільванія, Хорватія і Словенія, до Австрії – Північна Буковина, Галичина, Чехія, Моравія, Далмація та інші землі.

У 1914 р. Східна Галичина була окупована російськими військами. Функціонувало окреме Галицьке генерал-губернаторство у складі Львівської, Чернівецької, Тернопільської, Перемишлянської губерній.

Всі зміни у державному перетворенні відобразилися на правовій системі, що склалася в Буковині, Галичині, Закарпатті.

Характерним було те, що ще до початку приєднання, в А-У Імперії в 1753 році була створена кодифікаційна комісія. До завдання, якої входили партикуляризм правової системи окремих регіонів (Угорщини, Хорватії, Чехії) і виробити єдині для всієї країни кодекси.

Особливістю було те, що Австрійська система права поділялася на галузі, тому цивільні, кримінальні і інші кодекси розроблялися окремими відділами, комісіями.

До того часу, коли були прийняті нові кодекси, продовжувала діяти система **польського** законодавства. Над підготовкою нових кодексів комісії працювали більше 30 років.

2 Суспільний устрій.

У першій половині XIX ст. на західноукраїнських землях до панівного класу належали:

Поміщики (шляхта і магнати).

За національним складом серед них у Галичині переважали поляки, були й українці, на Закарпатті – угорці й австрійці (німці), Буковині – австрійці та румуни.

Місцеві поміщики могли не нести військової служби, проте сплачували за це гроші.

Духовенство. Серед духовних осіб певні привілеї мали католики та уніати, проте 1781 р. цісарським патентом католицька, уніатська і протестантська церкви були урівнені в правах.

До залежних класів належали

- ✓ **селянство**
- ✓ значна частина **міщан**.

Хоча особисте кріпацтво формально було скасовано (поміщик не міг позбавити селянина його наділу), але **селянин** залишався в економічній залежності від поміщика. 1782 р. панщина на селі була обмежена 3 днями на тиждень. Селяни відбували натуральні і грошові повинності: працювали на панщині; віддавали певну частку врожаю поміщику; використовувалися на різних роботах; виконували державні повинності. Проте вони не могли продати свій наділ.

У другій половині XIX ст. відбулися значні зміни в соціально-економічному житті західноукраїнських земель. Реформою 1848 р. скасовувалися феодальні повинності селян, а це відкрило шлях для розвитку капіталізму. Попри це поміщики Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття залишалися панівним класом. Під час роздачі наділів у поміщиків опинилися найродючіші землі, їм нарізали частину селянських угідь. 44% землі Галичини, 54% - Буковини, 70% - Закарпаття перейшло до рук поміщиків.

Розвиток капіталізму призвів до формування нових класів:

- ✓ **буржуазії** (промислової, сільської, банківської) і
- ✓ **робітничого класу**, який формувався із малоземельних і безземельних селян та ремісників.

Соціальне становище **міського** населення у XIX ст. мало чим відрізнялося від того, яким воно було у попередню добу. Більшість заможних городян складали іноземці, а робітники майже всі були українцями. У промисловості переважав іноземний капітал. У зв'язку з малоземеллям і безземеллям та неможливістю знайти роботу у місті чимало людей мігрувало до інших регіонів імперії, а на рубежі XIX-XX ст.

зросла кількість емігрантів до Америки.

Напередодні і в роки Першої світової війни збільшилася кількість незаможних селян. Їх питома вага серед усіх селян досягала 75%. При цьому вони сплачували більше десятка різноманітних податків.

3 Державний лад.

I. Центральні органи

Наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Австрія була монархією. Після входження західноукраїнських земель до її складу на них було поширено австрійську адміністративно-територіальну систему.

У 1774 р. для ведення галицьких справ у Відні заснували **Галицьку надвірну канцелярію** на чолі з **канцлером**.

Главою адміністрації у краї був **губернатор**, який призначався з австрійців імператором. Йому підпорядковувалося губернське присутствіє.

У 1775 р. в Галичині сформувався **крайовий становий сейм** з представників трьох станів:

- ✓ магнатів,
- ✓ духовенства,
- ✓ населення королівських міст.

Цей представницький орган мав **виконавчий комітет** у складі 7 осіб, які обиралися сеймом на 6 років. Їх кандидатури затверджував імператор. Компетенція сейму була обмеженою. Головне його призначення – це подання прохань центральній владі. Головував у сеймі губернатор.

II. Місцеві органи

Спочатку Галичина поділялася на

- ✓ 6 циркулів (округів) і 59 дистриктів,
- ✓ а з 1777 р. – на 18 округів. У 1786 р. 19-м округом стала Буковина.

Очолювали їх **старости**, до компетенції яких належали всі адміністративні і поліцейські справи, нагляд за торгівлею, промисловістю тощо.

Адміністративним центром краю був Львів. У 1846 р. був запроваджений новий адміністративно-територіальний поділ. *Галичина поділялася на 74 повіти*, які очолювали **старости**.

Нижчою ланкою державного апарату були:

- ✓ у селах – **війти**,
- ✓ у містах – **бурмістри**.

Крайові міста – **Львів** на Галичині і **Чернівці** на Буковині – керувалися власними статутами. Всього в імперії статутами керувалися 33

міста.

Після революції 1848-1849 рр. відбулися зміни в системі управління.

В Галичині замість губернського встановлювалося **правління намісника**, на Буковині, що відокремилася від Галичини, – **президентське правління** на чолі з президентом.

На відміну від губернського правління, що мало деякі риси колегіальності, намісник або президент ставали одноособовими главами краю і підпорядковувались безпосередньо міністру внутрішніх справ.

Намісникам підпорядковувалися начальники повітів або старости, яких призначав міністр внутрішніх справ без зазначення повіту, в який вони направлялися. Це визначав сам намісник.

У 1861 р. австрійський імператор створив **Галицький і Буковинський крайові сейми**, до складу яких обиралися представники панівних класів – магнати, єпископи, ректори університетів. Виконавчим органом сейму був **крайовий комітет** у складі маршала і 6 членів. Діяльність сеймів була підпорядкована центральній владі. Імператор затверджував рішення сеймів, мав право скликати або закривати засідання сеймів, розпускати їх. Сейми здійснювали нагляд за повітовими, міськими і сільськими органами.

III. Органи самоуправління

Поряд з органами державної адміністрації у другій половині XIX ст. виникли й **органи місцевого самоврядування**.

У 1862 р. було видано державний закон про місцеве самоврядування, а у 1866 р. на його основі прийняли галичанський крайовий закон про громадян. Згідно з ним вищою інстанцією самоврядування стала **повітова рада**. До її складу входили представники від поміщиків, промисловців і купців, що сплачували податки більше 400 крон, міських і сільських громад. Повітова рада обиралася на 5 років.

Виконавчим органом повітової ради був **повітовий комітет**, що складався із голови (ним був, як правило, повітовий староста), його заступника і 5 членів та їх заступників. Вони були підконтрольні державі, оскільки старосту призначав міністр внутрішніх справ.

У *містах і селах* обирались **міські і сільські ради**. Їх виконавчими органами були **управи**, а у великих містах – **магістрати**, на чолі яких стояли **начальники рад**. До компетенції рад належали господарські питання.

Намісник мав право розпуску повітових, міських і сільських рад.

На **Закарпатті**, яке було виділено в окремий край, адміністративно-територіальними одиницями були **жупи** (всього 4). Очолювали їх **піджупани**, які підпорядковувалися **наджупанам** і міністерству внутрішніх справ. Жупи поділялися на **комітати**, до складу яких **входили начальники**

комітатів, секретарі, землеміри, збирачі податків та інші.

У селах виконавчими органами були **сільські управління** на чолі із **старостою**.

У *Закарпатті*, крім **адміністративно-територіального поділу**, існував і **територіально-економічний** – на **домінії**, що об'єднували землі з містами та селами, які **належали державі, церкві, феодалам**. До них входила система **фільварків або кличів** (кілька фільварків).

Після створення у 1867 р. Австро-Угорської імперії кожна з двох держав мала **свій двопалатний парламент**.

Єдиною в країні була особа **імператора**, який одночасно носив титул угорського короля. Він підписував ухвалені парламентами закони, представляв країну на міжнародній арені, призначав і відправляв уряди у відставку, був головнокомандувачем збройних сил імперії.

Ради міністрів в обох частинах імперії були виконавчими органами влади. Їм підпорядковувалася **крайова влада**.

4 Судова система.

Наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. на західноукраїнських землях зберігалася попередня станова судова система:

- ✓ духовні суди (єпископські),
- ✓ суди у містах, які користувалися магдебурзьким правом,
- ✓ доменіальні (вотчинні) суди (суд поміщика над селянами і сільськими громадами),
- ✓ земські,
- ✓ городські і
- ✓ підкоморські суди.

Вищою апеляційною інстанцією був **королівський трибунал**.

Після революції 1848 р. у судовій системі відбулися певні зміни.

Судова система відокремлювалася від законодавчої та оголошувалася незалежною.

У 1849 р. створювалися **всестанові суди**:

повітові суди – один суддя. Суд **I інстанції**. Розглядали цивільні справи і справи про проступки;

повітові колегіальні суди – троє суддів. Розглядали деякі цивільні справи і злочини, які не належали до судів присяжних. Суд **I інстанції**;

окружні суди – як суд **I інстанції** розглядав важливі цивільні справи. Як суд **II інстанції** щодо справ, вирішених повітовим і повітовим колегіальним судами;

вищий крайовий суд у Львові – **II інстанція** для окружних судів і **III та остання інстанція** для повітових судів, але лише у цивільних справах;

найвищі судові інстанції:

- ✓ **Верховний суд** і
- ✓ **касаційний трибунал** у Відні.

Існували і **спеціальні суди:**

- ✓ **військові,**
- ✓ **промислові,**
- ✓ **комерційні.**

Дрібні цивільні справи розглядали **мирові судді** і **суди присяжних**. Справи про злочини, за які передбачалися покарання більше 5 років, розглядалися у **крайових судах**.

Громадські суди для гуцулів діяли до 70 років XIX ст.

У 1781 р. у Галичині і Буковині була заснована **адвокатура**, але положення про неї вийшло лише у 1868 р., а 1872 р. затверджено статут адвокатів, 1890 р. – визначено розмір гонорарів. Адвокатом могла бути людина, яка закінчила юридичний факультет, склала адвокатський екзамен, мала ступінь доктора права і 7 років юридичної практики.

У 1850 р. була запроваджена **прокуратура**. Суд підпорядковувався прокуратурі. Прокуратура здійснювала нагляд за законністю дій установ, осіб, суду, слідчих органів.

Згодом **вводилися посади у**

- ✓ **повітових судах** – заступників державних прокурорів,
- ✓ **окружних судах** – державних прокурорів,
- ✓ **крайовому суді** – старших прокурорів,
- ✓ **Верховному суді та Касаційному трибуналі** – генеральних прокурорів.

5. Правова система

Приєднання західноукраїнських земель до Австрії збіглося з кодифікацією її законодавства. Саме в цьому регіоні країни пройшли апробацію окремі кодекси.

Цивільний кодекс (терезіанський) 1776 р.

Першу його редакцію було затверджено в 1776 році, але не вступив в законну силу. Після переробки цивільний кодекс було введено в дію на території Галичини як експеримент.

Досвід застосування цього кодексу був узагальнений і 1 червня 1811 року після декількох переробок було затверджено і введено в дію на свій

території А-У монархії. Складався

Вступ присвячувався загальним положенням цивільного права (правоздатності, дієздатності, суб'єктів та інше).

3-х частин:

1 – присвячена сімейно-опікунському праву

2 – присвячена майновим правам

3 – містила спільні постанови, що стосувалися особистих і майнових прав.

Джерела. Цей кодекс був складений на підставі пандектного (римського) права, пруського земського уложення 1794 року і дещо перероблених норм провінційного місцевого права.

Кодекс 1811 року був результатом компромісу феодального і буржуазного права. З доповненнями і змінами діяв аж після включення Галичини до складу Польщі, аж до 1934 року.

Вексельний кодекс в Галичині і Буковині з 1885 року.

Мав 53 статті нормами якого регулювалося питання кредиту.

Кримінальний кодекс 1768 р.

Містив норми матеріального і процесуального права і утверджував систему жорстоких покарань і інквізиційного процесу.

На території Галичини діяла його 2 частина, що вміщувала норми процесуального права.

Кримінальний кодекс передбачав широке застосування смертної кари. За державну зраду, вбивство, підпал встановлювалася смертна кара через повішання. Інквізиційний характер цього кодексу поширювався.

Передбачав участь захисників у державному процесі та передавав звинувачення в цілковите підвладдя суду.

Кримінальний процес був таємний, військовий і міг засовувався інквізиційний, особливо до повстанців проти феодального гніту. В Україні інквізиційні суди називалися “нашими судами”, які не дотримувалися спеціальних норм, вироки були остаточними і виконувалися протягом 24 годин. Смертна кара бала єдиним покаранням, яке застосовувалось судами.

Револуція в А-У імперії 1848 року призвела до відміни багатьох положень цього кодексу.

Цивільно-процесуальний кодекс 1781 року.

Після деякої пробки почав діяти на Галичині з 1867 року.

Урборіум 1741 року.

На Закарпатті, крім названих кодексів діяло також **поточне законодавство**, нормами якого визначалися меморіальні обов'язки кріпосних селян.

Нормами звичаєвого права в судовій практиці Сх. Галичини,

Буковини і Закарпаття в міських судах застосовувалися рідко. А в сільській місцевості серед мешканців Карпат, застосовуюся часто при розгляді дрібних цивільних спорів, сімейних, кримінальних.

Методичні поради

Характеризуючи державно-правові інститути в українських землях у період з початку ХХ ст. до 1917 року, необхідно звернути увагу, що в цей період Росія вступила в стадію монополістичного розвитку, а разом з тим в економіці країни продовжували відігравати значну роль докапіталістичні відносини, які підтримував реакційний царський уряд, політика якого призвела до соціального вибуху – революційних подій 1905-1907 рр. Революція 1905-1907 рр. стала першою демократичною революцією в Російській імперії. У національних окраїнах, крім соціальних проблем, у ході революції каменем спотикання було національне питання. Жовтневий політичний страйк примусив до того непохитну царську владу в особі Миколи II підписати конституційний маніфест, яким підданам імперії було даровано основні права і свободи, але формально цар залишився необмеженим монархом. Проаналізуйте різні підходи до визначення юридичного значення Маніфесту.

Особливої уваги вимагає тема боротьби самодержавства з опозиційними I і II Думами. Позитивним моментом цієї боротьби було створення Державної Думи із законодавчими функціями та затвердження Миколою II Основних державних законів, які закріпили основні засади конституційного ладу, встановивши нову форму правління у вигляді так званого "конституційного самодержавства". Потрібно висвітлити державницьку платформу українського національного руху та його роль в Думах, а також визначити програмні цілі та політичну стратифікацію українських рухів та партій.

Розкрийте не соціально-політичні, а юридичні аспекти діяльності Рад, характеристики їх як нового альтернативного самодержавству апарату державного управління, проаналізуйте організаційно-нормативні форми їх функціонування.

Необхідно звернути увагу на те, що після третьочервневого перевороту встановлюється контрреволюційна диктатура поміщиків, основні підвалини якої були закріплені у виборчому законодавстві. Проводячи реакційну політику, царат спирався, передусім, на сильний каральний апарат, який за таємними циркулярами одержав надзвичайні повноваження, та на "виключне законодавство". Ідея "швидкодійної" слухняної юстиції втілюється у створених царським указом військово-польових судах. Самодержавство зміцнювало і розширювало апарат

поліції і жандармерії. Поміщикам було надано право охороняти власні маєтки за допомогою загонів поліцейської охорони. Були створені охоронні відділення жандармерії, а у 1908 р. – жандармські летючі загони. Потрібно звернути особливу увагу на те, що у період контрреволюції посилювався національний гніт. Зокрема на Україні до заборони національної школи, театру, літератури українською мовою ще було заборонено офіційно використовувати назви "Україна", "український народ".

МОДУЛЬ IV

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД ТА ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ В РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД 1917 – 1921 рр.

Змістовний модуль 5

Новітня історія держави та права України

Тема 9. Державно-політична криза 1916-1917 рр. в Росії та її вплив на суспільний та державний лад і право України.

Тема 10. Суспільно-політичний лад і право України у період державотворчих пошуків 1917-1923 рр.

1. Державно-політична криза 1916-1917 рр. в Росії та її вплив на суспільний та державний лад і право України

В лютому 1917 року в Р.І. відбулися значні соціально-політичні події, які вплинули на розвиток державності не тільки в Росії, а й в Україні. Основними причинами цих подій, які називалися революцією були:

1. Економічна криза, яка була викликана війною.
 2. Не до кінця вирішене аграрне питання.
 3. Національне пригнічення: заборона української мови, репресії.
- Правове забезпечення лютневої революції:

Четверта державна Дума підготувала законопроект до Миколи II, який називався *“Про зречення государя – імператора Миколи II від престолу російського і про складення з себе верховної влади”* від 2 березня 1917 р.

Причини зречення Миколи 2 престолу криються у кризі російського самодержавно-поліційного режиму 1917 р. та світової соціально-економічної, політичної і національної кризи, яка призвела до першої світової війни 1914-1918 рр.

Революційний вибух, який розпочав Лютневу революцію, 23 лютого 1917 р. у Петрограді, а вже 27 лютого озброєні робітники і солдати майже повністю оволоділи столицею Російської імперії, і у ніч на були заарештовані міністри останнього царського уряду.

Безчинства 28 лютого, натовпами солдат запасного батальйону, разом з цивільними особами грабували магазини і громили поліцейські ділянки. Ситуація погіршувалася тим, що всі спроби втихомирити вуличні натовпу приводили лише до стихійного кровопролиття.

Внаслідок особливого загострення суперечностей між антагоністичними класами пролетаріату і капіталістів, між селянами і

поміщиками, між відсталим напівфеодальним селом і розвинутим капіталістичним містом у Російській імперії відбулась Лютнева революція 1917 р. Революційний вибух, який започаткував Лютневу революцію, стався 23 лютого 1917 р. у Петрограді, а вже 27 лютого озброєні робітники і солдати майже повністю оволоділи столицею Російської імперії, і у ніч на 28 лютого були заарештовані міністри останнього царського уряду.

2 березня 1917 р. Микола II зрікся імператорського престолу і члени царської сім'ї вимушено відмовились від прав на російський престол.

Декларація тимчасового уряду від 3 березня 1917 р. за якою було вперше визначено правове становище України у складі Росії.

2. Утворення Української Центральної ради. Державно-правові інститути Української Народної Республіки

Отже, Українські політичні партії «Товариство українських поступовців» (ТУП) та Українська соціал-демократична партія (УСДРП) за участю представників кооперативних, культосвітніх, студентських, наукових об'єднань, духівництва 4 (17) березня утворили **Українську Центральну Раду** (УЦР), яка мала представляти інтереси українства, координувати діяльність його політичних партій та громадських організацій.

Головою УЦР було обрано видатного вченого-історика й політичного діяча М.С. Грушевського.

УЦР мала такі функції:

1. Слугувала органом революції, яка представляла собою безперервний період з 17-21 рр.
2. Стала органом державотворчого процесу

Основні напрями діяльності ЦР:

1. забезпечити гідне місце у світі і вільний політичний, економічний, культурний та духовний розвиток українського народу;
2. відновити і розбудувати українську державність;
3. вирішити гострі соціальні проблеми.

6-8 (19-21) квітня 1917 р. у Києві відбувся **Український національний конгрес**, в якому взяло участь біля 1000 делегатів, обраних на заводах, фабриках, у військових частинах, у селах і містах усієї України. З'їзд надав Українській Центральній Раді легітимного характеру як представницькому законодавчому і виконавчому органу, що мав

забезпечити здійснення бажань і прагнень українців. З'їзд голосуванням обрав 150 членів УЦР, її головою - М. Грушевського та його заступниками В. Винниченка і С. Єфремова.

21 квітня на Всеукраїнському конгресі цей орган був оформлений юридично.

Основним законодавчими актами уряду ЦР є 4 Універсали

I. Універсал УЦР до українського народу 10 (21) червня 1917 р.

В. Винниченко оприлюднив на засіданні з'їзду текст I Універсалу УЦР, в якому **проголошувалась**:

- Автономія України і право українського народу самому розпоряджатися своїм життям.
- Вимога надати Україні автономію у складі Росії.
- Виголошувалось право створити свої органи влади, закони.
- Засуджувалася політика Тимчасового уряду (ТУ) на переговорах з М.Грушевським і В.Винниченком
- Вищим органом влади в Україні виголошувалося ЦР
- Заклик до населення створювати підпорядковані ЦР органи влади на місцях
- Необхідність стеження української державної скарбниці за рахунок податків населення
- Висловлювалося сподівання, що Всеукраїнські Установчі Збори схвалять автономію України.

ЦР виявила себе у I Універсалі, як влада, встановлена українським народом, здатна управляти ним.

28 червня 1917 року було засновано **Генеральний секретаріат ЦР УНР (ГС)** – виконавчий орган, який мав би *«завідувати справами внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнаціональними і іншими в межах України і виконувати всі постанови Центральної ради, які цих справ торкаються»*

Складався 8 генеральних секретарів і писаря, переважна більшість яких була представниками соціал-демократів. Його очолив відомий письменник і лідер УСДРП В. Винниченко.

Генеральний Секретаріат ухвалював акти з багатьох питань.

На початку липня 1917 р. пленум Центральної Ради ухвалив рішення, згідно з яким *«УЦР, як орган української революційної демократії, складається, головним чином, з Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів: цей склад поповнюється представництвом від губерній, великих міст і колоній»*.

До складу Центральної Ради входили:

- від Ради селянських депутатів — 212 представників,
- Ради солдатських депутатів — 132,

- Ради робітничих депутатів — 100,
- Генерального Військового комітету – 27,
- учительської спілки, кооператорів і студентства – по 5 представників,
- духівництва — 1,

ТУ засудив I універсал як документ злочинний, сепаративний. З політичних партій Росії лише Російська соціал-демократична робітничая партія (більшовиків) РСДРП(б) визнала вимоги України законними. Але все ж наприкінці червня в Київ прибула делегація ТУ. За декілька днів переговорів їй вдалося примусити ЦР піти на поступки, відмовившись від низки положень I Універсалу.

II. Універсал УЦР “Громадяни землі Української” 3 липня 1917 р. був компромісом з ТУ.

ТУ продовжував чинити перешкоди відродженню української державності. Лідери Центральної Ради після переговорів з петроградськими міністрами, які прибули до Києва, змушені були в питанні про автономію України тимчасово піти на поступки.

У II Універсалі, на підставі угоди з Тимчасовим урядом, Центральна Рада відмовлялася від автономії України до скликання всеросійських Установчих зборів.

У II Універсалі Центральної ради проголошено:

- ✓ ЦР стає представницьким органом
- ✓ ЦР обирає Генеральний Секретаріат, склад якого буде затверджено ТУ
- ✓ Генеральний секретаріат стане вищим органом красної влади ТУ в Україні
- ✓ ЦР готуватиме закон про автономію України для затвердження його Всеросійськими Установчими зборами.
- ✓ Українська армія формуватиметься тільки за згодою Генерального штабу Російської імперії і кабінету міністрів війни.

29 липня 1917р. Мала Рада затвердила **“Статут Генерального секретаря”** – першу за словами М. Грушевського, **Конституцію України**.

«Вищим органом управління на Україні. — говорилося в Статуті, — є Генеральний Секретаріат У.Ц.Р., який формується Ц.Р., відповідає перед нею й затверджується Тимчасовим урядом».

До складу Генерального Секретаріату входило 14 генеральних секретарів. Статут надавав генеральному Секретаріату право:

- призначати працівників на всі урядові посади в Україні, якщо вони були невиборними.
- усі урядові органи віддавалися під його «юрисдикцію».

- мав передавати «на санкцію Тимчасового уряду ті законопроекти, які розглянула й ухвалила Центральна Рада».
- надсилав на затвердження Тимчасовому уряду «фінансові обрахунки потреби України».
- визначав відносини між Генеральним Секретаріатом і комітетом Центральної Ради, порядок, законодавчі процедури та інші питання.

Статут перетворився на Інструкцію Тимчасового уряду Генеральному Секретаріату від 4 серпня 1917р.

Ця Інструкція істотно обмежувала повноваження Генерального Секретаріату:

- як територіально (його юрисдикція поширювалася на п'ять губерній: Київську, Подільську, Полтавську, Волинську та Чернігівську),
- так і функціонально (замість 14 генеральних секретарів залишалось тільки 9).

Інструкція була актом, виданим Тимчасовим урядом без погодження з українською стороною.

Однак, незважаючи на це, Центральна Рада погодилась з Інструкцією, хоча у своїй резолюції від 22 серпня наголосила, що вона *«цілком не відповідає потребам не тільки українського народу, а й національних меншостей, які живуть на Україні»*.

Генеральний Секретаріат провів понад 30 засідань, розглянув на них близько ***100 конкретних питань зовнішнього та внутрішнього життя України***, серед яких:

- ✓ підготовка проекту постанови пленуму ЦР про введення українського прогресивно-прибуткового податку у розмірі 25% загальноросійського прибуткового податку
- ✓ поземельного податку по 10 коп. з десятини та одночасного оподаткування робітників і службовців у розмірі 25% одноденного заробітку. Проблема фінансів була однією з головних для Центральної Ради як державної структури України.
- ✓ Генеральний Секретаріат розглянув також проблеми судоустрою. Прагнучи, щоб апарати суду були краще пристосовані до потреб місцевого населення в нових умовах Секретаріат вважав необхідним *«затвердження секретарства судових справ»*,
- ✓ Увага приділялася й військовій справі. *«Організація військових частин іде безупинно. Вона стала позитивним фактором як в справі оборони на фронті, так і в справі охорони революції в державі»*.

Генеральний Секретаріат, маючи на меті надати якомога більшої плановірності у формуванні українських військових частин, визнає для цього необхідним затвердження секретарства військових справ.

Визнаючи верховне командування за воєнним міністерством Росії, Генеральний Секретаріат в той же час вважає, що секретарству військових справ мусить бути надано компетенцію і відповідні права у сфері організації формування українських військових частин».

Генеральний Секретаріат 12 жовтня 1917 р. прийняв *Декларацію*, яка уточнювала компетенцію кожного секретарства та всього Секретаріату в цілому.

Помітною подією цього періоду став *«З'їзд народів»*, який відбувся у Києві 21—28 вересня 1917 р,

А головне — завдяки зусиллям Грушевського була прийнята підсумкова *Резолюція «Про федеративний устрій Російської республіки»*, в якій сповна була втілена теорія «нової української інтелігенції».

Саме на цьому ґрунті вбачалося практичне розв'язання корінних проблем:

1. національне визволення (єдино можливою формою федерації є федерація, побудована на національних засадах);
2. будівництво справді демократичного суспільства (участь громадян у державному житті, і тенденція регулювання законодавчим шляхом, можлива тільки при федеральному устрої держави);
3. оптимізація державного правління

Водночас поглиблювався конфлікт Центральної Ради з Тимчасовим урядом.

У Петрограді 25 жовтня 1917 р. перемогло збройне повстання - більшовики прийшли до влади.

7(20) листопада 1917 р Центральна Рада, виконуючи волю українського народу, проголосила *III Універсалом* Українську Народну Республіку (УНР).

Причини прийняття:

- ⇒ Більшовики розігнали установчі збори на які всі сподівалися і захопили владу, коли легітимно діючим був ТУ.
- ⇒ УНР створювалась як демократична правова держава.
- ⇒ Висловилося побажання, аби вся Російська Республіка стала федерацією вільних і рівноправних народів.
- ⇒ Визначалося, що до Установчих зборів України влада в державі належить ЦР і Генеральному секретаріату.
- ⇒ Скасовувалося поміщицьке землеволодіння
- ⇒ Встановлювався державний контроль над промисловістю і торгівлею.
- ⇒ Гарантувалося негайне проведення мирних переговорів з метою

виведення України зі стану війни.

⇒ Проголошувалась необхідність судової реформи.

⇒ Запроваджувався 8-годинний робочий день.

Таким чином, третім Універсалом Центральної Ради вперше в ХХ ст. відновлено українську державність.

Після утворення УЦР Центральна Рада здійснила низку важливих заходів з розбудови української державності.

На виборах у листопаді-грудні 1917 р. до Всеросійських установчих зборів в Україні за більшовиків проголосувало тільки 10 % виборців, а за українські політичні партії – понад 75 %.

Проте боротьба за владу в Україні загострилася. До цього спричинялась і позиція Радарному Росії, який всіляко допомагав тим силам, що виступали проти Центральної Ради, а потім розпочав відкритий наступ проти УНР.

На перших етапах революції більшовики прагнули до національного самовизначення всіх націй, але змінили гасла. І проводили політику поширення влади на всю Росію.

3(16) грудня 1917 р. Раднарком Росії ухвалив *“Манифест к украинскому народу с ультимативными требованиями к украинской Раде”*, в якому:

визнав:

- право на самовизначення за всіма націями, які придушувалися царатом і великоруською буржуазією, аж до права цих націй відокремитися від Росії.
- Тому ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо народну Українську республіку;
- права і національну незалежність українського народу без обмежень і безумовно.

звинуватив:

- ЦР у проведенні буржуазної політики та невизнанні радянської влади;
- дезорганізації фронту;
- роззброєні радянських військ, на території України;
- переміщенні українських військових частин з єдиного фронту;
- підтримці кадетсько-калединської змови і повстання проти Радянської влади на Доні.

зажадав

- відмовитися від дезорганізації фронту
- не пропускати на Дон російські козацькі полки, що залишали фронт
- відмовитися від роззброєння радянських полків і робочої червоної гвардії на Україні.

У разі невиконання цього ультиматуму протягом 48 годин оголошувався стан війни між Радянською Росією та Україною.

4-6 (17-19) грудня 1917 р. у Києві українськими більшовиками і Центральною радою було проведено **I Всеукраїнський з'їзд Рад**, у роботі якого взяло участь понад 2,5 тис. делегатів.

З'їзд кваліфікував ультиматум РНК як чинник, здатний розірвати федеративні зв'язки, до яких прямує українська демократія, і ухвалив **резолуцію про підтримку Центральної Ради**.

124 делегати від 49 рад, які не поділяли такої позиції, залишили з'їзд і виїхали до Харкова. Там вони об'єдналися з делегатами З'їзду рад Донбасу та Криворіжжя, 12 (25) грудня 1917 р. проголосили себе **"З'їздом рад робітничих і солдатських депутатів України за участю селянських депутатів"** і заявили про встановлення радянської влади в Україні.

Водночас більшовицькі війська у грудні 1917 – на початку січня 1918 р. продовжували швидко просуватись вглиб України ініціюючи повстання робітників, практично не зустрічаючи опору з боку Центральної Ради.

Центральна Рада й Генеральний секретаріат вживали заходів для припинення агресії. 15 грудня було створено **Особливий комітет оборони України** (М.Порш, С.Петлюра, В.Єщенко), а 18 грудня призначено полковника Капкана командуючим всім українським військом для боротьби з більшовиками. 26 грудня Генеральний секретаріат прийняв **Постанову Про створення армії УНР на засадах добровільності та оплати**.

9(22)січня 1918 р. Центральна рада своїм **IV Універсалом** оголосила **Україну самостійною державою**. Цим і формально і юридично був закріплений самостійний статус УНР, яка фактично з моменту проголошення IV Універсалу була створена і діяла як незалежна республіка.

- УНР проголошувалася незалежною, суверенною державою
- Органами влади в УНР є ЦР і Рада Міністрів
- Жорстокій критиці було піддано політику більшовиків.
- ЦР і Рада міністрів негайно почнуть мирні переговори
- ЦР вестиме боротьбу з прибічниками більшовиків в Україні
- Буде проведено земельну реформу в інтересах селян,
- відновлено промисловість,
- буде надано допомогу безробітним і постраждалим від війни
- Держава встановлювала контроль над торгівлею, банківською справою.

УНР і 4 Універсал були визнані Австро-Угорщиною і

Німеччиною.¹

Центральна рада продовжувала розбудову української держави

Було ухвалено закон “Про впровадження в УНР нового (григоріанського) календаря з 16 лютого 1918 р.”, за яким

- було вирішено рахувати першим днем березня;
- запроваджувався середньоевропейський час.
- герб УНР – тризуб, і
- державний прапор – блакитно-жовтий.
- було запроваджено гривню;
- встановлено новий адміністративно-територіальний устрій

України (32 одиниці).

24 березня 1918 р. опубліковано Закон про державну мову УНР – українську.

Прорахунки ЦР:

⇒ Непослідовно відстоювала права українського народу на незалежність, схилилась до компромісів з ТУ, що вело до втрати авторитету.

⇒ Не змогла поліпшити матеріальне становище людей, відновити роботу промисловості, яка знаходилася у глибокому кризовому стані внаслідок війни.

⇒ Не провела аграрну реформу, яку вимагали широкі верстви селянства

⇒ Не створила регулярну армію, достатню по чисельності і боєздатності.

Але справді за такий короткий час, вона не змогла реалізувати всі свої наміри, саме за особливих несприятливих чинників.

29 квітня загін німецьких вояків, вдершись до зали, де йшло засідання Центральної Ради, заарештував декілька її членів, решту примусили залишити приміщення і розійтись. Вони поводитись мирно і не втратили при цьому політичної гідності.

Крім того **29 квітня 1918 року** була прийнята **Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР).**

Складалася з 8 Розділів:

1. Загальні засади

1. Проголошувалось УРН є державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною.

2. Суверенно право в УНР належить народові, цеб-то громадянам

¹ Антанта виникла у відповідь на створення Троїстого союзу Німецької імперії, Австро-Угорської імперії та королівства Італія. Антанта домінувала в міжнародних відносинах протягом десятиліть XX століття. Натомість Польща об'єдналася з Англією і Францією і отримала незалежність!

УНР

3. Суверенне право народ здійснює через Всенародні Збори України

4. Територія УНР неподільна, і без згоди Всенародних Зборів в 2/3 голосів не може відбуватися зміни народних кордонів.

5. Проголошувалося право на місцеве самоврядування за принципом децентралізації.

6. Надавалося право на вільний розвиток національних меншин

2. Права громадян України.

1. Громадянином УНР вважається особа, яка це право набула порядком, приписаним законами УНР.

2. Закріплювалося єдине громадянство

3. Закріплювалися основні права громадян, економічні, політичні, соціальні.

3. Органи влади УНР

1. Верховна влада належить народу

2. Представницьким органом УНР є Всенародні Збори

3. Вищим виконавчим органом є Рада народних міністрів

4. Вищим органом судової влади є Генеральний суд УНР

5. Органами на місцях - Ради і управи громад

4. Всенародні збори УНР

1. ВЗ обираються загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорційним голосуванням.

2. 1 депутат припадав до 100 тисяч людности

3. Вимоги до кандидата в депутати: громадянство, 20 років

4. Депутати відповідальні за свою діяльність

5. обираються на 3 роки

6. Право законодавчої ініціативи:

➤ президія з Радою Старшин Зборів

➤ фракції

➤ депутати (неменше 30)

➤ Рада міністрів

➤ органи самоврядування (100 тис.)

7. Виключно законами УНР установлюються одинці міри, ваги і монети УРН.

5. Про владу народних міністрів (уряд)

1. РНМ є вищим органом виконавчої влади

2. Обирається за поданням Голови Зборів та порозумінням з Радою Старшин зборів

3. члени РНМ мають право брати участь в дебатах ВЗ.

6. Суд УНР

1. Судова влада належить Суду УНР
2. Правосуддя здійснюється від імені всього народу на демократичних засадах
3. Суд, як уповноважений орган представляти судову владу є незалежним при здійсненні рішень, керується матеріальним і процесуальним законодавством.

4. Суд діє на підставі закону

7. Національні союзи (Про персональну автономію) – такого не було в жодній конституції за всю історію людства.

1. Кожна нація має право на національно-персональну автономію і можливість устроєння свого власного життя.

2. Націям населяючим УНР - великоруській, єврейській і польській - право на національну автономію надається силою цього закону.

3. Нації ж білоруській, чеській, молдавській, німецькій, татарській, грецькій, якщо до Генерального Суду про те поступить заява (не менше 10 тис.)

4. Для здійснення зазначеного права утворюється національні союзи.

5. Національному союзіві належить право представництва відповідної нації

6. НС встановлює свій бюджет і має право: 1. оподаткування своїх членів 2. робити позики і інші фінансові заходи

7. НС утворюють з членів націй квоту в 198 чоловік від кожної нації з 822 для росіян, жидів і поляків.

8. Про часове припинення громадських свобод

1. Під час надзвичайного стану права громадян можуть обмежуватися.

2. не більше 3 місяців

Згідно з Конституцією в цілому:

1. закріплювався державний статус України як суверенної демократичної парламентської республіки,

2. громадянам якої гарантували широкі права і свободи, а національним меншинам - можливості для вільного розвитку.

3. Верховну владу мали здійснювати однопалатні збори як орган законодавчий Рада народних міністрів як орган виконавчий.

4. Передбачалося, що голова всенародних зборів здійснює всі чинності, пов'язані з представництвом Республіки.

Гетьманський переворот не дав змоги набрати цій конституції сили, але вона стала важливим теоретико-правовим здобутком українського народу, залишилась в історії як приклад мужності і послідовності у відстоюванні його інтересів.

Галузеве законодавство УНР

Після жовтневого перевороту 25-29 жовтня 1917 року в Україні починається новий етап законотворчої діяльності УЦР.

25 листопада ЦР ухвалила закон **“Про порядок видання нових законів”** згідно з якими до формування федеративної республіки виключне неподільне право видавати закони УНР належить УЦР, а право видавати розпорядження в області господарського життя належить Генеральному Секретаріату.

Разом з цим цей закон не припинив діяльності законів і постанов, які діяли до 27 жовтня і були прийняті російським ТУ мали чинність в УНР і не скасовувалися універсалами.

Цей закон доводив, що УНР не відмовляється від перебування в майбутньому як автономного об'єднання в РФ.

Водночас розпочався процес формування власної самостійної правової системи:

У політичному житті встановлювався певний ценз при виборах до центральних органів влади. Конкретно вказувалося скільки від тієї чи іншої національної меншини обиралося депутатів.

Був прийнятий закон “Про громадянство УНР” 2-4 березня 1918 року, за яким громадянами визначалися всі, хто народився на території України і пов'язаний з нею постійним перебуванням.

Мала Рада ЦР 12 березня 1918 року затвердила в законі **“Про національний герб УНР”** тризуб як державний герб України.

В галузі виборчого права

Найголовнішим став закон **“Про вибори до установчих зборів УНР” 16 листопада 1917р.**

Складався з 123 ст. докладно регламентував порядок підготовки й проведення виборів. Остаточо був прийнятий 16 листопада 1917 року.

У сфері економіки

Неоднозначно розвивалося законодавство ЦР у сфері правого забезпечення економічної реформи, основні засади якої визначалися ще в 3 універсали.

Ідеологічно підтримувалася концепція соціально-орієнтованої керованої економіки, однак цієї мети досягти не вдалося через різні економічні причини і особливо через державний переворот 1918 року.

1. На початку січня ЦР ввела в дію **тимчасовий закон “Про випуск Державних кредитних білетів УНР”** - були випущені перші гроші, які швидко знецінилися.

2. Великою проблемою для ЦР було прийняття державного бюджету. Було ухвалено закон **“Про тимчасові розписи видатків на 4 місяці 1918р.” 11 квітня 1918р.**

Бюджет так і не був прийнятий через державний переворот 28 квітня 1918 року.

В соціальній сфері

Найбільших успіхів ЦР досягла в соціальній сфері.

1. Був прийнятий *закон “Про 8 годинний робочий день ” 11 квітня 1918р*

2. Передбачалося також реформування Головної Ради праці на яку покладалася реалізація державної політики в галузі праці. Взагалі цій закон став своєрідним праобразом українського кодексу цивільних законів.

3. Однією з найбільших проблем було визначення членами ЦР та уряду поняття права власності.

Грушевський був рішучим противником *закону “Про святість прав власності”*, які декларували і забезпечували всі буржуазні кодекси інших країн.

Особливе занепокоєння у нього також викликала ідея приватної власності на землю. Власність на землю передбачалася 30 га на 1 людину. Вся інша земля підлягала соціалізації, тобто переходила у власність всього народу України.

Однією з головних причин ліквідації ЦР було *невирішене земельне питання*.

4. Був прийнятий *закон “Про національну автономію”* де йшлося про право національних меншин на самостійне утворення в межах УНР.

В цивільному праві:

Основним *джерелами* залишалася:

1. 10 том зводу законів Р.І.
2. законодавство ТУ, яке не суперечило державній і соціальній політиці УНР.

3. Звичаєве право.

Період від 2 половини 1917 року і до кінця 1920 року для всіх національних державних об'єднань в Україні було характерним ще й тим, що знову почалося відроджуватися *українське звичаєве право*, особливо при вирішенні різних спорів в сільських місцевостях.

В цивільному праві ці спори стосувалися розподілу майна подружжя, вирішенню питань пов'язаних з земельною власністю, в спадковому праві та інших.

В кримінальному праві:

Продовжували діяти:

1. *Уложення „Про покарання кримінальні і виправні” 1885 року.*

2. *„Нове уложення кримінальне” 1903 року.*

Але діяла його загальна частина:

1. Розділ - „Про злочин проти верховної влади”
2. Розділ - „Про державну зраду”
3. Розділ - „Про смуту”
4. Розділ - „Про протидію правосуддя”

За **Берестейською угодою 9 лютого 1918 року** УЦР запросила для боротьби з більшовиками німецькі та австро-угорські війська.

Всього із березня по лютий 1918 року перебувало цих військ біля 400 тисяч. Ні імператорський уряд, ні командування цими військами намагалися не втручатися у внутрішнє життя УНР так і Української держави за гетьманування П. Скоропадського. Тому логічно, що для цих військових діяли воєнні трибунали по своєму германському законодавству.

При вирішенні справ, суб'єктами яких з однієї сторони були іноземні військовослужбовці, а з іншої громадяни України, справи розглядалися також цими трибуналами, але з дотриманням норм демократичного судочинства: присутністю адвокатів, право на оскарження рішень, гласність.

Не завжди ці справи завершувалися на користь військовослужбовців та інших посадових осіб.

3. Українська держава за Гетьманату П.П.Скоропадського та Директорії

1) Українська держава за гетьманування П. Скоропадського

29 квітня 1918 року вночі відбувся державний переворот і до влади прийшов *генерал-аншеф, великий землевласник, колишній ад'ютант імператора Миколи II Павло Скоропадський*.

Основними причинами перевороту, який був *спровокований німцями* було невирішене земельне питання. А суб'єктивною причиною був арешт, викрадення міністра фінансів УНР, який був зроблений за участю генсека.

За своєю сутністю гетьманство було близьким до тимчасового президентства, що символізували традиції й національний характер Української держави. На це вказувала й заява Ради Міністрів Української держави від 10 травня про те, що гетьман не має наміру стати самодержцем, а гетьманат створено на протигагу парламентській республіці УЦР, що виявила свою неспроможність.

Декларована Скоропадським ідея сильної влади заради політичних і соціальних реформ втілювалась у затвердженому **29 квітня 1918 р. Закон «Про тимчасовий державний устрій України»**, за яким

управлінська влада в Українській державі належала виключно

гетьману, який

- ✓ призначав отамана Ради Міністрів і
- ✓ за його поданням затверджував уряд і
- ✓ самостійно розпускав його.

Гетьман виступав також найвищим керівником міжнародних зносин Української держави,

верховним воєводою української армії і флоту та здійснював помилювання.

Гетьман уособлював не лише виконавчу, а й законодавчу владу, оскільки затверджував і санкціонував усі закони.

Парламент спершу не передбачався.

1 серпня 1918 р. було прийнято “Тимчасовий закон про верховне управління державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами держави Ясновельможного пана Гетьмана всієї України”, за яким

➤ у таких випадках влада переходила до Колегії Верховних правителів держави,

➤ що складалась з 3 осіб:
➤ одного правителя, заздалегідь визначеного самим гетьманом,
➤ другого – обраного Державним Сенатом (верховий суд) і
➤ третього – обраного Радою Міністрів, - з яких гетьман призначав голову Колегії.

Цей механізм було задіяно лише одного разу – у час державного візиту гетьмана до Берліну на початку вересня 1918 р.

На Раді Міністрів

➤ покладалось координування роботи окремих секцій (відомств) у законодавчій і управлінській діяльності.

➤ очолював Отаман-Міністр (згодом – голова Ради Міністрів),

➤ а керував її справами Генеральний Секретар (згодом – державний секретар) і підлегла йому Генеральна Канцелярія.

У складі уряду, затвердженого на початку травня, були міністри

➤ внутрішніх справ (Б.Кістяківський – згодом став державним секретарем),

➤ фінансів,

➤ торгівлі і промисловості,

➤ земельних справ,

➤ судових справ,

➤ закордонних справ,

➤ військовий міністр і

➤ генеральний контролер,

а також нові інституції:

- міністерство народного здоров'я і
 - міністерство сподівань, що займалось релігійними проблемами.
- Міністерства поділялись на департаменти.
Розвивається інститут державної служби.

Формування місцевої влади відбувалось у складних умовах. “Закони про тимчасовий державний устрій України” практично не торкались цих проблем.

Лише у гетьманській *“Грамоті до всього українського народу” від 29 квітня 1918 р.* вказувалось, що разом з УЦР розпускаються й усі земельні комітети, а згодом було розпущено і сформовані в УНР місцеві органи.

Призначених УЦР комісарів замінили **старости**, які очолили місцеві адміністрації.

Було видано Закон «Про Державну варту» – міліцію, яка підпорядковувалась безпосередньо старостам: на рівні губернії функціонував **помічник-інспектор Державної варти**, а у повітах – **начальник повітової Державної варти**.

В останні дні Української держави *30 листопада 1918 р.* було видано закон *“Про зміну, доповнення та скасування діючих узаконень про волосні, повітові і губерніяльні установи по управлінню сільськими місцевостями”*, який поновив інститут колишніх земських начальників і утворював повітові і губернські ради у сільських справах.

Системою місцевої адміністрації завідувало **Міністерство внутрішніх справ**, перед яким стояла проблема впорядкування місцевого життя, яка полягала у тому, що українські політичні партії, більшість з яких стояли на позиціях соціалізму, вороже ставились до гетьмана.

Органи місцевого самоврядування теж ставились до гетьмана неприязно.

Так, за **Законом Про вибори до земств від 5 вересня 1918 р.** вводилась **куріальна система** (дві курії виборців – залежно від розміру сплачуваного ними земського податку; притому земства мала формувати курія хліборобів, що вважалась виключно національним елементом) та інші обмеження, але це лише посилило конфлікт між державною адміністрацією і українським національним рухом.

Відзначаються здобутки Скоропадського у формуванні **Дипломатичного відомства** України і його діяльності. У Києві діяли посольства багатьох держав.

Постала проблема відносин з країнами-суб'єктами колишньої Російської імперії. З Фінляндією, Литвою і Грузією труднощів не виникало, так як не було головного каталізатора міжнародних протиріч –

територіальних зазіхань, які стали головною перешкодою у взаєминах з іншими державами, зокрема з Польщею та “третіми” сусідніми державами.

Важко просувались переговори з радянською Росією. Відносини з Німеччиною і Австро-Угорщиною перебували у центрі уваги і зусиль української дипломатії з огляду на реальні політичні обставини, і зокрема на присутність німецьких військ на українській землі. З одного боку, УЦР і згодом Скоропадський сподівались за допомогою цих сил забезпечити власну міць, укласти договір з радянською Росією, домогтись визнання України нейтральними державами і згодом державами Антанти; а з другого боку, Німеччина і Австро-Угорщина мали власні інтереси.

В останні тижні існування Української держави орієнтири гетьманської дипломатії змінюються – неминуча поразка Німеччини змушує її наполегливіше шукати тісніших контактів з Антантою, а загрозлива внутрішня ситуація спонукає до непередбачуваних рішень.

2) Право за гетьманування П. Скоропадського

На відміну від ЦР, яка мала в процесі формування національної правової системи зіткнутися лише з проблемою дії на її території колишнього російського законодавства, гетьманська адміністрація мала визначитися ще з законодавством ЦР УНР.

На відміну від ЦР узагальнюючого акту: закону ЦР від 25 листопада 1917 року “Про порядок видання нових законів” в гетьманаті прийнято не було.

Гетьманська влада, визнавши де-факто, весь масив попереднього законодавства пішла *шляхом вибіркового скасування тих актів*, які суперечили соціально-економічним і політичним засадам УД.

Гетьман виходив з нераціонального, а територіального розуміння держави. Тому, наприклад було скасовано закон “Про національну персональну автономію”.

Основними конституційними актами були

Закон “Про тимчасовий державний устрій України”, підписаний 29 квітня 1918р.

В яких було сказано: тимчасово до обрання сойму і відкриття його діяльності, державний устрій України і порядок керування ґрунтується на наступних законах:

„Про гетьманську владу”, за яким:

- гетьман стверджує всі закони
- призначає отаман Ради Міністрів
- затверджує кабінет
- Гетьман є вищим керівником у зносинах закордоном
- верховним воєводою української армії і флоту

➤ оголошує Кореї області на військовому, осадчому виключному положенні.

➤ має право на помилування і амністію.

Але всі його накази і розпорядження повинні були закріплюватися відповідним міністром, для того щоб поділити відповідальність.

„Про віру”, вказувалася, що первинна в країні є християнська православна віра.

„Про права та обов'язки всіх козаків і громадян” За яким встановлювалися 2 стани:

1. козаки

2. громадяни

Далі проголошувалися основні права і свободи: ніхто не може бути покараний, як за злочин, *право кожного на життя, на повагу до його гідності, на свободу та особисту недоторканність, на недоторканність житла, на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, на свободу, вільний вибір місце проживання, право вільно залишати територію України, на свободу думки та слова, вільне вираження своїх поглядів та переконань, на свободу світогляду і віросповідання* (хоча за законом про віру - первинна в країні є християнська православна віра).

Далі проголошувалися в політичній, економічній, соціальній та культурній сферах: *право бути обраним, право на працю, право на відпочинок, право на освіту, право на забезпечення за соціальним страхуванням, право на житло, право на достатній життєвий рівень, право на охорону здоров'я, право на медичну допомогу, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля і ряд інших.*

„Про закони”, вказувався порядок прийняття законів і декларувалося, що УД керується на твердих основах законів, виданих в установленій черзі.

„Про Раду міністрів і міністрів” (вищий орган УД)

„Про фінансову Раду”, яка є вищим органом в справах державного кредиту і фінансової політики.

„Про Генеральний Суд”

Закон “Про українське громадянство” 1 липня 1918 року.

В якому встановлювалося принцип нульового варіанту: всі російські піддані, що перебувають на території України підчас його видання - визначаються громадянами України.

Галузеве законодавство УД.

В області внутрішнього життя було видано за часи існування Гетьманату біля 400 законів:

“Про утворення державного Сенату” (вищий судовий орган замість

генерального суду)

Характерною особливістю було те, що він не визначав компетенцію Державного Сенату. Його діяльність тимчасово мала регулюватися „Учреждением Российского Правительствующего Сената"

Фактично новий закон визначав лише структуру Державного сенату, вимоги до senatorів, порядок їх призначення.

У виборчій сфері

Видано закон **“Про порядок виборів в земські і міські установи”**

Заведено державний земельний банк.

Наслідками цієї законодавчої діяльності виявилися в підвищенні економічного, соціального і культурного добробуту краю, який при гетьмані порівняно з іншим регіонами Росії був кращим.

У політичній сфері

міністерство праці розповсюдило циркуляр і розпорядження **“Про закони ЦР і російського законодавства”** 16 травня 1918

В якому повідомлялося, що всі акти трудового законодавства зберігали свої чинність, якщо вони не скасовані УД.

У військовій сфері

Видані закони, що поклали міцну основу щодо сильної армії.

Поліпшено станове всіх працівників судового відомства, народних учителів і духівництва.

В аграрній сфері:

Було прийнято закон **“Про заходи боротьби з розкраданням сільського господарства”** 8 липня 1918року.

Одночасно був прийнятий закон **“Про право продажу позаземними поселеннями”**, за яким визначалося основні положення Гетьманату в аграрній політиці:

- Земля поверталася її попереднім власникам, якщо вони того бажали
- Селяни мали право на власність земель в будь-яком розмірі, але встановлювалася кримінальна відповідальність за погану обробку землі

В області культури і освіти:

“Про утворення 2 національних університетів”

“Про утворення української академії наук і мистецтв”

Був прийнятий закон **“Про обов’язкове навчання української мови і літератури також історії, географії України в усіх середніх школах”**.

Наказ міністра народної освіти **“Про утворення українських початкових шкіл”**.

3. Українська народна республіка за правління Директорії.

Директорія – вищий виконавчий орган.

Складається з 5 осіб, який крім вищих виконавчих функцій, тимчасово здійснює ще й законодавчі.

За всі існування світової цивілізації було біля 10 директорій в різних країнах. *Директорія була утворена 13 листопада 1918 року Українським Національним Союзом, який об'єднав в собі різні українські демократичні, політичні і професійні організації.*

Доба Директорії складається з 3 періодів:

1. від початку повстання проти гетьмана в листопаді 1918 – і до проведення Українського Трудового конгресу в січні 1919 року.

2. від Трудового конгресу – до повного захоплення України радянським урядом в кінці 1920 року.

3. від кінця 1920 року – до початку 1922 року - це період перебування уряду УНР в еміграції.

В той час, коли уряд Директорії прийшов до влади, на території зберігали чинність закони

- колишньої Російської імперії.,
- Тимчасового уряду Росії,
- законодавство Центральної Ради
- та законодавство Гетьманату,
- крім того діяли ще й норми українського звичаєвого права.

І основною проблемою з якою одразу довелося зіткнутися Директорії, стала *проблема колізій в паралельній і вертикальній системі законодавства.*

Єдиним законодавством, яке не сприймалося Директорією – було вороже-радянське.

17 травня 1919 року голова Директорії затвердив **Постанову Ради міністрів “Про скасування на території України чинності законів та директив”** як так званого радянсько-українського так і радянсько-російського уряду".

Директорія обрала той же шлях, що і Скоропадський – шлях часткового скасування одних і відновлення чинності інших законів, незалежно від свої політичних інтересів.

Наприклад був скасований закон *Гетьмана Скоропадського „Про скасування національної персональної автономії”*, тому що Директорія визнавала себе спадкоємицею УНР ЦР.

Разом з тим скасовувалися другорядні гетьманські акти:

„Заснування державного симфонічного оркестру", замість цього **„Про заснування української республіканської капели”**.

В цілому законодавство Директорії можна охарактеризувати, як *законодавство перехідного періоду*, коли закони приймалися за *необхідністю швидкого реагування на конкретні обставини*.

Звідси і відсутність навіть власних проектів кодексів галузі цивільного і кримінального законодавства.

Конституційне право:

Основними актами:

- проголошувалося основні засади майбутньої діяльності цього уряду;
- проголошувалося, що вся влада в Україні належить трудовому народу, а всі інші класи: нетрудові, експлуататорські не мають право голосу в порядкуванні держави;
- проголошувалося повернення контрибуцій, які селяни виплатили поміщикам за користування землі
- “Про робітничій контроль на підприємствах”
- “Про боротьбу зі спекуляцією”
- “Соціальні реформи”
- “Міжнародні відносини”
- “Внутрішня політика”
- Вказувалися основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики.

Директорія була утворена як тимчасовий уряд, отже головним її завданням було підготувати вибори до представницького, установчого за метою, органу влади. Ним став **Трудовий конгрес**, вибори до якого проводились за куріальною системою (соціально-класове представництво).

Трудовий конгрес працював 22-29 січня 1919 р. у Київському оперному театрі, в складі близько 400 делегатів, і ухвалив важливі юридичні акти. Зокрема, був проголошений ***Акт злуки УНР та ЗУНР***.

“Універсал Трудового конгресу України” 28 січня 1919 р. став тимчасовим конституційним актом України.

У ньому вказувалося, що вся **вища влада України** між засіданнями Трудового конгресу має належати Директорії.

Виконавчу влада Директорія має доручити Раді народних міністрів.

Уряд УНР разом з такими комісіями:

- по обороні республіки
- освітньою
- бюджетною
- закордонних справ
- харчовою

повинен підготувати закон „Про вибори до Всенародного Парламенту УНР”.

Закон “Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР” від 12 листопада 1920 року.

Вступ

Доки в УНР не буде конституції і впорядкованого законодавства, то буде діяти цей закон, як тимчасове верховне управління і порядок законодавства в УНР.

1. Розділ – „Верховна влада”

Стаття 1

Верховна влада в УНР розмежовується між 3 органами: Директорією, Державною Народною Радою і Радою Народних Міністрів.

2. Розділ. Директорія УНР”

Статті 2-4

Йшлося про повноваження Директорії:

1. Директорія затверджує ухвалені Державною Народною Радою закони

2. затверджує ухвалені Радою Народних Міністрів призначення та звільнення

3. затверджує ухвалені Державною Радою умови з іншими державами

4. має право на амністію і помилювання

5. репрезентує УНР на міжнародній арені

3. Розділ. „Законодавство в УНР”

Статті 5-14

1. Управління в УНР відбувається виключно відповідно і на підставі закону.

2. Закони приймаються Державною Народною Радою.

4. Розділ „Рада народних міністрів”

Статті 15-19

Рада народних міністрів - контрольно-виконавчим органом, йдеться про порядок діяльності уряду.

Закон “Про Державну Народну раду” 12 листопада 1920 року

1. Розділ. „Про Державну Народну Раду та її склад”

Статті 1 -7

1. До Скликання парламенту в УНР законодавча влада належить ДНР.

2. ДНР є тимчасовий орган народного представництва.

3. ДНР складається з представників населення, політичних, громадських, наукових, професійних і кооперативних організації і

установ.

2. Розділ “Про особисті права членів ДНР”

Статті 8-16

1. Про статус членів ДНР.

3. Розділ “Про порядок скликання сесії та вибору Президії ДНР”

Статті 17-21

1. Перша сесія ДНР скликається Головою Директорії УНР не пізніше одного місяця з моменту, коли набуде чинності цей закон.

2. Сесії поділяються на чергові та надзвичайні. Чергові сесії збираються 3 рази на рік. Надзвичайні сесії скликаються Головою Ради або за ініціативою.

4. Розділ „Про компетенцію ДНР”

Статті 22-31

про компетенцію:

1. обговорює законопроекти
2. розробляє законопроекти
3. приймає бюджет
4. контролює діяльність уряду шляхом:
 - інтерпеляції
 - запитань
5. призначає комісії
6. заслуховує свідчність органів

5. Розділ “Про порядок ведення справ ДНР”

Статті 32-39

Йшлося про законотворчий процес

6. Розділ “Про прилюдність засідань ДНР”

Статті 40-42

Засідання ДНР є прилюдні.

7. Розділ “Про внутрішній устрій ДНР”

Статті 43-45

Регламент ДНР.

Додаток до закону “Про ДНР”

Представляв собою список організацій, які мають нести свої представників до ДНР.

Цими двома законами встановлювалася компетенція уряду УНР підчас його перебування в еміграції.

В ст. 4 I закону вказувалося, коли Голова Директорії не може виконувати свої обов'язки: через хворобу, від'їзд, то його тимчасово з ухваленням ДНР голова ДНР, який свої обов'язки покладає на свого заступника.

В ст. 2 II закону, ДНР - є тимчасовим органом представництва УНР

до створення парламенту.

За час перебування Директорії в екзилі було обрано 4 президенти.

Взагалі діяльність уряду в екзилі зводилася до вирішення соціально-політичних питань.

У травні - в жовтні 1920 року був підготовлений **“Проект Конституції УНР”**, але в законну дію не вступив і був надрукований вже в еміграції на території Польщі.

Галузі права УНР:

В економічній сфері:

Були прийняті наступні акти:

1. “Про державну грошову одиницю” 6 січня 1919 року
2. “Про хлібну повинність врожаю” з 15 серпня 1919 року.

В аграрній сфері

1. Закон “Земельний” 5 липня 1919 р.

В військовій сфері

1. Закон “Про закуп до військової служби”
2. “Про мобілізацію вчителів”
3. “Про загальний і тимчасовий призов народжених в 1900 року”
4. “Про мобілізацію урядовців державного контролю”
5. “Про реєстрацію населення, що мешкає на території УНР”

1920 року

Кримінальне право

1. Закон “Про відновлення гарантії недоторканості особи” 29 лютого 1919 р.

2. “Про тимчасові правила щодо засобів боротьби з діяльністю окремих осіб, які загрожують республіканському ладу в УНР”

Розвитку законотворчої діяльності в 19-20 рр. сильно заважали бойові дії на території України підчас громадянської війни і радянсько-польської війни.

4. Суспільно-політичний лад та право Західноукраїнської Народної Республіки

Законодавство ЗУНР

16 жовтня 1918 року імператор Австро-Угорщини Карл I видав маніфест, яким погодився на перетворення А-У у **федеративну державу**.

Союзні коронні землі отримали право створити свої представницькі органи – **національні Ради**.

У зв'язку з цим українська парламентська репрезентація в А-У парламенті 18 жовтня 1918 року скликала у Львові збори всіх український

голів (депутатів А-У Парламенту, Галицького і Буковинського Сейму), по 3 делегати від усіх політичних партій Галичини, представників духовенства і т.д.

На цих зборах, було обрано **Українську Національну Раду**, яка повинна була бути політичним представництвом українського народу в А-У.

19 жовтня вона ухвалила резолюцію про утворення на українських етнічних землях, що входили до складу Австро-Угорщини (Галичина, Буковина, Закарпаття), Української держави.

20 жовтня у Львові відбулася політична демонстрація українців на підтримку цього рішення.

Але революційні події продовжувалися і 24 жовтня 1918 року проголосила свою незалежність Угорщина, 28 жовтня - Чехословаччина, 29 - майбутня Югославія.

28 жовтня у Кракові була створена Польська ліквідаційна комісія, яка повинна була перейняти владу у всій Галичині від А-У властей і оформити перехід всього краю до Польської Держави.

Хвилюючись за українську незалежність Укр. Національна Рада 31 жовтня вирішила підняти збройне повстання, яке відбулося 1 листопада у Львові. І фактично Укр. Нац. Рада перебрала всю повноту влади і проголосила незалежність українських земель колишньої А-У. – з цього і починається історія ЗУНР.

За період свого існування в ЗУНР було 2 політичних режими:

1.парламентський - від 18 жовтня 1918 року

2.режим диктатури - від 9 червня 1919 і до кінця 1920 року.

Джерела права:

1. Закони колишньої А-У. І., які суперечили політиці ЗУНР

2. Закони, які приймалися самостійно Нац. Радою:

Конституційне законодавство:

Окремої Конституції не було, а державний конституційний устрій визначався наступними актами:

Закон “Про державну самостійність українських земель колишньої А.-У. монархії” від 13 листопада 1918 року

5 артикулів:

1. Артикул “Назва”.

ЗУНР проголошена на підставі права української нації на самовизначення і має назву Західноукраїнська Народна Республіка.

2. Артикул „Границі”

Оскільки територія ЗУНР є етнічною, то встановлювалися етнічні кордони.

3. Артикул. „Державна суверенність”

4. Артикул „Державне заступництво" Йшлося про;

ЗУНР діє від імені всього українського народу. На цій основі мають створитися установчі збори, а до часу зібрання зборів всю повноту влади виконує Укр.НР і Державний секретаріат.

5. Артикул „Герб і прапор"

Гербом ЗУНР є Золотий Лев на синім полі, обернений у свою праву сторону.

Закон „Про місцеве самоврядування і адміністрацію ” 16 листопада 1918р. Адміністрація була створена за попереднім А-У законодавством.

Закон „Про утворення органів центральної влади” 1 грудня 1918 року.

Укр. Нац. Рада складалася із 150 чоловік на чолі із обраним президентом (так називався Голова Ради), і 4 його заступники.

Складався: з 6 §

1. § – Укр. Нац. Рада обирає Виділ з 9 членів і Президент 10 член.

2. § – Компетенцію Виділу Укр. Нац. Ради:

1. іменувати членів правительства

2. приймати і уділяти їм демісії

3. проголошувати право амністії

4. оголошувати і підписувати закони.

3. § – Про порядок скликання виділу.

4. § – Відділ обирається на час каденції

5. § – Виносить важливі рішення

6. § – Цей закон вступає в силу з дня ухвалення.

Укр. Нац. Рада продовжувала протягом 1919 року подальшу організацію державного життя в країні, створення її правових основ.

„Про державну мову” 15 лютого 1919 року

Українська мова є обов'язковою і є державною мовою.

Закон „Про громадянство в Західній області УНР” 8 квітня 1919 року

Згідно з цим законом громадянином є кожна особа, яка в день його проголошення мала право приналежності до однієї з громад краю.

Якщо хтось із дорослих осіб не хотів набувати свого громадянства, то повинен був до 20 травня від свого імені подати заяву.

Не менш гострими і важливими були економічні і політичні проблеми ЗУНР. які вона отримала від старого ладу і держави.

Найболючішим питанням було земельне, його почали обговорювати з кінця 1918 року.

14 квітня 1919 року був ухвалений закон „Про земельну реформу”

Складався з 23 §.

Основні положення:

ЗУНР бажає надшити землею всіх громадян, які живуть на її територіях і бажають займатися сільським господарством.

З цією метою проводилася конфіскація землі:

✓ поміщицької, монастирської, церковної, посілости метрової руки, землі набуті для спекуляції.

✓ всі вони створювали земельний фонд ЗУНР.

Далі в законі регламентувався порядок утворення і склад земельних комісій. В першу чергу земля надавалася жовнірам інвалідам, що втратили своє здоров'я в війнах за УНР, сиротам, які втратили годувальників, що полягли у війнах.

Всі інші землі переходили у власність громади.

Що стосується промисловості, то враховуючи зовнішньополітичну обстановку, уряд не пішов на націоналізації підприємств, шахт і нафтових вишок, але їх діяльність бралася під державний контроль.

Були утворені так звані технічні уряди, які повинні були слідкувати за цими підприємствами.

В сфері торгівлі:

Основні торгові зносини відбувалися між ЗУНР і Наддніпрянською Україною.

Перша постачала нафта, деревину.

Друга зброю продавала, набої надавала, безкоштовну допомогу.

Наприклад, до квітня 1919 року в Галичину прибуло біля 200 вагонів зерна. 700 вагонів цукру. 120 - іншого продовольства.

Уряду ЗУНР було надано допомогу в розмірі 5 млн. крб. За гроші в ЗУНР визнавалися, як австрійські крони, так і крб.

Було створено **харчовий виділ**, який очолив Степан Федак, і взято на облік усі запаси харчів і товарів першої необхідності.

Для міської бідноти, дітей, людей похилого віку відкривались дешеві або безкоштовні їдальні.

Було уведено 2 дієтичні (безм'ясні) дні на тиждень, заборонено питлювати збіжжя, випікати печиво.

Було заборонено вивіз продовольства за межі держави.

Сільській і міській бідноті було виділено грошову допомогу – 10 млн. гривен. Значну продовольчу (зерно, цукор тощо) і грошову (5 млн. гривен для закупівлі картоплі) допомогу надав уряд УНР.

З деякими державами (Чехословаччиною, Австрією) уряд ЗУНР уклав торговельні угоди, які, однак, не встигли реалізуватись.

Розв'язувалось питання **охорони здоров'я** – відкривались лікарні, поліклініки, медпункти, аптеки; проводилась рішуча боротьба з епідеміями, основними носіями яких були колишні військовополонені.

Були значні здобутки у **галузі освіти** – передусім, розпочалась українізація школи:

✓ у кожному населеному пункті відкривались українські початкові школи – усього: 30 середніх шкіл (з них 20 гімназій), 3 реальні школи, 7 учительських гімназій;

✓ притому, існуючі школи національних меншин зберігались і не вимагалося жодного дозволу для відкриття нових, лиш в них вводились як обов'язкові предмети українська мова, географія і історія України.

Було створено спеціальне видавництво навчальної літератури; розроблялись нові шкільні програми.

Дозволялось відкривати приватні школи.

Планувалось відкрити український університет. Вчителям (а також медичним працівникам, залізничникам, зв'язківцям та ін.) значно підвищили заробітну плату і пенсії.

У сфері фінансів було вирішено тимчасово зберегти австрійську крону, оскільки не було змоги друкувати власні гроші, а також вводились в обіг гроші УНР – гривні і карбованці.

Активною була **зовнішньополітична, дипломатична діяльність ЗУНР**.

З початку існування Українська національна рада відправила делегацію на чолі з державним секретарем зовнішніх справ В.Панейком у Париж, щоб на Паризькій мирній конференції домогтись дипломатичного визнання і відстоювати інтереси ЗУНР.

І хоч офіційного визнання ЗУНР не домоглась, з нею фактично вступили у контакти Австрія, Чехословаччина та інші країни; представники ЗУНР перебували у США, Канаді, Франції, Німеччині, Англії, Бразилії.

Методичні поради

Для розкриття питань семінарського заняття необхідно проаналізувати процес становлення Української Центральної Ради (УЦР), що спочатку виникла як міжпартійний координаційний центр, потім перетворилась на національний представницький орган, а після проголошення УНР стала вищим законодавчим органом. У ході підготовки до заняття необхідно ознайомитись з історією прийняття та текстом універсалів Центральної Ради, рішеннями Українського національного конгресу, Інструкцією Тимчасового уряду Генеральному Секретаріатові, Конституцією УНР. Зупинитись на характері взаємин УЦР і Тимчасового уряду. Особливу увагу звернути на такі важливі закони УНР як земельний, про громадянство та про національно-персональну

автономію. З'ясувати фактичні обставини, які призвели до арешту урядовців Центральної ради та суду над В. Голубовичем. Проаналізувати зміст і структуру Конституції УНР, розкривши позитивні риси і недоліки. З'ясувати чи вирішувалось питання про запровадження інституту президентства в УНР. Розкриваючи питання даної теми, показати походження органів державної влади та управління періоду Директорії. Але необхідно враховувати, що тогочасні політичні реалії вносили певні корективи і тому головні програмні завдання Директорії лишились нереалізованими. На особливу увагу заслуговує робота Директорії та ЗУНР над об'єднанням українських земель в єдину державу. Спираючись на текст Ухвали Української Національної Ради від 3 січня 1919 року та Акт Директорії від 22 січня 1919 року, студенти мають висвітлити процес злуки УНР та ЗУНР і показати його наслідки.

МОДУЛЬ V

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД ТА ЗАКОНОДАВСТВО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1917 – ПОЧАТКУ 1990 Р.Р.

Змістовий модуль 6

Становлення радянської держава і права в Україні (1917 р. – початок 90-х рр.)

Тема 11. Утворення державно-правових інститутів української радянської держави та їх конституційне оформлення (1917-1920 рр.).

I. Всеукраїнський з'їзд Рад

Як уже зазначалося, у відповідь на жовтневе збройне повстання постання у Петрограді та прихід більшовиків, оформлений рішеннями **II Всеросійського з'їзду Руд робітних і солдатських депутатів**, **III Універсалом ЦР** було проголошення УНР.

1. ЦР засудила збройне постання у Петрограді та зробила заяву про неприпустимість нелегітимного переходу влади Рад робітничих та солдатських депутатів.

2. Виникло протистояння ЦР, з одного боку, і Раднаркому на чолі з Леніним, з іншого. Це протистояння значно посилювалося після проголошення “Маніфесту до всього українського народу” і ультимативними вимогами УЦР від 3 грудня 1917 року.

Напередодні I Всеукраїнського з'їзду Рад.

- Раднарком визнав УНР
- Раднарком не визнавав влади
- зажадав припинити формування української армії
- не пропускати на Дон російські козацькі полки, що залишали фронт
- не обеззброювати загони Червоної гвардії.

У разі невиконання цього ультиматуму протягом 48 годин оголошувався стан війни між Радянською Росією та Україною.

Більшовики України, спираючись на прийняті II Всеросійським з'їздом Рад **Декрети про мир і землю, Декларацію ВЦВК про права народів**, розгорнули бурхливу діяльність в більшовизації Рад та встановлення їх влади.

Недостатньо активна позиція ЦР щодо практичної реалізації проголошених нею соціальних завдань, полегшила процес експорту радянської влади.

Більшовики почали активно створювати пролетарські **збройні**

формування – Червону гвардію. ЦК більшовицької партії робив усе можливе, щоб забезпечити червону гвардію зброєю.

3. Борючись проти ЦР, більшовицькі організації докладали чимало зусиль для скликання Всеукраїнського з'їзду Рад, який би проголосив більшовицьку владу в Україні, створив би Українську Радянську державу і затвердив у ній диктатуру пролетаріату.

Ідею проведення Всеукраїнського з'їзду Рад висунула більшовицька фракція виконавчого комітету Київської Ради робітничих депутатів 3 листопада 1917 року, її підтримали більшовики Харкова, Катеринослава, Одеси, Єлизавеграда.

4. На III зі'їді Рад Донецького і Криворізького басейну було прийнято пропозицію більшовицько налаштованих делегатів Всеукраїнського з'їзду Рад про об'єднання в єдиний з'їзд Рад робітничих та солдатських депутатів.

І Всеукраїнський з'їзд Рад розпочав свою роботу 11 грудня 1917 року і закінчив її увечері 12 грудня.

У своїх постановах з'їзд вітав жовтнєве збройне повстання і встановлення радянської влади та «диктатуру пролетаріату, підтриману найбільш широким селянством».

У резолюціях “Про організацію влади на Україні” і “Про самовизначення України”

з'їзд проголосив створення Української радянської республіки, визначив основи організації влади та принципи відносин з Російською радянською республікою.

12 грудня з'їзд постановив, що *«Україна проголошується Республікою Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів»*. Українську робітничо-селянську радянську республіку в офіційних радянських актах відразу ж після її утворення називали також Українською Народною Республікою.

Структуру органів влади І Всеукраїнський з'їзд Рад визначав, орієнтуючись на побудову цих органів радянській Росії.

Влада на місцях закріплювалася за повітовими, міськими, губернськими та обласними Радами.

Здійснення влади у ***центрі*** покладалося на

- Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та солдатських депутатів,
- обраний ними Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК)
- й ті вищі органи виконавчої і розпорядчої влади, які мав створити ЦВК.

17 грудня 1917р. було опубліковано повідомлення проте, що ЦВК Рад України утворив радянський уряд – ***Народний Секретаріат***. На

нього покладался обов'язок встановити владу на місцях.

Резолюція Про зрив роботи Рад у Києві:

➤ зазначалося, що робота з'їзду Рад зірвана політиканами із селянської спілки і воїнів депутатів, які начебто побоюючись, що піддують справедливій критиці ЦР розігнали з'їзд.

Резолюція про поточний момент:

➤ Жовтнева пролетарсько-селянська революція довела, що приступити до розв'язання основних питань революції стало можливим, коли фактично прийшла диктатура пролетаріату.

➤ Формою нової влади не могла не стати влада радянська. Найсильнішим засобом обдурювання є навіювання ілюзій про Установчі Збори і лозунгу самовизначення національностей.

➤ Тому з'їзд Рад вітає політику Ради народних комісарів, яка веде боротьбу проти буржуазії.

В Резолюції “Про самовизначення України”

Щодо відносин з радянською Росією Всеукраїнський з'їзд Рад:

1. «Установити між Робітничо-Селянським Урядом Російської Федерації, а також урядами інших частин Росії та Робітничо-Селянським Урядом України повну узгодженість у цілях та діях».

2. З'їзд проголосив Українську республіку федеративною частиною Російської республіки.

3. ЦВК Рад України доручалося «негайно поширити на територію Української республіки всі декрети і розпорядження Робітничо-Селянського Уряду Федерації. Раднарком РСФРР призначив надзвичайним комісаром в Україні Г. Орджонікідзе, а український радянський уряд своїм представником у Раднаркомі затвердив В. Затонського.

Основним завданням більшовиків тепер стала боротьба проти Центральної Ради, повсюдне встановлення радянської влади на місцях.

У грудні 1917 р. до Харкова прибули загони російських червоногвардійців розпочалася воєнно-більшовицька експансія України.

4 січня 1918 р. Народний Секретаріат віддав наказ радянським військам розпочати похід у напрямку Полтава–Київ.

У січні 1918 р. радянська влада була встановлена у Вінниці, Олександрівську, Миколаєві, Херсоні, Єлісаветграді, Кам'янець-Подільському, багатьох інших містах і селах, а також у Криму.

Вірні Центральній Раді війська не змогли стримати наступу радянських військ. Довелося поспіхом формувати нові загони «вільних козаків» і гайдамаків. Проте в січні, в самому Києві почалося збройне повстання.

28 січня 1918 р. в Києві встановилася радянська влада. 30 січня до міста прибув Народний Секретаріат.

II Всеукраїнський з'їзд Рад.

Причини скликання:

1. Громадянська війна і вступ у середині лютого в Україну австро-німецьких військ поставили перед Радами низку складних проблем у сфері державного будівництва.

2. Для зміцнення диктатури пролетаріату потрібно було передусім посилити представництво найбіднішого селянства у вищих органах державної влади.

З цією метою за рішенням I Всеукраїнського з'їзду Рад у Харкові було скликано Всеукраїнський з'їзд Рад селянських депутатів. Вони утворили Всеукраїнську селянську конференцію, яка розпочала свою роботу 20 січня 1918 р.

3. Необхідність термінового скликання з'їзду передусім зумовлювалася окупацією України австро-німецькими військами і потребою об'єднання сил проти інтервенції. З'їзд збільшив в усіх, у тому числі й вищих органах радянської влади, представництво селянської бідноти.

4. Проте не тільки активізації селянської бідноти чекали від з'їзду. Він мав відповісти на ряд пекучих проблем міжнародного і внутрішньополітичного характеру:

- про позицію уряду радянської республіки до Брестського миру і його наслідків для України та її відносин з радянською Росією;
- про конкретизацію і здійснення декрету про землю;
- про подолання величезних труднощів господарського будівництва;
- про поповнення й остаточне оформлення вищих органів радянської влади, визначення їх компетенції.

У порядок денний з'їзду було включено такі питання:

- 1) політичний момент;
- 2) організація збройних сил;
- 3) Україна і Федерація;
- 4) земельне питання;
- 5) фінанси;
- 6) доповідь Народного Секретаріату і ЦВК;
- 7) організаційні питання і вибори.

Резолюція II всеукраїнського з'їзду Рад “Про державний устрій” (18 березня 1918 року).

Робочий клас розглядали вже УНР, як радянську республіку. Йшлося, що брестський мир формально припиняє федеративний зв'язок з Радянською федерацією. Але по суті відносини залишається попередні. І всі трудящі мають надію, що згодом всі радянські республіки

об'єднуються в єдину федерацію соціалістичних держав.

З урахуванням умов Брестського договору на з'їзді були прийняті постанови про державний устрій України, яка проголошувалася самостійною, незалежною від РСФРР республікою.

Постанова “Про декрети про 8-годинний робочий день і робітничий контроль”(18 березня 1918р.)

З'їзд доручає ЦВК розробити і поширити декрети про 8-годинний робочий день.

«Тимчасове положення про соціалізацію землі», яке відтворювало з незначними змінами ухвалений 27 січня 1918 р.

Всеросійським ЦВК ***«Закон про соціалізацію землі»***.

Розділ 1. – Загальні положення.

Йшлося, що будь-яка власність на землю, надра, води, ліси в межах Української Радянської республіки скасовується назавжди.

Земля без будь-якого викупу віднині переходить в користування всього трудового народу.

Користується землею той, хто працює і обробляє її

Всі недієздатні особи, які в силу цього закону про скасування власності знаходилися на цих землях втрачали всі засоби існування.

За розподіл земель відповідальні сільські, волосні, губернські, удільні, обласні Головний земельний відділ Рад.

Встановлювалися основні вимоги до користувачів:

- створення умов для збільшення плодючості земель
- створення запасного фонду земель сільського призначення
- розвиток сільськогосподарських промислів

Загальним і основним правом на користування є особиста праця

Всі громадяни і підприємства повинні бути застраховані.

Надлишок доходу повинен поступати в органи радянської влади.

Держава бере монополію на торгівлю машинами, хлібом і насінням.

Розділ 2. – “Хто має право користуватися землею”.

Розділ 3. – “Про порядок надання землі”.

Земля надається в першу чергу тим, хто бажає працювати на ній для всезагального добра.

А для власних інтересів встановлювалися вимоги.

Розділ 4. – “Встановлення земельної споживчо-трудової норми”.

Кількість землі в користуванні не повинна перевищувати споживано-трудова норма цього регіону.

Інструкція для встановлення споживчо-трудова норма землекористування

Розділ 5. – “Встановлення норми землекористування при відводі землі під забудову, під сільськогосподарські промисли, на культурно-

просвітницькі цілі”.

Розділ 6. – “Переселення”

Якщо резервний фонд вільних земель буде недостатній в даному районі для додаткового уділу малоземельних, то частина їх може бути переселена в інший район.

Розділ 7. – “Форма землекористування”

Спільна

Розділ 8 – “Придбання прав на користування”.

Розділ 9. – “Порядок придбання прав на користування земель”

Розділ 10. – “Здійснення прав на землекористування”

Розділ 11. – “Перехід прав на користування даною ланкою землі”.

Ніхто не може передавати прав на користування.

Це право купується

Розділ 12. – “Про перерву в правах осіб, які користуються землею, у відношенні до тих ланок, які вони посилають”.

Землекористувач у визначений час може не користуватися землею і він її не втратить.

Розділ 13. – “Припинення прав на користування землею”
Зазначені випадки....

Конституція 1919 і а основи державного устрою УСРР.

До початку весни 1919 р. на значній частині території України відновлювалися Ради. Радянське будівництво в УСРР вступило у нову фазу. На початку березня 1919 р. відбувся III з'їзд КП(б)У.

III з'їзд КП(б)У, розглянувши проект Конституції УСРР, підкреслив, що вона має закріпити диктатуру пролетаріату у формі Республіки Рад.

10 березня проект Конституції УСРР було подано на розгляд і затвердження з'їзду Рад. Ця К була прийнята в I читанні Рад України в Харкові.

У цій Конституції, як і в наступних 1929, 37, 78 рр. були зображені наступні **принципи**:

1. *Декларативність та надмірна політизованість.*

Текст К. 1919 року вміщував в собі здебільшого політичні гасла та різні ярлики і утопічні прогнози на майбутнє, які в юридичних документах недоцільні.

2. *Відкидання правових, цінностей, зокрема ідеї природних прав людини.*

Замість цих прав вистражданих людством, КУ вміщувала куций перелік прав, яким наділялися трудящі експлуатовані маси.

3. *Відома від принципу поділу влади.*

Бо навіть РНК наділялася законодавчими правами. Носієм влади

проголошувалися Ради різних рівнів, але чітко визначеної компетенції вони не мали і формувалися шляхом непрямих антидемократичних виборів.

4. Фіктивність всієї Конституції.

Тому що основними конституційними актами були постанови КП(б)У і ВКП(б).

1. Розділ – “Основні постанови”

У першому розділі визначалися основні завдання диктатури пролетаріату — здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму шляхом проведення революційних перетворень і придушення контрреволюційних намірів з боку заможних класів.

1. УСРР проголошувалася державою «трудящих і експлуатованих мас пролетаріату та найбільшого селянства».

2. Влада трудящих мала здійснюватися через Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

2. Розділ – “Конституція Радянської Влади”

Відділ А. Організація Центральної Влади

До відома Центральної радянської Влади належать:

- всі питання загальнодержавного значення:
- затвердження, зміна і доповнення Конституції
- зміна державних меж
- зносини з чужоземними державами
- організація збройних сил
- загальне керівництво внутрішньою політикою
- весь контроль над радами

А також, всі питання, що не мають загальнодержавного значення

Визначалася структура і компетенція вищих органів державної влади.

Найвищим органом проголошувався:

1. Всеукраїнський з'їзд Рад Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів.

З'їзд скликався ВЦВК не менш як 2 рази на рік,

2. а в період між з'їздами діяв Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад.

Віданню ЦВК належить:

➤ вибори
➤ звільнення Народних Комісарів і Голови Ради Народних Комісарів

- бюджет
- питання війни і миру ВЦВК підзвітний з'їзду.

3. Рада народних Комісарів. Складається з Голови і Народних

комісарів на свій розсуд брала питання, що стосуються законодавства.

Не було поділу на гілки влади.

Відділ Б. Організація Радянської Влади на місцях

Органи влади на місцях:

1. Ради Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів (міські та сільські), а також обрані ними виконавчі комітети
2. З'їзди Рад (губерніальні, повітові і волосні), а також обрані ними виконкоми. Вибори до них встановлює ВЦВК.

3. Розділ – “Декларація прав і обов'язків працюючого народу”

1. Радянський уряд надає працюючим всі права і можливості в області громадянського і політичного права.
2. Церква відокремлюється від держави, щоб надати працюючим свободу совісті.
3. Для забезпечення працюючим право на вільнодумство - УСРР усуває залежність преси від капіталізму.
4. Дозволяється брати участь в місцевому самоврядуванні
5. Безкоштовна освіта
6. Не працюючий на їсть.

Відділ В. Про герб і прапор

Герб має на червоному полі в проміннях сонця малюнок золотого серпа і молота.

Тема 12. Держава і право України в умовах нової економічної політики (1921 – початок 1929 рр.)

1. Джерела права

Це період, коли Рад. Україна була незалежною, самостійною державою, яка була визнана у всьому світі, її представництва (посольства, консульства) існували більше як в 40 країнах світу.

Із грудня 1922 року почався процес входження України до нового об'єднання СРСР, який проіснував до 1991 року.

Джерела права цього об'єднання, яке спочатку називалося УНР Рад робітничих, воєнних та селянських депутатів, а після прийняття Конституції 1919 року – Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР).

1. Конституційне законодавство
2. Революційне звичаєве право
3. Рецеповані нормативні акти прийняті на території РСФСР
4. Законодавство колишньої Р.І.

5. Особисті нормативні акти Всеукраїнського з'їзду Рад. Всеукр ЦВК, РНК Радянської України.

I. Конституційне законодавство

1. “Декларація прав трудящих і експлуатованого народу”.

Цей акт був прийнятий на III Всеукраїнському З'їзді Рад і його текст увійшов до Конституції УНР Рад 1919 року.

2. Конституція УНР Рад 10-14 березня 1919 року. Була прийнята на III Всеукраїнському З'їзді Рад. (див. попередню тему)

Значення: прийняття Конституції активно сприяли повсюдному переходу влади на території України до Рад.

В усіх ланках державного апарату створювалися більшовицькі партійні осередки, влада яких у процесі радянського будівництва неухильно посилювалася.

Водночас партія перетворювалася з революційної організації, зосередженої на поваленні існуючих державних інститутів, в керівне ядро урядової та адміністративної машини.

Поступово вона завоювала монопольне становище, усунувши від влади інші партії.

Виборче право:

Окремий виборчий закон в Рад. Україні прийнятий не був. Основні положення виборчого права вміщувала Конституція 1919 року.

Якщо порівняти виборче право Рад. України того часу з виборчим правом Англії, США, Германії і багатьох інших країн, то про нього можна сказати, що найпрогресивнішим.

Наприклад:

1. майже у всіх капіталістичних країнах до виборів не допускалися жінки, а тут допускалися.

2. був зменшений вік при виборах, як пасивний так і активний

Але по формі реалізації виборчого права цю конституцію можна віднести до найреакційнішим

Принципи виборчого права:

Вибори були не загальними згідно з ст. 21.

Мають незалежно від релігії, народності, осілості, стану наступні громадяни УСРР, які мають 18 років:

➤ всі, що здобувають засоби до життя продуктивною і загальнокорисною працею, а також особи зайняті домашнім господарством

➤ солдати Червоної Армії і матроси Червоного Флоту.

➤ працездатні

➤ чужинці

Позбавлялися:

- особи, що користуються найманою працею
- особи, які живуть на нетрудові прибутки
- приватні торговці
- ченці і духовні настоятелі
- недієздатні

Отже майже 30 % не голосували.

3. Нерівні, тому що депутатів до органів влади різних рівнів обирали в розрахунку 1-125 тис, населення, а в містах 1-25 тис. населення.

4. Не демократичні (непрямі), бо... Етапи виборчого процесу:

- спочатку обрали депутатів до Волосного з'їзду Рад
- Потім до Повітового З'їзду Рад
- Потім до Губернського З'їзду Рад
- Потім до Всеукраїнського З'їзду Рад

Творцем цієї системи був "геніальний" Ленін.

При виборах до Волосних Рад - дозволялося відкрите голосування. Така виборча система діяла в РСФСР до 1936 року, і до 1937 року в УСРР.

Виборам до Рад передували зміни в **адміністративно-територіальному поділі**. Україну було поділено на 11 губерній: Київську, Подільську, Херсонську, Одеську, Таврійську, Донецьку, Харківську, Катеринославську, Полтавську, Чернігівську, Волинську. Фактично ж було створено 10 губерній, бо Одеська об'єдналася з Таврійською.

3. Декрети Радянського уряду, які стосувалися внутрішньої і зовнішньої політики (наприклад. **"Про воєнно-політичний союз України з Росією"** 1 червня 1919 року).

- **Декрет "Про військово-політичний союз" 1 червня 1919 року**

Йшлося: проте, що утворені радянські республіки повинні вступити в переговори з ціллю зупинення нав'язуючої війни.

Якщо республіки не об'єднуються проти імперіалістичних сил, то це знову може загати в рабство трудящі маси.

Воєнний союз всіх згаданих держав повинен був бути першою відповіддю на наступ спільних ворогів.

Визначаючи незалежність, самостійність трудящих мас України, Латвії, Литви треба провести тісне об'єднання:

1. воєнної організації і воєнного командування
2. Рад народного господарства
3. Рад залізничного господарства
4. фінансів
5. комісаріатів

Об'єднання повинно проходити шляхом згоди з ЦВК і РНК.

Для здійснення цього об'єднання ЦВК обирає комісію, якій доручить ведення переговорів з Урядами відповідних ЦВК.

- ***Союзний робітничо-селянський договір між РСФСР і УСРР.***

Уряд РСФСР і уряд УСРР, виходячи з права на самовизначення і для взаємної боротьби і оборони з імперіалізмом вирішили укласти договір і призначили повноваженнями:

1. З російської сторони - голову Ради РНК Бланка і народного комісара по закордонним справам Чичеріна

2. З української сторони - голову РНК і по закордонним справам Раковського.

Вирішили:

- 1) РСФСР і УСРР вступають у воєнний і господарський союз
- 2) це було політичне закріплення союзу
- 3) Об'єднувалися наступні комісаріати:
 - воєнних і морських сил
 - вища рада народного господарства
 - зовнішньої торгівлі
 - фінансів
 - праці
 - шляхів і сполучень
 - пошти і телеграфу.
- 4) Порядок і форма внутрішнього управління об'єднаних комісаріатів встановлюються особливими угодами поміж двох урядів.
- 5) Контроль і керівництво об'єднаних комісаріатів здійснювали:
 - З'їзд Рад
 - ЦВК

4. Закони та постанови, які стосувалися конституційного внутрішнього устрою держави.

Закон РНК від 26 лютого і 9 травня 1920 року “Про утворення нової системи місцевого самоврядування” — комітети незаможних селян (Комнезами). Цим органам надавалися надзвичайні права, як адміністративні так і судові. Утворення цих органів мало прямий зв'язок з I українським голодомором 1921-22 рр.

II. Революційне звичаєве право

Деякі нормативні акти в галузі кримінального, земельного, сімейно-шлюбного права, які були прийняті в Р.І. після революційних подій 17-18 рр. перестали діяти на території України - їх місце заступили норми місцевого звичаєвого права. Із історіографії це звичаєве право дістало назву - революційне.

Уряд Р.У. в своїх декретах офіційно вказував про доцільність використання звичаєвого права в місцевих судах. Це зазначалося, як в партійних документах, так і в документах РНК.

До нашого часу дійшла велика кількість ухвал, рішень, вироків

судів, які вирішували справи не керуючись тим чи іншим збірником, а місцевими звичаями - це був один шлях.

Місцеві звичаї особливо, які стосувалися сімейно-шлюбного і земельного права кодифікувалися і збиралися в нових кодексах, які були прийняті з 22-29 рік. - це був другий шлях.

Наприклад: на основі звичаєвого права в земельний кодекс України 22 року із 126 ст. було включено 29 статей звичаєвого права.

Виходячи із норм звичаєвого правовий статус жінки, як фізичної особи майже найперше в світі був прирівняний до чоловіка: при спадкуванні мана, при розподілі майна після розірвання шлюбу, у виборчому праві і в процесуальному праві.

В жодній країні світу жінка не мала права давати свідчення про свого чоловіка. А у нас - спробуй не дай.

Як джерело форма права була виключена із системи права Р.У. тільки після 1922 року.

І тільки зараз в новому цивільному кодексі звичаєве право екзистує як джерело права.

III. Рецеповані нормативні акти прийняті на території РСФСР

Рецепція була дуже широко розповсюджена в Р.У, не тільки в галузевому праві, але й були запозичені *“Декрет” №1,2, “Про суди”* і навіть *“Конституція” 1919 року* була запозичена з К РСФСР 1918 року, за єдиною відмінністю: в Конституції РСФСР законодавчі функції РНК не давалися, а були надані окремим нормативним актом.

Із законів Російської влади в Україні найважливішими були:

1. Постанови

2. Декрети:

- *Декрет “Про 8-годинний робочий день” від 19 року*
- *Тимчасове положення “Про соціалізацію землі” від 18 року.*
- *Декрет “Про державний устрій”*
- *Декрет “Про військовий союз” 1 червня 1919 року*
- *Закон ВсеукрРевКому “Про землю” 5 лютого 1920 року*
- *“Союзний робітничо-селянський договір між РСФРР і УСРР” 1920 року.*

3. Маніфести

4. Інструкції

В грудні 1922 року відбувся I Всесоюзний з'їзд Рад в Москві, на якому було прийнято в I читанні *Декларацію і Договір “Про утворення Радянського Союзу”*, потім ці Декларація і Договір були ратифіковані на з'їздах Рад Росії, України, Білорусії, Закавказької республіки. Для України на 7 Всеукраїнському з'їзді Рад 13 грудня 1922 року було ратифіковано (?! - а Калакура казав по-іншому?!).

27 січня 1924 року відбувся 2 Всесоюзний З'їзд Рад і ці Договори і Декларація були прийняті вже остаточно в II читанні і цей факт являється початком утворення СРСР.

2. Кодифікація в Рад Україні 22-29 року

Причини:

1. Закінчення громадянської війни на території колишньої Р.І. в Росії і в Україні

2. Очевидний провал здійснення ідеї світової революції примусили більшовицьке керівництво по-новому оцінити роль права в суспільстві.

Хоча більшовики ніколи не визнавали цінності права, але вони усвідомлювали, що в умовах мирного життя право є надійним інструментом в руках держави.

3. З переходом від політики військового комунізму до НЕПу стала необхідною кодифікація радянського законодавства.

4. В основному кодифікація по всіх галузях права була проведена і через те, що Радам Республіки і Союзу потрібно було, після громадянської війни, ще й міжнародне визнання. І тому у всіх кодексах одразу були задекларовані традиційні права і свободи особи, але в житті повсякденному вони звичайно не виконувалися.

Це завдання було поставлено РНК УСРР перед Наркомом Юстиції в 1921 році. Протягом лічених років було створено кодифіковані акти з усіх основних галузей права.

Якщо перші нормативні акти прийняті в Україні, в тому числі і Конституція 1919 року, були рецептовані із радянського російського законодавства, то і кодекси галузевого права, як в Україні, Росії, Білорусії і в інших республіках створювалися по іншому.

В найсучасніших підручниках написано, що цивільні, кримінальні, земельні кодекси були запозичені з Росії (брехня!).

Порядок прийняття був такий:

1. До Москви були закликані найкращі юристи із усіх університетських центрів колишньої Р.І.

2. Вони за декілька місяців підготували проекти всіх кодексів.

3. Потім ці проекти в ЦК ВКП(б) були затверджені.

4. І розіслані по ЦВК З'їздів Рад республік Росії, України, Білорусії, Закавказької, де вони і були прийняті майже одночасно, з різницею в 2 місяці.

Наприклад, Цивільний Кодекс РСФСР був прийнятий в жовтні, а в УСРР в листопаді.

Тому, це була не рецепція права – це була робота всіх членів: юристів майбутніх союзних республік.

Джерела підтвердження:

1. Підручник академіка Корецького 1955 року
 2. Революція та громадянська війна в спогадах її учасників, Москва 1924 рік
 3. Едвард Кар та інші...
- З 1921-29 рр. були прийняті і вступили в законну силу:

I хвиля кодифікації:

1922 рік:

1. Кримінальний кодекс
2. КПК
3. Положення „Про судоустрій”
4. Цивільний Кодекс
5. Земельний Кодекс
6. КЗпП
7. КЗпНО (народну освіту) - в Росії не було такого кодексу.

1923 рік:

Закон „Про ліси”

1924 рік:

1. ЦПК
2. Тимчасові Будівельні Правила

1925 рік:

1. Положення „Про судоустрій” (в законну силу не вступив)
2. Ветеринарний кодекс
3. Виправно-трудоий кодекс

II хвиля кодифікації:

1926 рік:

Кодекс Законів „Про сім'ю, опіку, шлюб, акти громадського стану”.

1927 рік:

Адміністративний Кодекс (був прийнятий тільки в Україні).

Нові редакції:

1. Кримінального кодексу
2. КПК
3. Земельного кодексу

1928 рік:

1. Статут цивільного будівництва
2. Гірничі положення УРСР

1929 рік:

1. Нова редакція ЦПК
2. Положення „Про судоустрій” (було прийнято 1925 року, але в

законну дію вступив лише після прийняття нової конституції).

В 1929-1930 рр. була проведена інкорпорація права, результатом якої було

7-томне видання “Систематичного зібрання чинних законів УСРР”, тобто були зібрані і надруковані в хронологічному порядку всі закони Радянської влади з 1917 року.

В основному кодифікація по всіх галузях права була проведена і через те, що Радам Республіки і Союзу потрібно було, після громадянської війни, ще й міжнародне визнання.

І тому у всіх кодексах одразу були задекларовані традиційні права і свободи особи, але в житті повсякденному вони звичайно не виконувалися.

Цивільний кодекс:

Був прийнятий на з'їзді Рад.

Кодекс складався із 4 розділів:

I – “Загальна частина”, в якій вказувалося, хто є суб'єктами цивільних правовідносин.

1. Вказувалося яке майно виключене із цивільного обороту: земля, зброя, військове знаряддя, телеграфи, повітряні апарати, спиртні напої, отрута...

2. спори в цивільній сфері вирішувалися в судовому порядку

3. громадянську правоздатність мають всі.

4. кожний громадянин має право на свободу пересуви, місце роботи (але тієї професії, яка б не суперечила чинному законодавству).

5. Земля є надбанням держави і виключене з цивільного обороту

II – “Речове право”.

Об'єктами речового права були:

1. державна власність: націоналізована або муніципальна

2. кооперативна власність

3. приватна власність.

Це 1 і останній кодекс, де об'єктом речового права виступала приватна власність.

Предметами приватної власності були:

1. ненаціоналізовані будівлі

2. торгові підприємства

3. засоби виробництва

4. гроші, цінні папери

5. предмети домашнього побуту.

Власнику належало право власності в повній мірі.

III – “Правозобов'язання”

Зобов'язання виникали:

1. Через не дотримання договорів
2. Через спричинення шкоди
3. Через незаконне збагачення (трудове і нетрудове)

Зобов'язання припинялися:

1. виконанням його
2. заліком зустрічного народного прохання
3. збігом боржника і кредитора в одній особі

IV – “Спадкове право”

Спадкування могло бути:

1. як за законом
2. так і за заповітом, але не більше 10 тис. крб., все ін шило відходило державі. При цьому кількість спадкоємців не враховувалася.

По всьому цивільному законодавству проглядалося, що основна правова охорона належить державному майну, не так як в інших буржуазних країнах.

Кримінальне право

Був прийнятий Всеукраїнським ІДВК, на відміну від цивільного і земельного кодексу, який приймався на з'їзді Рад.

Вступив в законну силу з 1 січня 1923 року.

Складався з 2 частин:

Загальна частина:

I – “Межі дій кримінального кодексу”

1. межі дій кодексу поширювалися на всі види злочинів, навіть на тих громадян, які перебували закордоном, які здійснювалися на території УСРР.

II – “Загальні начала його застосування”

1. КК був скерований на правовий захист держави трудящих від суспільно-небезпечних діянь, шляхом покарання правопорушників революційного правопорядку.

Злочином визначалося не тільки дія і бездія, що загрожувала основам радянського ладу, але і моральні настрої особи.

Навіть за окремі думки - через таку кримінальну ідеологію, можна було притягнути до кримінальної відповідальності.

Виходячи із цього положення було дуже багато покарано безневинних людей, особливо в сім'ях репресованих.

Кримінальна відповідальність встановлювалася з 7 років.

III – “Визначення міри покарання”

1. При визначенні міри покарання визначався ступінь і характер небезпечності, як самого злочинця так і злочину.

2. Тому для визначення міри покарання визначалося:

- чи скоєний злочин був скерований на відновлення влади

буржуазії

- чи скоєний злочин спрямований проти держави і особи
- чи скоєний злочин під час голоду і нестатку.
- чи з корисними міркуваннями чи ні
- з повним зізнанням чи ні
- враховувався професіоналізм

IV – “Роди і види покарань”

1. вигнання за межі УСРР на строк або безстроково
2. позбавленні свободи
3. примусові роботи
4. умовне осудження
5. штраф
6. обмеження прав
7. звільнення з посади
8. громадський осуд

Вища міра покарання - розстріл. Але вона не може бути застосована для осіб, які не досягли 18 років.

Особлива частина.

Глава 1. - Державні злочини.

1. Підзаголовок: контрреволюційні злочини:

1. Контрреволюційним є всяке діяння, спрямоване на повалення пролетарської революційної влади Рад, а також діяння спрямовані:

- на допомогу міжнародній буржуазії
- шпигунства
- фінансування преси

2. Таке контрреволюційне діяння каралося вищою мірою покарання + конфіскація майна. Якщо пом'якшуючі обставини, то 5 років.

2. Підзаголовок: про злочину проти порядку управління.

Глава 2 - Службові злочини

Глава 3 - Порушення правил про відокремлення церкви від держави

Глава 4 - господарські злочини

Глава 5 - Про злочини проти життя, здоров'я, свободи і гідності особи.

Підзаголовки:

- Вбивство
- Тілесне пошкодження і насильство над особистістю
- Полишення в небезпеці
- Злочини в області статевих зносин
- Інші посягання на особистість і її гідність

Глава 6 - майнові злочини

Глава 7 - Воєнні злочини

Глава 8 - Порушення правил, які охороняють народний глум, суспільну безпеку і публічний порядок.

КПК:

Складався з відділів, які поділялися на глави.

Відділ 1 – “Основні положення”

1. Порядок проведення кримінальних справ в судах УССР.
2. Злочинність і протиправність кримінального діяння визначалися КК.
3. Встановлювався принцип: закон не має зворотної сили
4. Кримінальна справа не може бути збуджена або продовжена, якщо:
 - за смертю обвинуваченого
 - за відсутності скарги потерпілого
 - внаслідок амністії *
 - Ніхто не може бути позбавлений свободи, окрім, як у випадках передбачених законом
5. Обвинувачення підтримується в суді прокуратурою
6. Потерпілий вправі вимагати від звинуваченого завдану шкоду.
7. Особи молодше 14 років до зали суду не допускаються
8. розповідалося про терміни, які застосуються в кодексі.
9. КПК ретельно регламентував порядок провадження справи в судах.
10. визначав роль і завдання органів прокуратури.

Відділ - до 6.

ЦПК (1924 року)

Встановлював демократичні гарантії цивільного процесу:

- незалежність суддів
 - гласність
 - усність
 - змагальність і рівність сторін
1. ЦПК відображав тенденцію розширення втручання радянської влади у справи громадянина.
 2. зазначалося, що суд враховує усі обставини справи
 3. В ст. 4 ЦПК зазначалося, що суд за відсутністю норми в кодексі керується засадами радянського законодавства.
 4. трудящим суд допомагав відстоювати свої права та законні інтереси.

Докладно регулював питання

1. представництва на суді.

2. судових витрат, штрафів, процесуальних строків
3. виклику до суду

ЦПК 1929 року

Зберігаючи основні принципи ЦПК 1924 року, новий багато в чому відрізнявся.

Розділи з 36 - 42 - регламентували ведення справ про неспроможність фізичних і юридичних осіб. Вони вже побудовані на основі загальносоюзного законодавства.

Положення “Про судоустрій” 16 грудня 1922 р.

Розділ 1 - Основні положення

Судова система:

1. Народний суд в складі постійного народного судді
2. Народний суд в складі народного суддів і 2 народних засідателів

Народний суддя здійснює правосуддя в - міському і повітовому районі.

3. Губернський суд - діяв на території тієї губернії або області де він створений і здійснює контроль за всіма судами, окрім ВС і. воєнно-транспортного трибуналу.

4. Верховний Суд УССР. - здійснює контроль за всіма судами, за виключенням воєнних і воєнно-транспортних трибуналів (ВС ССРСР).

Наряду з єдиною системою народних судів УССР. тимчасово діють **спеціальні суди:**

1. Воєнні трибунали - у справах в злочинах, які загрожують міцності Червоної Армії

2. воєнно-транспортні трибунали - у справах в злочинах, які загрожують транспорту

3. особливі трудові сесії народних судів - у справах з приводу порушення трудового кодексу

4. центральна і місцеві арбітражні комісії - у справах з приводу майнових спорів між державними органами

КЗпП УРСР 1922 р.

Складався з 17 розділів:

1. Загальна частина:

- Юрисдикція цього кодексу поширюється на всіх осіб, які працюють в найм, в тому числі в хаті і обов'язковий для підприємств, установ і господарств.

- Всі трудові угоди, які погіршують умови праці не дійсні.

2. Про порядок найму і надання робочої сили:

- Надання громадянам роботи в порядку добровільного найму здійснюється через Уповноважений Робітний комітет праці.

- особи, які шукають роботу повинні зареєструватися в

місцевому УРКП.

3. Про порядок притягнення до трудової повинності громадян

- За надзвичайного стану всі громадяни можуть прилучатися до примусової праці

- Не можуть бути притягнені до трудової повинності:

- громадяни, які не мають 18 років
- чоловіки старше 45 років і жінки 40.
- вагітні до 8 тижнів до пологів
- жінки, які годуються молочним бюстом
- інваліди війни і праці
- жінки, які мають дітей до 8 років.

4. Про колективні договори:

- Колективним договором є угода, яка укладена проф. Союзом, як представника трудящих і наймодавцями

- поділяються на генеральні і локальні.

5. Про трудовий договір:

- Трудовим договором визначається угода двох і більше осіб: найманця і наймодавця за винагороду.

- Укладаються на певний строк.

11. Гарантія і компенсація

12. Робочий час:

- 8-годинним робочий день

- і не більше 6 годин: для осіб від 16 до 18 років, для тих, хто зайнятий розумовою працею.

13. Час відпочинку

- Кожного тижня 42 години

17. Соціальне страхування Передбачає:

1. надання медичної допомоги
2. надання допомоги при втраті дієздатності
3. видача додаткової допомоги

Сімейний кодекс 1926 р.

Складався з таких розділів:

1. Родина
2. Про опікунство
3. Подружжя
4. Права громадян змінювати свої прізвища та ім'я
5. Визнання особи безвісно відсутньою.

1. за кодексом визначалася обов'язковість державної реєстрації шлюбу в РАГСх.

2. навіть, якщо подружжя не було зареєстроване, то ділили майно суди.

3. питаннями розлучення відали органи РАГСу.

4. кодекс визначав майнові відносини подружжя

Роздільною власністю вважалось майно, яке було придбане до шлюбу. Все, що набуто у шлюбі ділилося навпіл.

5. Встановлювалися засади аліментації

Методичні поради

При вивченні цієї теми потрібно неупереджено розглянути питання про виникнення більшовицької держави. Потрібно довести, що протягом сімдесяти років "українська радянська соціалістична державність" була не "місцевою", а привнесеною ззовні, урізаною державністю в рамках тоталітарної державності.

Особливу увагу звернути на юридичну силу і значення рішень I Всеукраїнського з'їзду Рад та дати юридичну оцінку проголошенню 12 (25) грудня 1917 р. України Республікою Рад. Треба проілюструвати процес еволюції радянських органів влади і управління, зокрема проаналізувати Тимчасове положення про організацію радянської влади на Україні від 22 грудня 1919 р. Висвітлити процес зламу старої і запровадження нової судової системи, приділити увагу постанові Народного Секретаріату Радянської України від 4 січня 1918 р. "Про введення народного суду". Характеризуючи джерела радянського права, висвітлити особливості соціалістичної правосвідомості і праворозуміння та ставлення більшовиків до дореволюційного права. Характеризуючи зміст і структуру Конституції 1919 р., зупинитись на конституційному закріпленні диктатури пролетаріату та дати юридичну оцінку конституції як пам'ятки права України. Зосередитись на характері договірних відносин між радянськими республіками до утворення Союзу РСР, охарактеризувати військовий, господарський і дипломатичний союзи радянських республік. Звернути увагу на юридичне оформлення союзу, зокрема проаналізувати Декларацію та рішення I Всеукраїнського з'їзду Рад і дати їм оцінку. Оцінити аргументацію необхідності створення Союзу РСР, визначити принципи створення Союзу РСР та дати їм оцінку, порівнюючи з реальною практикою державного будівництва. Розглядаючи проблему державного статусу УРСР у складі СРСР, звернути увагу на особливості взаємодії союзних і республіканських органів влади, розмежування їх компетенції, що визначались Союзним Договором. З'ясувати, чому український проект Союзного договору було названо "конфедеративним" та "націоналістичним" і відхилено. Прослідкувати за Конституціями УРСР та іншими нормативними актами, як змінювався державно-правовий статус УРСР у складі СРСР протягом 20-х – 30-х років.

Пристаючи до вивчення цієї теми, необхідно спочатку дати коротку характеристику нової економічної політики, звернувши увагу на зміни в державно-правовому житті. Процес організації правової системи в Україні був тісно пов'язаний з насадженням радянської державності. Разом з більшовицькими інститутами на території України розповсюджувались законодавчі акти Російської держави, що замінили нормативні акти правотворчої діяльності УНР. Особливу увагу треба приділити курсу на революційну законність як передумову кодифікації. Слід звернути увагу на процес підготовки й прийняття перших радянських кодексів та охарактеризувати етапи цієї роботи, проаналізувати найважливіші положення кодексів УРСР і порівняти їх з відповідними кодексами РРФСР, відмітивши особливості українських кодексів, охарактеризувати значення кодифікації 20-х років для подальшого розвитку українського радянського права.

Тема 13. Державний устрій та право України в умовах становлення тоталітарно-репресивного режиму. Вхідження Західної України і Північної Буковини до складу України (1929-1941 рр.)

1. Вхідження Західної України і Північної Буковини до складу УРСР:

А) Правове становище західноукраїнських земель у складі іноземних держав у період до другої світової війни

Західна Україна.

Після анексії Західної України Польщею на підставі рішення Ради послів країн Антанти у Парижі від 14 березня 1923 р. влада у ній повністю перейшла до командувача військами і генерального делегата польського уряду, а на місцях – до урядових комісарів; притому, за розпорядженням генерального делегата підлягали звільненню з державних установ усі службовці, які відмовлялись присягнути на вірність Польській державі. Після державного перевороту *1926 р.* і Конституції Польщі *1935 р.* Західна Україна втратила усі ознаки і елементи автономії і самоврядування.

Ще у березні 1920 р. Західна Україна була офіційно перейменована польською владою у Східну Малопольщу, а потім у Польщу “Б” (на відміну від корінної Польщі “А”); край, що становив 35% території і 30% населення Польської держави, був поділений на 5 воєводств – Волинське, Львівське, Поліське, Станіславівське, Тернопільське. 26 вересня 1922 р. польський Сейм прийняв закон про воєводську автономію, за яким у Львівському, Станіславівському і Тернопільському воєводствах

утворювались воєводські сеймики і їх виконавчі органи – комітети. До компетенції сеймиків належали різні другорядні питання і їх рішення здебільшого потребували санкції Президента Польщі. Воєвода як представник уряду міг призупиняти будь-яке рішення сеймика, що не вимагало санкції Президента Польщі, а також будь-яке рішення воєводського комітету. Воєводства поділялись на повіти на чолі із старостами.

Закон про воєводську автономію забороняв проводити на території Львівського, Станіславівського і Тернопільського воєводств колонізаторську політику, однак у 1924 р. було видано закон про заборону української мови в усіх державних і муніципальних установах, у т.ч. сільських; було закрито багато українських початкових шкіл, більшість населення залишалась неписьменною, зокрема серед жінок – 76%; повністю полонізувались вищі навчальні заклади, притому для осіб української національності встановлювалась відсоткова квота.

Ще у грудні 1920 р. польський Сейм прийняв закон про військову колонізацію Західної України, за яким солдати і офіцери польської армії, які брали участь у війні проти більшовиків, безплатно отримували у Галичині земельні наділи у розмірі 45 га; ці осадники брали активну участь у придушенні українського національно-визвольного руху.

Забезпечував здійснення польської шовіністичної політики величезний бюрократично-поліцейний апарат, до якого входили поліцейний апарат, відділи безпеки (дефензива), органи прокуратури, система звичайних і надзвичайних судів. *Восени 1930 р.* відбулась пацифікація, яка супроводжувалась масовою заборону і закриттям українських читалень, клубів, різних товариств, газет, журналів, спаленням книг тощо. За декретом Президента Польщі від *17 червня 1934 р.* для осіб, які загрожували безпеці і публічному порядку, за фашистським зразком був створений концентраційний табір у Березі Картузькій (тепер – у Брестській області Білорусі).

Північна Буковина.

Створена у Львові 18 жовтня 1918 р. Українська національна рада створила для Буковини репрезентативний орган – Буковинську делегацію у Чернівцях на чолі з О.Поповичем, яка мала займатись організацією української влади у Північній Буковині. Прибувши до Чернівців, делегація почала переговори з румунськими послами австрійського парламенту і буклівинського Сейму про поділ Буковини шляхом виділення усієї української частини краю. Натомість, у Чернівцях була утворена Румунська національна рада на чолі з Я.Фльондором, яка проголосила себе верховною законодавчою владою в усій Буковині, сформувала буковинський уряд і звернулась до румунського уряду по допомогу.

На 40-тисячному українському віче і маніфестації у Чернівцях 3 листопада 1918 р. було ухвалено злучитись з Галичиною, визнати Українську національну раду повноважним представницьким органом українського населення і домагатись якнайшвидшого воз'єднання з УНР; і того ж дня делегатія УНР взяла владу у Чернівцях і українській частині краю. Однак, 11 листопада румунські війська, підтримані французькими політками і військовою місією Франції у Яссах внаслідок нібито утисків румунського населення Буковини, зайняли Чернівці, а упродовж наступних днів і всю Буковину.

28 листопада 1918 р. прорумунські сили зібрали у Чернівцях Генеральний конгрес, який прийняв “від імені народу” рішення про приєднання Буковини до Румунії, а 18 грудня 1918 р. румунський король підписав декрет про приєднання Буковини до Румунії. Румунію підтримала Антанта – за Сен-Жерменським (вересень 1919 р.) і Севрським (серпень 1920 р.) мирними договорами уся Буковина і Бессарабія були остаточно передані Румунії. Влада у Буковині була надана військовим комендантам, а на території Північної Буковини за наказом командувача окупаційними військами генерала Я.Задіка 26 січня 1919 р. був запроваджений стан облоги, який офіційно існував до 1928 р., а фактично був ліквідований лише у 1940 р. – після звільнення краю з-під влади Румунії. Румунським колонізаторам-осадникам у Північній Буковині надавались земельні наділи у розмірі не менше 5 га.

За Конституцією Румунії 1923 р. для Північної Буковини створювалась видимість автономії, для чого вводились 2 міністри у складі уряду Румунської монархії, делеговані у Чернівці і Бухарест. При крайовому правлінні у Чернівцях на чолі з делегованим міністром створювалась служба управління у складі 9 секторів, зокрема внутрішнього, судового, фінансового та ін. А іноземними справами, безпекою, армією, залізницями, поштою, телеграфом, фінансами, митом і позикою відала центральна влада у Бухаресті.

За спеціальним декретом румунського короля від 21 липня 1919 р. у Буковині майже усі назви населених пунктів були замінені на румунські. Здійснювалась насильницька румунізація українського населення, до 1927 р. були закриті усі українські школи; у 1926 р. було заборонено виписувати з-за кордону українські книги, пресу і навіть ноти; українська мова була заборонена у судах, адміністрації, церквах; на початку 30-х рр. була ліквідована навіть назва “українці”, яких стали називати “рутами”, тобто румунами

У лютому 1938 р. король скасував Конституцію 1923 р. і встановив відкритий реакційний, профашистський режим королівської диктатури – проголошувався стан облоги, розпускались усі політичні партії і

профспілки. Під тиском німецького уряду у *вересні 1940 р.* король призначив “правителя” держави – вождя фашистської організації “Залізна гвардія” генерала *Йона Антонеску* – відтоді у державі встановився фашистський режим.

Б) Юридичне оформлення входження Західної України і Північної Буковини до складу УРСР

Західна Україна.

1 вересня 1939 р. внаслідок нападу фашистської Німеччини на Польщу почалась друга світова війна. *17 вересня*, коли німецька армія штурмувала Варшаву і підходила до Львова і Бресту, стала очевидною воєнна поразка Польщі, і уряд СРСР вручив послу Польщі у Москві ноту про припинення внаслідок розпаду Польської держави Ризького мирного договору, за яким СРСР зобов’язувався не посягати на західноукраїнські польські території, і дав розпорядження військам Червоної армії перейти кордон та взяти під захист життя і майно населення Західної України і Західної Булорусі. Насправді ж, за таємним протоколом до Договору про ненапад між СРСР і Німеччиною від *23 серпня 1939 р.* (Пакту Молотова-Ріббентропа) передбачалось у разі територіальних і політичних змін у Польській державі розмежувати сфери впливу Німеччини і СРСР на її території приблизно по лінії рік Нарев-Вісла-Сян. Відповідно, за новим Договором про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною від *28 вересня 1939 р.* і таємним протоколом до нього розмежування між СРСР і Німеччиною було проведене приблизно по т.зв. лінії Керзона, визначеній країнами Антанти як східний кордон між польським населенням та українським і білоруським.

Після приходу Червоної армії у зверненні до населення Західної України від *29 вересня 1939 р.* вазувалось, що основою нової влади можуть стати створені на демократичних засадах у містах і повітах краю тимчасові управління, обрані представниками цих адміністративних одиниць, а у волостях і селах – селянські комітети, обрані безпосередньо їх населенням. Для об’єднання діяльності і керівництва місцевими органами народної влади Військова рада Українського фронту постановою від *3 жовтня 1939 р.* утворила у колишніх воєводствах Західної України обласні тимчасові управління у Львові, Станіславові, Тернополі і Луцьку у складі 4 осіб. У Львові був створений комітет для організації виборів до Українських Народних Зборів Західної України, які б у законодавчому порядку розв’язали питання суспільно-державного устрою краю, до складу якого, затвердженого Військовою радою Українського фронту, увійшли представники від 4-х обласних тимчасових управлінь. На 22 жовтня 1939 р. було призначено вибори до Народних Зборів за принципом загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні;

притому, активне і пасивне виборче право надавалось усім громадянам з 18 р., незалежно від расової і національної приналежності, віросповідання, статі, освітнього і майнового цензу, соціального становища, цензу осілості тощо. Було обрано 1484 депутатів – 28% робітників, 52% селян і 18% інтелігенції.

26 жовтня 1939 р. відкрились Народні Збори Західної України і був затверджений порядок денний: 1. про державну владу в Західній Україні; 2. про входження Західної України до складу УРСР; 3. про конфіскацію поміщицьких земель; 4. про націоналізацію банків і великої промисловості. 27 жовтня Народні Збори затвердили Декларацію про передачу влади в Західній Україні Радам депутатів трудящих і про звернення до Верховної Ради СРСР з проханням про прийняття Західної України до складу СРСР і включення її до складу УРСР. 28 жовтня Народні Збори прийняли Декларацію про конфіскацію земель поміщицьких, монастирських і великих державних урядовців – уся земля з її надрами, всі ліси і ріки оголошувались всенародним добром, тобто державною власністю; а також про націоналізацію банків і великої промисловості – усі цінності банків, усі великі фабрики, заводи, усі копальні і залізниці оголошувались всенародним добром, тобто державною власністю. На заключному засіданні депутати обрали Повноважну комісію, якій доручили від імені Народних Зборів вручити ці Декларації Верховним Радам СРСР і УРСР і просити увести Західну Україну до складу СРСР з входженням її до УРСР.

На позачерговій 5-ій сесії ВР СРСР 31 жовтня було заслухано заяву Повноважної комісії і 1 листопада ВР СРСР ухвалила задовольнити прохання Народних Зборів, і Верховній Раді УРСР було запропоновано прийняти Західну Україну до складу УРСР. Відтак, на позачерговій 3-ій сесії ВР УРСР 13-15 листопада 1939 р. було розглянуто заяву Повноважної комісії і постановлено прийняти Західну Україну до складу УРСР. Указом Президії ВР СРСР 4 грудня 1939 р. було створено Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Рівненську, Станіславівську і Тернопільську області у складі УРСР. Указом Президії ВР УРСР 17 січня 1940 р. повністю було скасовано старий адміністративно-територіальний поділ на повіти і волості, а натомість створено райони.

9 грудня 1939 р. Президія ВР УРСР затвердила склад облвиконкомів усіх західних областей, а ті затвердили склад їх низових органів влади і управління, оскільки представницькі органи влади на цій території ще не були організовані; і аж 15 грудня 1940 р. відбулись вибори місцевих Рад депутатів трудящих західних областей УРСР.

Північна Буковина.

26 червня 1940 р. радянський уряд надіслав румунському уряду ноту,

вимагаючи повернути Бессарабію і Північну Буковину, населення якої пов'язане з Україною спільністю історичної долі та мови і національного складу, а 28 червня ультимативно запропонував Румунії звільнити Бессарабію і Північну Буковину. І вже 29 червня уряд Румунії почав виводити свої війська з цих земель, і 28-30 червня Червона армія зайняла усю Бессарабію і Північну Буковину. Владу тимчасово взяли робітничі і селянські комітети, створювані у населених пунктах, бойові дружини, загони і штаби. Були проведені вибори до місцевих органів влади – повітових (Чернівецька і Хотинська), міських, волосних і сільських рад. А у липні 1940 р. до Москви виїхала делегація “від трудящих” Північної Буковини просити воз'єднати їх край з УРСР.

2 серпня 1940 р. ВР СРСР прийняла Закон “Про включення північної частини Буковини і Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу УРСР”, а решта території Бессарабії відійшла до складу новоутвореної Молдавської РСР. Відтак, 7 серпня були створені Чернівецька і Ізмаїльська області, а замість повітів і волостей – райони; притому, 2 райони (Бричанський і Липканський), населені, головню, молдаванами, відійшли до складу МРСР.

15 серпня Президія ВР СРСР видала укази про націоналізацію землі, а також банків, промислових і торгових підприємств, залізничного і водного транспорту і засобів зв'язку Північної Буковини.

Внаслідок нападу фашистської Німеччини на СРСР у 1941 р. Буковина була окупована румунськими і німецькими військами, і 19 липня 1941 р. Й.Антонеску видав “Маніфест про приєднання Північної Буковини до королівської Румунії” та утворення з неї провінції Буковини, очоленої румунським губернатором з необмеженими повноваженнями. У середині жовтня 1944 р. внаслідок наступу радянських військ у Північній Буковині знову відновилась радянська влада.

2. Напад фашистської Німеччини на СРСР. Розчленування території України і характеристика окупаційного режиму.

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина несподівано напала на СРСР; притому, найбільша частина німецьких сил (57 дивізій і 13 корпусів) – група “Південь” під командуванням фельдмаршала Карла фон Рундштедта – мала захопити Україну. Через 4 місяці німці окупували майже всю Україну, а до грудня 1941 р. контролювали вже 42% населення СРСР. Завоювання України продовжувалось до 22 липня 1942 р., коли радянські війська залишили м.Свердловськ Ворошиловградської (тепер Луганської) області.

Гітлер наказав розчленувати Україну на окремі адміністративні одиниці і 20 серпня 1941 р. було створено Рейхскомісаріат “Україна” у складі Волині, Полісся, Правобережжя, частини Полтавщини і Запоріжжя, очолений призначеним Гітлером рейхскомісаром - фанатичним нацистом *Еріхом Кохом*, який розмістив свою резиденцію у Рівному. Галичину нацисти перетворили на 1 з районів Генерального губернаторства Польщі, а Буковина і частина південно-східної України, у т.ч. Одеса, були передані союзнику Німеччини Румунії (за німецько-румунським договором від 19 серпня 1941 р.) як Трансністрія (а ще 4 липня 1941 р. румуни окупували Північну Буковину і Північну Бессарабію, а наприкінці липня - Південну Бессарабію). А наближені до лінії фронту східні землі в околицях Харкова залишались під юрисдикцією німецької армії. В Україні було створено німецьку цивільну адміністрацію, українці займали лише дрібні адміністративні посади – сільського старости, мера невеликого міста, дрібного поліція.

З Буковини, Бессарабії і Трансністрії були створені губернаторства на чолі з призначеними кондукаторулом Антонеску губернаторами. Румунські окупанти проводили політику тотальної румунізації – змінювали назви українських місцевостей, українські прізвища, забороняли українську мову у школі, адміністрації, церкві, на Буковині заборонялись усі українські товариства, а також заселяли українські території румунськими колонізаторами, виселяючи українців. На окупованому угорцями Закарпатті було створено окрему адміністративну одиницю – Підкарпатську територію на чолі з регентським комісаром і центром в Ужгороді.

За роки окупації німці закатували в Україні 5 264 000 мирного населення і військовополонених, вивезли на примусові роботи до Німеччини 2,4 млн. українців-остарбайтерів; 85% постачання Німеччини продуктами з окупованих радянських територій вивозилось з України.

Визволення України розпочалось внаслідок контрнаступу Червоної армії під Сталінградом 19 листопада 1942 р. і завершилось 28 жовтня 1944 р. визволенням Закарпатської України. Україна як одна з переможниць у другій світовій війні отримала право бути членом міжнародного співтовариства – Організації Об'єднаних Націй (ООН), до якої вона увійшла однією з перших у 1945 р.

3. Державний устрій УРСР у період німецько-радянської війни

Воєнний стан в СРСР істотно змінив співвідношення функцій держави, зумовив необхідність перебудови форм і методів діяльності;

найважливішою стала оборона країни; виникла потреба у надзвичайних загальносоюзних і республіканських органах для виконання спеціальних воєнних завдань. За постановою Президії ВР, РНК і ЦК ВКП (б) СРСР від *30 червня 1941 р.* з метою мобілізації усіх сил держави було створено Державний комітет оборони (ДКО), який зосереджував усю владу: воєнну, політичну і господарську. ДКО видавав обов'язкові для організацій і громадян постанови і розпорядження. Для забезпечення виконання особливо важливих або надзвичайних заходів з оборони країни ДКО призначав уповноважених, які також діяли у союзних і автономних республіках, краях і областях, на великих підприємствах і будовах, які мали важливе оборонне значення.

У деяких великих містах при наближенні лінії фронту утворювались міські комітети оборони, до складу яких входили представники партійних, радянських і військових органів. Вони керували підготовкою до захисту міста, визначали завдання промислових підприємств щодо випуску боєприпасів, проводили мобілізацію населення на будівництво оборонних споруд тощо.

За указом Президії ВР СРСР “Про воєнний стан” від *22 червня 1941 р.* у місцевостях, оголошених на воєнному стані, функції органів державної влади в галузі оборони, забезпечення громадського порядку і державної безпеки передавались військовим радам фронтів, армій, військових округів, а за відсутності військових рад –вищому командуванню військових з'єднань. З доручених їм питань органи військової влади мали право видавати обов'язкові для всього населення постанови, віддавати розпорядження міським органам влади, державним і громадським установам, організаціям, вимагати від них безумовного і негайного виконання розпоряджень.

Для налагодження роботи тилу вимагались надзвичайні заходи, спрямовані на забезпечення промисловості і транспорту робочою силою, для чого *30 червня 1941 р.* при РНК СРСР був створений спеціальний Комітет з обліку і розподілу робочої сили, який мав свої органи на місцях, а при РНК УРСР – Бюро обліку і розподілу робочої сили, яке керувало мобілізацією і розподілом робочої сили для потреб оборони. Такі Бюро утворювались і при виконкомах обласних і районних Рад депутатів трудящих, і проводили облік непрацюючого населення у населених пунктах і мобілізацію робочої сили.

Швидкий наступ німецьких військ зумовив необхідність створення у *липні 1941 р.* при РНК СРСР Ради з евакуації, а в УРСР уведення уповноважених Ради з евакуації та евакуаційних пунктів, які перебували у віданні місцевих Рад депутатів трудящих і створювались переважно поблизу залізничних станцій і приймали евакуйоване населення,

забезпечували його продовольством, організовували перевезення.

За указом Президії ВР СРСР від 2 листопада 1942 р. була створена Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злочинів нацистів та їх спільників і шкоди, заподіяної ними громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам; а в УРСР створювались республіканська, обласні і міські комісії.

Внаслідок відходу Червоної армії з України центральні органи влади УРСР евакуювали спершу у Саратов, потім до столиці Башкирської автономної республіки РРФСР Уфи на Уралі, а згодом до Москви. У лютому, коли розпочалось звільнення українських земель, уряд УРСР переїхав до Харкова, а потім до Києва.

З початку війни місцеві Ради депутатів трудящих і їх виконкоми проводили певну роботу, спрямовану на будівництво оборонних споруд, створення місцевої протиповітряної оборони, керували перебудовою підприємств оборонної промисловості, налагоджували професійне навчання, забезпечували охорону майна тощо. Захопивши Україну, німці ліквідували Ради.

У час війни відбулись зміни у системі судово-прокурорських органів, а саме в організації і діяльності спеціальних судів і спеціальних прокурорських органів. За “Положенням про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані і в районах воєнних дій” від 22 червня 1941 р. військові трибунали діяли при військових округах, фронтах і флотах; при арміях, корпусах та інших військових з’єднаннях і воєнізованих установах. Існували військові трибунали Червоної армії, військово-морського флоту (ВМФ), народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС), а також у відповідні військові трибунали були реорганізовані лінійні суди залізничного і водного транспорту, та з обласних судів були утворені військові трибунали у прифронтових областях.

Значні зміни відбулись у діяльності територіальних судів і органів прокуратури УРСР. З початком війни у прифронтових областях суди і органи прокуратури переводились на воєнний стан – обласні суди реорганізовувались у військові трибунали, а районні, міські і обласні прокуратури – у районні, міські і обласні військові прокуратури.

4. Вхідження Закарпаття до складу УРСР:

А) Правове становище Закарпаття у складі Чехословаччини

Після розпаду Австро-Угорської імперії *наприкінці жовтня 1918 р.* до складу Угорщини було включено Закарпаття, де *у грудні 1918 р.* було

створено Руський край на правах культурної автономії. Та у *березні 1919 р.* в Угорщині, у т.ч. майже на всій території Закарпаття, була встановлена радянська влада. Закарпаття поділялось на 4 жупи: Березьку з центром у Береговому, Марамороську з центром у Хусті, Угочанську з центром у Севлюші (тепер Виноградів) і Ужанську (частину її разом з *Ужгородом* ще у *січні 1919 р.* окупувало чехословацьке військо) з центром у Чопі, та 30 округів. Створювались сільські, імські, окружні, жупні ради і їх виконавчі органи – директоріуми. Закарпаттю, яке й надалі зберігало назву “Руський край”, у складі Угорщини була надана певна господарська і культурна автономія. Однак, через 4,5 місяці в Угорщині встановилась диктатура М.Хорті, а Закарпаття вже через місяць за *Сен-Жерменським* договором *1919 р.*, а згодом *Тріанонським* договором *1920 р.* було уведено до складу Чехословаччини.

На відміну від насильницької анексії інших західноукраїнських земель, приєднання Закарпаття до Чехословаччини вважалось добровільним – ще у *листопаді 1918 р.* внаслідок угоди між чеськими лідерами, підписаної у м.Скрентоні (штат Пенсільванія, США), емігранти із Закарпаття погодились на включення його до складу нової Чеської держави на умовах автономії. До *1928 р.* Закарпаття називалось Підкарпатською Руссю. У *серпні 1919 р.* було створено Цивільне управління Підкарпатської Русі на чолі з адміністратором; йому підлягали жупанські управління, які контролювали діяльність окружних управлінь, а ті – нотарських (сільських) управлінь. Проте за Генеральним статутом про організацію і адміністрацію Підкарпатської Русі, виданим у *листопаді 1919 р.* внаслідок зросту революційного руху, уся влада передавалась адміністратору, призначеному чехословацьким урядом. Як дорадчий орган створювалась Тимчасова автономна директорія з 5 членів, призначених урядом. У разі конфлікту між нею і адміністратором арбітром виступав Президент Чехословацької республіки або призначена ним особа. Не пізніше як через 90 днів після виборів до чехословацького парламенту – Національних зборів – мав бути обраний автономний Сейм Підкарпатської Русі.

За Конституцією Чехословацької республіки від *29 лютого 1920 р.* Закарпаття проголошувалось автономною територією з правом мати свій крайовий Сейм, повноважний у справах мови, освіти, релігії, місцевої адміністрації тощо. Закони, ухвалені Сеймом, набирали чинності лише після їх затвердження Президентом республіки. Однак, вибори до Сейму не були проведені, а за розпорядженням від *26 квітня 1920 р.* управління Підкарпатською Руссю було передане губернатору і віце-губернатору, яких призначав Президент республіки. При губернаторі створювалась Губерніальна рада у складі губернатора як її голови, віце-губернатора як

його заступника, 10 обраних членів і 4 призначених урядом за поданням губернатора членів. Відповідно, була ліквідована Тимчасова автономна директорія і посада адміністратора краю.

За Законом “Про організацію політичного управління” за *липень 1927 р.*, що набрав чинності з 1 липня 1928 р., була проведена адміністративна реформа з метою відмінити особливий статус Закарпаття. Територія Чехословаччини була поділена на 4 адміністративні одиниці – краї (Чехія, Моравія і Сілезія, Словаччина, Підкарпатський край), у яких вся влада належала крайовому президенту, призначеному Президентом республіки. Дорадчим органом при крайовому президенті було крайове представництво, яке на Закарпатті складалось з 12 обраних і 6 призначених урядом членів. Територія Закарпаття поділялась на 12 округів з окружними представництвами, голови яких мали широкі повноваження і фактично були представниками уряду на місцях.

Вагомі зміни відбулись у галузі освіти і культури – значно зросла кількість освітніх закладів, у школах була дозволена українська мова, відтак поширились культурні товариства українофільського і русофільського напрямів. У Празі на кошти чехословацького уряду у 1921 р. відкрився Український вільний університет з філософським і юридичним факультетами, який у 1946 р. був відновлений у Мюнхені. У Подєбрадах у 1922-1935 рр. діяла Українська господарська академія, згодом перетворена в Український технічно-господарський інститут, відновлений після другої світової війни у м.Регенсбурзі у Баварії. У 1923-1933 рр. у Празі діяв Український педагогічний інститут ім.М.Драгоманова.

Після Мюнхенської угоди між главами урядів Англії, Франції, Німеччини і Італії про розчленування Чехословаччини від *29 вересня 1938 р.* чехословацький уряд *11 жовтня* дозволив створити автономний уряд Карпатської України, який *26 жовтня* очолив священик Августин Волошин (пізніше – останній ректор Українського вільного університету у Празі). Водночас вирішення питання про угорську національну меншість чехословацький уряд був змушений покласти на Арбітражну комісію у складі міністрів закордонних справ Німеччини і Італії, яка *2 листопада 1938 р.* у Відні ухвалила найбагатшу частину Закарпаття з містами Ужгород, Мукачево і Берегове приєднати до Угорщини. Відтак, столицю Карпатської України було перенесено з Ужгорода до Хуста. Було сформовано Карпатську Січ у складі близько 6 тис. вояків. *12 лютого 1939 р.* відбулись вибори до Сейму Карпатської України, який *15 березня 1939 р.* проголосив її самостійність, прийняв Конституцію і обрав А.Волошина Президентом. Однак, ще *14 березня 1939 р.* угорський диктатор М.Хорті з санкції Гітлера видав наказ угорській армії окупувати

усю територію Закарпаття, і упродовж кількох днів угорські війська захопили увесь край. Водночас *15 березня 1939 р.* німецькі війська вступили у Прагу, а *16 березня* Гітлер видав розпорядження про створення Протекторату Чехії і Моравії, а Словаччина стала окремою державою-маріонеткою; відтак, Чехословаччина припинила своє існування.

До *червня 1939 р.* Закарпаттям управляв військовий диктатор генерал Новакович, а після того уряд Хорті перейшов до цивільної системи регентських комісарів, які утримували всю владу. Територія Закарпаття була поділена на 3 адміністративні експозитури (Ужанську, Березьку, Марамороську з центрами в Ужгороді, Кошице і Хусті) і 12 жуп, очолюваних комісарами.

Б) Створення і діяльність органів народної влади у Закарпатті та його входження до складу УРСР

У *жовтні 1944 р.* радянська армія перейшла Карпати і наприкінці жовтня звільнила Закарпаття від угорських і німецьких окупантів. Відтак, почався рух за вихід Закарпаття з Чехословацької республіки і входження її до складу УРСР; проводились вибори у тимчасові органи державної влади - народні комітети. *26 листопада 1944 р.* у Мукачевому відбувся I З'їзд народних комітетів Закарпатської України, на порядку денному якого було: 1. визволення Закарпатської України від німецько-угорських окупантів; 2. воз'єднання Закарпатської України з УРСР; 3. наділення селян, робітників і службовців землею і лісом; 4. вибори Народної Ради Закарпатської України. З'їзд одностайно прийняв Маніфест про воз'єднання Закарпатської України з УРСР і вихід зі складу Чехословаччини. Обрана на з'їзді Народна Рада *27 листопада 1944 р.* сформувала уряд у складі Президії Народної Ради і її уповноважених з окремих галузей управління.

Місцевими органами державної влади відповідно до адміністративно-територіального поділу були окружні (обирались делегатами сільських народних комітетів даного округу), міські і сільські народні комітети (обирались безпосередньо мешканцями села чи міста на загальних зборах); норма представництва у них залежала від кількості населення села, міста чи округу. Місцеві народні комітети були органами державної влади і водночас органами місцевого управління. Їх компетенції підлягали усі питання господарського, політичного і культурного будівництва та загального добробуту населення - розробляли місцевий бюджет і забезпечували його виконання, здійснювали керівництво і контроль за діяльністю підприємств і підпорядкованих їм органів управління, забезпечували реалізацію актів Народної Ради, охорону державного ладу і прав громадян. Виконавчими органами народних комітетів були їх президії у складі голови, 2 заступників і

кількох членів, які очолювали відділи, створювані при народних комітетах.

Оскільки ще у *травні 1944 р.* чехословацький емігрантський уряд підписав угоду про відносини між радянським головкомандувачем і чехословацькою адміністрацією після вступу радянських військ на територію Чехословаччини, Народна Рада *5 грудня 1944 р.* видала декрет про припинення будь-яких зв'язків місцевих народних комітетів з уповноваженим чехословацького емігрантського уряду і його апаратом, відтак він на початку січня 1945 р. виїхав до Словаччини.

Для забезпечення громадського порядку і охорони народного добра і прав громадян народні комітети створили народну міліцію і народні дружини, що стали своєрідними збройними силами Закарпатської України, не будучи частинами регулярної армії. Декретом від *18 грудня 1944 р.* при Народній Раді був заснований Спеціальний суд для боротьби з ворожими елементами, він мав право застосовувати тюремне ув'язнення до 20 р. або розстріл після затвердження його Народною Радою. За декретом від *12 січня 1945 р.* у всіх округах і містах Закарпаття створювались народні суди, які обирались відповідними народними комітетами і затверджувались Народною Радою строком на 3 р.; цивільні і кримінальні справи у них розглядались колегіально за участю народних засідателів. Вищу судову інстанцію – Вищий народний суд – обирала Народна Рада. В усіх округах та Ужгороді і Мукачевому для нагляду за дотриманням законності створювались органи прокуратури на чолі з головним прокурором Закарпатської України; усіх прокурорів призначала Народна Рада.

Внаслідок визволення території Чехословаччини до влади прийшов прокомуністичний уряд Національного фронту чехів і словаків, який у своїй програмі у *квітні 1944 р.* заявив про підтримку прагнення Закарпаття до воз'єднання з УРСР. Відтак, у *червні 1945 р.* до Москви прибула чехословацька урядова делегація для переговорів з радянським урядом про Закарпатську Україну і *29 червня* був укладений Договір між СРСР і Чехословаччиною про Закарпатську Україну, ратифікований у *листопад 1945 р.* Тимчасовими Національними зборами Чехословаччини і Президією ВР СРСР, на підставі якого було завершено процес об'єднання українських земель. За указом Президії ВР СРСР від *22 січня 1946 р.* у складі УРСР була утворена Закарпатська область з поділом на 13 округів, які у 1954 р. були перетворені на райони; а *24 січня 1946 р.* на її територію поширилась чинність законодавства УРСР. Відтак, у *грудні 1947 р.* відбулись вибори до місцевих Рад, до яких перейшла уся державна влада, тож Народна Рада припинила свою діяльність, передавши повноваження Закарпатській обласній Раді і її виконавчому комітету.

Змістовий модуль 7

Радянська держава і право в Україні у воєнні та післявоєнні роки (1941 р. – початок 90-х рр.)

Тема 14. Зміни в державній системі та праві Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки (1941 – середина 50-х років).

1. Створення Карпатської України та проголошення її незалежності.

1.1. Конституційне закріплення автономного статусу Підкарпатської України.

Після проголошення державної незалежності в Україні спостерігається поступова інституалізація нового, україноцентричного погляду на історію держави і права України, а увага науковців закономірно зосереджується на вузлових, кардинальних проблемах українського державо та право творення, а особливо тих, які тривалий період фальсифікувалися, або замовчувалися.

У період, коли в УСРР розгорталося будівництво комуністичного майбутнього на західноукраїнських землях політична ситуація була кардинально іншою. Ці землі і надалі були розчленовані: Польща володіла Східною Галичиною та Західною Буковиною, Румунія - Північною Буковиною, Чехословаччина - Закарпаттям.

За Сен-жерменським договором ((10 вересня 1919 р.), ним Антанта ввела Закарпаття до складу Чехословаччини) передбачалося:

а) регіональна автономія для цієї території, яка й була закріплена у першій Конституції Чехословаччини (20 лютого 1920 р.);

- 10 жовтня 1938 р. - проголошення ЧСР федерацією трьох народів: чехів, словаків і українців;

- 11 жовтня 1938 р. - офіційне рішення про надання автономії і визнання автономного уряду Підкарпатської Русі;

- сформовано автономний український уряд на чолі з лідером русофілів А. Бродієм;

- вересень 1938 р. - утворено військову організацію - «Карпатську Січ»;

- 26 жовтня 1938 р. - новим прем'єр-міністром став А. Волошин, українська спрямованість діяльності якого знайшла широку підтримку в

краї, Галичині, зарубіжній еміграції. 30 грудня 1938 р. уряд затвердив нову назву автономії - Карпатська Україна.

Першочерговими кроками автономного уряду були: розв'язання земельного питання; розвиток хліборобства і виноградарства; лісорозробки та добуток солі; електрифікація, розвиток шляхів сполучення, зв'язку, освіти.

- 12 лютого 1939 р. відбулися вибори до сейму Карпатської України, на яких беззаперечну перемогу отримало Українське національне об'єднання (УНО). Цим було підтверджено правильність політичного курсу автономного українського уряду в багатонаціональному Закарпатті.

1.2. Уконституювання незалежної Карпатської України.

б) створення у краї окремого сейму, губернатора, місцевого самоврядування; в) право на рідну мову, школу та ін.

Упродовж 20-30 - х років національні та соціальні протиріччя у Чехословаччині загострювались, що змусило керівництво держави заговорити про федерацію і перегляд політики стосовно національних меншин.

29 травня 1938 року спираючись на міжнародно-правові акти Русинська-українська Народна рада висунула перед урядовими колами вимогу автономії.

Політична криза ЧСР, територіальні претензії сусідніх держав, Мюнхенська угода (30 вересня 1938 р.), з одного боку привели до територіального розчленування Чехословаччини, а з іншого – піднесли українське питання до міжнародного рівня.

Основними віхами до автономного статусу Закарпаття були:

2 листопада 1938 р. за рішенням Віденського арбітражу Підкарпатська Русь мала поступитися Угорщині Ужгородом, Береговим, Мукачевим та прилеглими до них районами (12,4 тис кв км території, 1 млн 100 тис осіб). Гітлер прагнув перетворити Угорщину на свого сателіта, тож передача частини Закарпаття було своєрідним авансом майбутньому союзникові Німеччини.

6 березня 1939 р. А. Гітлер прийняв рішення ліквідувати Чехословаччину як державу, окупувавши Богемію та Моравію, і дозволив незалежність Словаччині, а Угорщині - окупувати Карпатську Україну.

15 березня 1939 р. Сейм Карпатської України проголосив повну державну незалежність та прийняв попередньо підготовлений проект Конституції Карпатської України - як її основний закон:

1) Конституція визначила форму державного правління - як республіку у вигляді президентсько-парламентської її форми;

2) державною мовою визнавалась українська;

- 3) затверджено державний герб;
- 4) синьо-жовтий прапор;
- 5) державний гімн - «Ще не вмерла Україна».

Незважаючи на окупацію цієї території Угорщиною, абсолютна більшість держав світу, СРСР, на офіційному рівні окупації не визнали. Отже, Карпатська Україна де-юре продовжувала перебувати у складі Чехословаччини, а де-факто з березня 1939 р. до кінця жовтня 1944 р. залишалася складовою частиною Угорщини.

Отже відсутність підтримки міжнародної спільноти, невизнання політичного статусу, відкрита неприязнь до незалежності з боку СРСР (як небезпечного вогнища українського самостійництва), були ключовими факторами поразки Карпатської України. Водночас, нетривке існування державності Карпатської України продемонструвало віковичну жагу українців жити у своїй незалежній державі.

2. Державотворча діяльність ОУН, УПА.

2.1. Законопроекти Комісій державного планування ОУН.

Український націоналістичний рух, що організаційно оформився у 1929 р., розвивався відповідно до політики Польщі щодо потужної української меншини (за переписом 1937 р на території Східної Галичини та Західної Волині з 8,9 млн. осіб, українці становили 5,6 млн., поляки 2,2 млн. чол.). Так в агітаційно-пропагандистській брошурі Крайової Екзекутиви ОУН «Як і за що ми боремося з поляками», виданій на початку 1931 року, досліджувалися причини важкого становища українців у Польщі, зазначалося: «Українська нація бореться з поляками за право бути паном на рідній землі та по своїй волі розпоряджатися собою у власній Українській Державі, бо тільки у власній державі український народ зможе вільно розвиватися та поліпшити свою долю, а самотнім способом визволитися є українська національна революція і далі, до боротьби проти Польщі повинно українське громадянство уживати всіх способів, якими тільки розпоряджає. Кожний вияв польського гніту мусимо відповісти подібною відплатою».

З іншого боку, права українців (як і інших нацменшин) на автономію у складі Польської держави постійно обмежувались до цілковитого їх скасування у 1935 році. Нова «федералістична» програма пілсудчиків, відома в 20-30-х роках як доктрина польського прометеїзму, полягала в державній асиміляції національних меншин.

Прихід до влади у 1926 році Ю. Пілсудського, який виношував плани відновлення Польщі, від моря до моря, поклав край усім розмовам

про «державний суверенітет», органи самоврядування та участі народних мас в управлінні державою.

У подальшому правлячі польські кола вирішили взагалі позбавити мешканців Західної України і сам регіон будь-якого правового статусу. Квітнева 1935 р. Конституція Польщі скасувала закон про воєводську автономію, перетворивши Східну Галичину і Західну Волинь на звичайні польські провінції, а українців - на громадян чужої їм держави.

Прагнучи захистити зафіксовані в польському законодавстві життєві інтереси і права українців, ОУН, окрім пропагандивної тактики почала вдаватись і до саботажу та терору щодо влади, намагаючись «згідно оунівської концепції перманентної (постійної) революції» стимулювати в українському суспільстві стан «постійного революційного бродіння», «підтримати і розвинути постійний дух протесту проти властей». На це і були спрямовані на початку 30-х років сотні актів саботажу, десятки експропріацій державних фондів, понад 60 замахів та вбивств. Саме цей один із багатьох напрямів діяльності українських націоналістів, використовують, щоб змалювати ОУН як силу терористично - екстреміського характеру.

Таким чином:

1) незважаючи на постійні коливання офіційного курсу польського уряду в українському питанні, на всіх етапах стратегічна мета (асиміляція українців) фактично не змінювалися. Під тиском зовнішніх і внутрішніх обставин, модифікаціям та видозмінам піддавалася лише тактична лінія, що суттєво впливало на темпи, засоби і методи досягнення поставленої мети;

2) Польща, шляхом завальної політики, грубо порушила ряд юридичних міжнародних і польських законодавчих актів, у першу чергу Ризький мирний договір (12.10.1920 р.), конституції Польщі (17.03.1921 р. і 23.04.1935 р.), закон про воєводську автономію (26.09.1922 р.), Постанову Ради послів країн Антанти (14.03.1923 р.), які регулювали правовий статус українців, це дає підстави робити висновок, що польська влада на ЗУЗ була цілком не легітимною, оскільки насильно приєднала їх до свого складу і вела асиміляційну, окупаційну політику стосовно корінного українського етносу, грубо порушуючи взяті на себе, насамперед, міжнародні зобов'язання. Тому для західних українців польське законодавство було не обов'язковим до виконання і дотримання;

3) польська колоніальна політика одержала активну протидію з боку організованого українського націоналістичного руху, який репрезентувала все більш набираючи вагу в західно - українському політикумі - Організація Українських Націоналістів (ОУН);

4) виступивши на захист порушених прав українців Польщі,

діяльність українських націоналістів мала відплатний характер - на екстремізм польської влади вони відповідали терористичними актами, саботажами, експропріацією державних фондів та ін.

Враховуючи бездержавний статус української нації, її цілеспрямовану асиміляцію, терор ОУН набуває, з точки зору міжнародного права, іншого правового виміру (терор поневоленої нації – авт.). Українські націоналісти вдавалися до цього засобу боротьби винятково для захисту прав свого народу, боронячи інтереси і прагнення поневоленої нації, в основному, на її етнічній території;

5) з юридичного погляду ОУН не може вважатися терористичною організацією чи диверсійно - підривною ланкою іноземних спецслужб, оскільки репрезентувала самозахисні прагнення українського народу від терору офіційної польської влади.

Засоби терору застосовувалися як відплатні та єдино можливі в цих умовах. Це був національно-визвольний рух українства, де український націоналістичний рух, був одним із ключових та динамічних (особливо з к. 30-х рр. ХХ ст.) його складових.

Готуючись до відновлення державного життя в середині 1939 року, Провід українських націоналістів (далі - ПУН) прийняв рішення про створення Комісії державного планування (КДП), (слід відзначити, що ОУН (б) створила свою «Державну комісію ОУН» на чолі з В. Горбовим, яка займалася підбором кандидатів на посади у майбутній адміністрації України, що мала постати після вигнання більшовиків), а оскільки ОУН була нелегальною підпільною організацією, то формально Комісія діяла при Українському національному об'єднанні (УНО - Легальна громадська установа, створена 1933 р. З 1939 р. підпадає під вплив ОУН, визнавши головними засадами діяльності ідеологію українського націоналізму).

За словами, одного з чільних представників ПУН - ОУН Д.Андріївського, Комісія мала опрацювати спектр проблем в економічній, громадській й культурній сферах життя, виходячи із потреб всієї України. В структурі КДП функціонувало 15 комісій: шкільна, господарська, використання природних копалин, фінансів, сільськогосподарська, промисловості і торгівлі, кооперативного руху.

У комісії входили наукові кадри колишніх вищих українських шкіл, що діяли перед війною на території Чехословаччини: Української господарської академії, Вищого педагогічного інституту.

Для висилки в Україну готувалися похідні мобільні групи обох ОУН, які за сприятливих обставин мали б виступити з готовими проектами державотворення в усіх без винятку ділянках суспільно-політичного життя. Саме так визріла ідея написання Конституції - основного державного документа, без існування якого неможливо було б

структуризувати й організовувати державне життя.

Проект Конституції України був розроблений М. Сціборським у 1940 році, і саме цей проект задав тон роботі комісії, яка підготувала низку документів про принципи і форми організації окремих ділянок життя в Україні після повалення комуно-радянського режиму.

У передмові «Проекту Основних Законів (Конституції) Української Держави», наголошується на основному її завданні - визначенні конституційних засадах державного устрою України.

Стаття 1 визначила Україну як суверенну, автономну, тоталітарну, професійно-станову державу, устрій якої будується на засадах націократії, тобто влади нації в державі, що спирається на організований і солідарний співпраці всіх соціально-корисних верств.

Наголосимо, що основними засадами націократії були: національна солідарність, надкласовість і протипартійність.

Вся повнота влади в Українській Державі належала українській нації, яка здійснює цю владу через Голову держави - Вождя нації, який уособлює її суверенітет і єдність.

Розділ третій проекту Конституції визначає умови обрання і повноваження Голови держави. Головою держави міг бути кожен громадянин українського походження, якому виповнилося 35 років.

Зазначимо, що вождя нації, який призначався довічно, мав обрати Великий Збір нації, що скликався для цієї мети у складі Державного сейму та Верховної Ради Національної Праці.

Фактично в руках Голови держави, зосереджувалася вся повнота верховної влади. Серед його основних повноважень слід назвати наступні:

- контроль над роботою законодавчих, виконавчих і судових органів держави;
- скликання, відкриття та розпуск Державного Сейму та Верховної Ради Національної Праці;
- призначення й звільнення членів Державного уряду;
- керівництво збройними силами держави;
- право оголошувати війну й заключати мир.

На урочистому засіданні Великого Збору Нації, Голова держави складав присягу: «Перед Господом Богом, Україною і власним сумлінням обіцяю і клянуся виконувати обов'язки Голови Держави й Вождя Нації совісно й найкраще як я їх розумію, дбати про добро і славу української держави та берегти її закони. В тому власноручно підписуюся».

Законодавчим органом, згідно Проекту Конституції був Державний Сейм, що формувався на засадах представництва всіх суспільних верств українського народу.

Вибори послів мали відбуватися на засадах загального, рівного,

безпосереднього й таємного голосування. Послами Державного Сейму могли бути громадяни України, яким виповнилося 25 років.

Посли обиралися на 3 роки, мали право особистої недоторканості і були відповідальними перед Сеймом і Головою держави. Для вивчення і підготовки законодавчих актів Державний сейм створював фахові комісії з окремих питань державного управління.

Як вищий орган держави, Державний Сейм наділявся наступними повноваженнями:

- ухвалення проекту закону про державний бюджет;
- ухвалення проектів законів про податки, публічні оплати, державні позики, законів про міжнародні торгівельні й митні умови;
- ухвалення проектів законів про економічний розвиток країни;
- нагляд за економічним розвитком держави через Контрольну Комісію.

Усі ухвали Державного Сейму ставали законами тільки після їх затвердження Головою держави. Наголосимо, що Сейм не мав права висловити недовір'я державним секретарям, а лише 2/3 голосами своїх членів міг висловити критичні зауваження, що надсилалися на розгляд Главі держави. Зауважмо, що раз відхилений Головою держави проект закону Державний Сейм уже не мав права розглядати. Водночас, проект Конституції не визначав кількісного складу і внутрішньої організації роботи Державного Сейму.

Розділ п'ятий Проекту Конституції присвячений Державному уряду, що мав назву - Збір Державних Секретарів. Слід ще раз наголосити, що верховна виконавча влада зосереджувалася в руках Голови держави, який здійснював її через уряд. Державні секретарі призначалися, відповідали за свою діяльність і звільнялися виключно Головою держави. Для допомоги у виконанні своїх функцій Голова держави призначав з поміж державних секретарів Першого державного секретаря, який в окремих випадках міг виконувати функції як Голови держави так і голови Державного уряду. В окремих державних секретаріатах призначалися Генеральні секретарі, що виконували обов'язки заступників державних секретарів.

Державні секретарі мали право брати участь у засіданнях Державного сейму та його Комісій і промовляти поза чергою.

Шостий розділ Проекту Конституції М. Сціборського присвячений питанням державного судочинства, водночас, він один із найменш розроблених. У статті 3 зазначалося, що у виконанні прав осудності судді незалежні і підлягають виключно законам.

Судді призначалися Головою держави з подання Державного секретаря юстиції. У випадках компетенційного спору між судовими та адміністративними органами влади вирішував Найвищий Касаційний Суд.

Водночас питання компетенції, організації роботи суддів мав визначити окремий закон.

Отже, по-перше, проект Конституції М. Сціборського необхідно аналізувати в контексті його основної праці „Націократія”. У ній, досліджуючи різні суспільні устрої, що панували на той час у світі, „приміряючи” їх до майбутньої Української держави, автор приходить до висновку, що оптимальним є той, що «насамперед пристосований до вимог місця, часу та умов системи доцільності».

Іншими словами для національної держави не стільки важливою є форма устрою, скільки його зміст. Тобто М. Сціборський вже на початку 40-х років XX століття передбачав, що не „ізви” визначатимуть перспективи держав, а їх уміння витворити такий суспільний лад, в якому органічно сполучатимуться принципи приватної власності й економічної свободи з державним плануванням і громадським контролем. Досягнення такої «органічності» можливе лише у національній державі, де всі пріоритети визначає інтерес нації. Досвід нині процвітаючих європейських держав - яскрава ілюстрація цих думок; по-друге, якщо подивитися на цей документ не під кутом зору прискіпливого юриста (а цілий ряд позицій в проекті Конституції не знайшли належної розробки, зокрема, не деталізовано організацію роботи вищих органів влади, не розкрито питання функціонування місцевих органів влади і ін. - Авт.), а крізь призму конкретних історичних реалій, то він, насамперед, вражає своє концептуальністю й повнотою осмислення основних засад державного функціонування. Проект Основного Закону не просто визначає форму правління чи передбачає схему розподілу влад на законодавчу, виконавчу та судову тощо, він закріплює національний тип держави, націократичні засади її існування, головними з яких виступає національна солідарність усіх соціальних верств, вищість державних інтересів над партійними і класовими; по-третє, будучи прихильником сильної вертикалі виконавчої влади, автор ставив під сумнів ефективність парламентаризму на перехідний період. М. Сціборський наголошував, що за короткий час в Україні неможливо створити партійну систему, українську за змістом і формою, а також й дієвий парламент. Сучасні реалії українського парламентаризму у значній мірі підтверджують передбачення М. Сціборського.

У 1944 р. політико-правова думка ОУН (м) підготувала ще один проект конституції - «Основи української державності». Хоч від часу написання «Конституції М. Сціборського минуло лише чотири роки, але різниця між двома проектами суттєва». Не вдаючись до детального аналізу документу, у цілому слід наголосити на наступних принципових моментах:

1) проект Конституції передбачав нову, більш демократичну процедуру формування органів державної влади - це був проект парламентсько-президентської республіки;

2) основні повноваження щодо формування виконавчої влади належали все ж парламентові, за головою держави залишалося право призначати керівника уряду та право вето стосовно законів;

3) концепція державного механізму зазнавала змін та еволюції у часі;

4) питання територіального устрою фактично не порушувалося, очевидно, унітарна форма майбутньої держави була аксіомою, яка не потребувала жодних аргументів і дискусій.

2.2. Проголошення ОУН(б) Акта відновлення Української держави.

Діапазон і спектр оцінок подій 30 червня 1941 р. в історіографії є досить широким: вкрай ризикована гра, зухвалий крок, що межував з нерозсудливістю (О. Субтельний), подія, що містила в собі елементи і відбиток молодечого авантюризму (Я. Грицак, Ю.Киричук), присяга націоналістичних верховодів на вірність фашизму (А. Ткачук), державна фікція, самозванча диверсія і явна отаманія групи С. Бандери (Т. Бульба-Боровець), життєва необхідність, неоціненний вклад в історію національно-визвольної боротьби,..., свідoctво нашої національної зрілості і політичної мудрості (П. Дужий, В. Кук).

Одним із питань є проблема легітимності Акту 30 червня 1941 року про відновлення державної незалежності. Передбачаючи це керівництво ОУН (б) домоглося створення Українського національного комітету в Кракові, який об'єднав представників більшості емігрантських організацій і своєю декларацією від 14 червня 1941 р. фактично «благословив» людей із групи Я. Стецька на проголошення Акта. Поділяємо позицію дослідника І Патриляка, що в умовах війни організувати «більш легітимне» з юридичної точки зору проголошення незалежності було абсолютно нереально. Не слід також забувати, що Акт 30 червня 1941 р. був підтриманий численними зборами громадян, проведеними у різних куточках Західної та Правобережної України, що підтверджується архівними даними.

Також важливо звернути увагу на третій пункт львівської декларації, який у повоєнних виданнях на Заході досить часто свідомо упускався. Йдеться про співпрацю з «Великонімецьчиною», що «під проводом А. Гітлера творить новий лад у Європі» та про «союзну німецьку армію». На підставі цих згадок, і в умовах сьогодення, робиться висновок про маріонетковість новопроголошеної держави, оунівську колаборацію тощо. Розвиток подальших подій, а саме арешт лідерів бандерівської організації,

ліквідація Українського державного правління та нижчих ланок адміністрації, чітко продемонстрував, що про жоден колабораціонізм не йшлося.

Таким чином

- по-перше, проголошення відновлення Української державності Актом 30.06.1941 р. змусило нацистів ще на початку окупації частково виявити свої справжні колонізаційні плани щодо окупованих земель на Сході, що розвіяло у значної частини українських політиків ілюзії про «визвольну» місію гітлерівської Німеччини;

- по-друге, проголошення, а потім відважне відстоювання незалежницької декларації дало ОУН (б) морально-політичну перевагу для того, щоб очолити національний рух опору (І.Патриляк);

- по-третє, Актом 30 червня ще на початку війни було задекларовано бажання національно-патріотичної частини українського народу перетворити свою Батьківщину на суб'єкт міжнародної політики, а не лише на «мовчазне» поле бою чужих армій.

2.3. Державотворча діяльність УПА. «Повстанські республіки».

На весні 1943 р. на Волині і Поліссі для впорядкування та налагодження суспільного життя, керівництво УПА встановлювало органи влади - військову адміністрацію. Першим актом, який фіксує постановня «найвищої єдино-суверенної влади України» у вигляді новоствореного Головного Командування УПА стало його розпорядження від 1 травня 1943 року.

Важливим кроком повстанської влади на шляху державотворення стало «Розпорядження в земельній справі Головної Команди УПА з дня 15.08.1943 року», в якому йшлося про наступне:

- «Всі землі з їх водами, надземними і підземними багатствами України становлять добро Українського народу»;

- запроваджувалася приватна власність українських селян на землю.

Розподіл та надання землі у власність згідно наказу № 7 від 27 серпня 1943 р. мали проводити місцеві громадські управи, затверджені УПА і земельні комісії, вибрані громадськими зборами.

Норма наділу для одноосібного приватного господарства мала бути така, щоб була змога вести самовистарчальне господарство, і скільки зможе обробити українська сім'я. Приватні землі селян української нації і національностей, які загинули під час воєнних дій, або були замордованими..., віддавалися у володіння їх рідні до 4-го покоління.

Актуальною була і вимога повстанців, що земля «не сміє лежати облогом, а має бути вся оброблена і засіяна».

Черговим кроком творення основ української державності став санкціонований УПА наказ про вибори у вересні 1943 р. первинних ланок місцевої адміністрації - сільських і районних Рад.

Визвольна боротьба вимагала від військової адміністрації (ГК УПА) поладження багатьох нагальних військових господарських, суспільно-політичних та інших потреб. Зокрема, особливу увагу військова влада приділяла налагодженню системи освіти - запроваджувалося загальне навчання шкільної молоді.

Наприкінці літа 1943 р. УПА, після часткової розконспірації, перейшла на воєнний стан та поділялася на фронт (діяльність УПА) і запілля (військово-адміністративна діяльність ОУН).

Від початків організації ГК УПА встановлювалися певні правові норми та організовувалися судові органи. Єдиним відомим юридичним нормативним актом стала підписане командиром УПА Климом Савуром 15 травня 1943 р. «Розпорядження ГК УПА про карні злочини та встановлення воєнно-польових судів і революційних трибуналів на теренах України, підпорядкованих УПА».

На весні 1943 р. на теренах Волині почали формуватися так звані «повстанські республіки», тобто регіони, відмінною рисою яких була повна відсутність контролю над ними з боку окупаційних органів влади. На зламі 1943-1944 рр. на Волині та Поліссі, Галичині діяли Антонівецька (Крем'янецьчина), Колківська (Луччина), «Січ» (Володимирщина), у Сеульських лісах на Ковельщині та ін.

Основною ознакою кожної повстанської республіки була наявність (в межах певної території) своєрідного «суверенітету», що виявлявся у неподільному пануванні української влади у вигляді УПА та незалежності від зовнішніх чинників.

Отже, по-перше, «повстанські республіки», які активно функціонували на території Волині, Галичини та Прикарпаття впродовж 1943-1945 рр., відіграли важливу роль в українському національному русі опору; по-друге, основними причинами їх творення була необхідність тилового забезпечення УПА; по-третє, їх існування є беззаперечним свідченням здатності українського народу до високого рівня самоорганізації у критичні періоди історії.

3. Українська Головна Визвольна рада (УГВР) - координуючий центр боротьби за державну самостійність України.

УГВР - всеукраїнський представницький орган політичного керівництва національно-визвольною боротьбою українського народу в

1940-1950 рр., заснований з метою об'єднання всіх політичних сил, які визнавали і боролися за державну самостійність України незалежно від їхньої ідеологічної та світоглядної орієнтації.

11-15.07.1944 р. поблизу с. Недільної на Самбірщині, зібралися представники всіх регіонів України, різних політичних сил та орієнтації, які проголосили себе тимчасовим українським парламентом і прийняли назву УГВР. Перший Великий збір УГВР пройшов під головуванням Р. Волошина і секретаря М. Дужого. На зборі розроблено і прийнято програмні документи: «Тимчасовий устрій УГВР», «Платформа УГВР», «Універсал УГВР». Два перші документи були, по суті, законодавчими актами конституційного характеру.

У «Тимчасовому устрої УГВР» визначалися:

- основи, структура органу;
- компетенція Великого збору, президента і президії УГВР;
- повноваження виконавчого органу УГВР - Генерального секретаріату, Генерального суду та Контрольної колегії.

У «Платформі УГВР» визначалися головні політичні та соціальні ідеї, втілення яких було метою національно-визвольної боротьби, зокрема:

- 1) забезпечення народно-демократичного способу визнання політичного устрою в українській державі шляхом загального народного представництва;
- 2) забезпечення свободи думки, світогляду і віри;
- 3) забезпечення справжньої законності в українській державі та рівності всіх громадян перед законом;
- 4) забезпечення громадянських прав усім нацменшостям на Україні.

Таким чином, до середини 1950 років, а опісля за кордоном УГВР продовжувала активну боротьбу за державну самостійність України.

Тема 15. Державно-правові інститути України у другій половині 50-х – середині 80-х рр.

1. Політичний режим у період “відлиги” М.Хрущова у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. Український дисидентський рух

Смерть Й.Сталіна, що був стрижнем тоталітарної системи, 5 березня 1953 р. завершила період режиму культу його особи, і почався період десталінізації. На XX з'їзді КПРС у 1956 р. за доповіддю першого секретаря ЦК Компартії СРСР Микити Хрущова було прийнято постанову про подолання культу особи і його наслідків. Однак, дії партії і уряду з викриття культу особи Й.Сталіна були половинчастими, непослідовними і

суперечливими, оскільки:

1. оточення Й.Сталіна остерігалось виявлення і їхньої причетності до злочинів Сталіна;

2. були відсутні необхідні наукові дані про режим культу взагалі і фактичні дані про тоталітарний режим в СРСР;

3. матеріали з'їзду щодо культу особи приховувались від громадськості, і повний текст таємної доповіді М.Хрущова був оприлюднений лише у 1989 р.

Відтак, культ особи пояснили як явище, пов'язане з особистісними характеристиками Й.Сталіна та з тяжкими умовами політичного і соціально-економічного становища радянської соціалістичної держави у капіталістичному співтоваристві; тож модель, стратегія і тактика будівництва соціалізму сумніву не піддавались і питання про відповідальність винних у створенні і підтримці тоталітаризму осіб і організацій не ставилось. Насправді ж, культ особи був об'єктивним соціально-політичним явищем, неминучим в умовах позаринкової, регульованої державою економіки, будівництва казарменно-поліційного соціалізму, командно-адміністративної, бюрократичної, тоталітарної, репресивної, заідеологізованої і самоізолюваної системи.

Розгорнулась масова реабілітація: було визволено з в'язниць і таборів багато безвинно засуджених, було звільнено зі спецпоселень депортованих з України громадян (зокрема, кримських татар), однак органи влади перешкоджали їх поверненню у рідні краї. До кінця 1959 р. було переглянуто справи щодо 5,5 млн. засуджених, крім політичних жертв 20-х – початку 30-х рр. – не було реабілітовано представників українського комунізму (М.Хвильового, М.Волобуєва), діячів УНР і Директорії тощо.

Український дисидентський рух

Почалось духовне розкріпачення радянського суспільства, громадсько активна інтелігенція, різна за національною і соціальною приналежністю і освітнім рівнем, яку назвали "шестидесятниками", почала боротьбу з тоталітаризмом, за демократизацію усіх сфер суспільного і державно-правового життя. Поступово демократичні ідеї і політичні переконання "шестидесятників" оформились у дисидентський рух (*дисидент* – з латинської означає незгідний, інакомислячий), тобто рух протистояння існуючій радянській системі і тоталітарній ідеології та посяганням на права і свободи людини і демократію. В Україні дисидентський рух розпочався наприкінці 50-х рр., його представники (Іван Дзюба, Іван Світличний, Іван Драч, Ліна Костенко, Євген Сверстюк, Василь Симоненко, Василь Стус, Ігор та Ірина Калинці, Левко Лук'яненко, Вячеслав Чорновіл, Зенон Красівський, Михайло і Богдан

Горині, Степан Хмара, Михайло Косів та ін.) критикували шовіністичну національну політику і тоталітарний режим СРСР.

У дисидентському русі намітились різні форми: страйки робітників (зокрема, виступи у Кривому Розі); підпільна видавнича діяльність – “самвидав”; симпозиуми, учасники яких науково обґрунтовували свої вимоги (зокрема, конференція з проблем української мови і літератури, що відбулась у 1963 р. у Києві); створення груп, які розробляли свої економічні і політичні програми, найвідоміша і перша з них – створена Л.Лук'яненком у 1958 р. Українська Робітничо-Селянська Спілка, яка виступала за мирний і легальний шлях виходу України зі складу СРСР. Та вже у січні 1961 р. більшість членів цієї організації було заарештовано і у травні Л.Лук'яненка на закритому процесі було засуджено до розстрілу, який було замінено 15-річним ув'язненням.

2. Політичний режим у період “застою” Л.Брежнєва у середині 1960-х – середині 1980-х рр. Державний устрій УРСР за Конституцією УРСР 1978 р.

Внаслідок зосередження М.Хрущовим повноти державної влади, зросту його єдиновладдя і авторитарності виникла загроза нового культу, тож у 1964 р. Пленум ЦК КПРС звільнив його з посад першого секретаря ЦК КПРС, члена Президії ЦК КПРС і голови Ради Міністрів СРСР, хоч офіційно повідомлялось, що він пішов у відставку у зв'язку з похилим віком і погіршенням стану здоров'я. У жовтні 1964 р. на Пленумі ЦК КПРС першим секретарем ЦК КПРС був обраний Леонід Брежнєв, за керівництва якого роль партапарату у державному правлінні ще більш посилилась – так, за Конституцією СРСР 1977 р. КПРС проголошувалась керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій. Л.Брежнєв продовжив політику підтримки радянської олігархії і розпочав повернення до просталінських, тоталітарних позицій та становлення власного культу (йому були присвоєно звання: 4 рази Героя Радянського Союзу, Героя Соціалістичної праці, маршала Радянського Союзу, лауреата Ленінської премії у галузі літератури, а також золота медаль ім.К.Маркса, орден Перемоги тощо) і вождизму на усіх рівнях; його правління стало періодом часткової реанімації командно-адміністративної системи сталінського зразка і застою. В Україні Брежнєвський неосталінізм супроводжувався новими репресіями проти інакомислячих, передусім національно свідомих, дисидентів-“шестидесятників”.

У 1976 р. була створена Українська Гельсинська Група для сприяння

виконанню Гельсинських угод (прийнятих на міжнародному Гельсинському процесі 1975 р. щодо відновлення демократії і забезпечення прав і свобод у Східній Європі і СРСР), засновниками якої стали: філософ Олесь Бердник, генерал Петро Григоренко, Іван Кандиба, Левко Лук'яненко, Вячеслав Чорновіл, Мирослав Маринович, Олекса Тихій, Микола Руденко, Юрій Шухевич та ін. Створення УГГ ознаменувало початок правозахисного руху в Україні; вона діяла до початку 80-х рр., коли усі її члени були репресовані (відтак, зокрема, Л.Лук'яненко перебував в ув'язненні загалом 28 р.).

Державний устрій УРСР за Конституцією УРСР 1978 р.

Конституція СРСР 1977 р. декларативно і пропагандистськи закріплювала суверенітет союзних республік, тобто їх верховенство, повновладдя, незалежність і самостійність щодо інших держав та внутрішньої і зовнішньої політики, зокрема: право вступати у відносини з іноземними державами, укладати з ними договори, обмінюватись з ними дипломатичними і консульськими представництвами, брати участь у міжнародних організаціях, а також право вільного виходу зі складу СРСР.

На підставі Конституції СРСР була прийнята Конституція УРСР 1978 р. Найвищим органом влади УРСР була Верховна Рада, яка формувалась строком на 5 р. на основі загального, рівного і прямого виборчого при таємному голосуванні, притому депутатом міг бути громадянин УРСР, віком з 18 р. Допоміжними органами ВР УРСР були її постійні комісії, обрані з числа її депутатів для ведення законопроектної роботи, попереднього розгляду і підготовки питань, що належали до відання ВР, сприяння проведенню у життя законів ВР, а також контролю за діяльністю державних органів і організацій. Верховній Раді була підзвітна Президія ВР, яка забезпечувала її організацію її роботи, і до складу якої входили: голова ВР (очолював її), його перший заступник і заступник, голова Комітету народного контролю та голови постійних комісій ВР.

Органами державного управління УРСР були: Рада Міністрів УРСР, союзно-республіканські і республіканські міністерства, відомства і державні комітети. Уряд – Рада Міністрів – був найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади, відповідальним перед ВР; вона утворювалась Верховною Радою у складі голови Ради Міністрів, його перших заступників і заступників, міністрів і голів державних комітетів.

Місцевими органами влади УРСР були: обласні, районні, міські, районні у містах, селищні і сільські Ради народних депутатів, які обирались на 5 р. на основі загального, рівного і прямого виборчого при таємному голосуванні. Вони обирали голів Рад, формували свої президії, утворювали постійні комісії, створювали підзвітні їм виконавчі і

розпорядчі органи – виконкоми.

Судову систему УРСР становили: Верховний Суд, обласні суди, Київський міський суд, районні (міські) народні суди. Вони утворювались на засадах виборності суддів і народних засідателів – народні судді районних (міських) народних судів обирались відповідними обласними Радами, а судді Верховного і обласних судів – Верховною Радою; народні засідателі районних (міських) народних судів обирались на зборах громадян за місцем їх проживання чи роботи відкритим голосуванням, а вищих судів – відповідними Радами народних депутатів. Господарські спори між підприємствами, установами і організаціями вирішували органи державного арбітражу.

Правоохоронну систему УРСР становили: 1. прокуратура – Прокурор УРСР і прокурори областей, які призначались Генеральним прокурором СРСР, та районні і міські прокурори, які призначались Прокурором УРСР і затверджувались Генеральним прокурором СРСР; усі – строком на 5 р.; 2. органи внутрішніх справ – підрозділи міліції, виправно-трудова заклади, пожежна охорона, слідство, штабні та інші служби. Діяли також органи державного нотаріату і адвокатура.

Ще у 1954 р. до складу УРСР увійшла Кримська область і було відновлено норму Конституції СРСР 1924 р. про віднесення до відання республіки питання її адміністративно-територіального устрою.

Методичні поради

Розглядаючи Конституцію 1978р., слід зробити зважений аналіз її позитивних і негативних рис. Серед останніх особливу увагу треба звернути на закріплення деформації політичної та державної системи у Конституції, бюрократизацію системи управління державою та процес інтеграції партійного і державного апарату. Центр ваги однак має бути на позитивних аспектах, які зумовили оцінку цього Документа як найважливішу пам'ятку національного права.

Вивчення цієї теми починається з аналізу особливостей функціонування державно-правових інститутів України у воєнний час. Слід дати оцінку тезі, що окупація не привела до знищення радянської державності, а також проаналізувати розширення прав республіки у галузі міжнародно-правових відносин і оборони після закінчення війни, питання входження Закарпаття і Буковини до складу УРСР. Особливу увагу необхідно звернути на юридичні форми гітлерівського окупаційного режиму, на наслідки спроб відновлення української держави в окупованих німцями територіях: Українське державне правління на чолі з Я. Стецьком у м. Львові і Українську Національну Раду під проводом

М.Величковського у Києві. Передбачається також дати відповідь на дискусійне питання, чи можна вважати "воєнів" УПА учасниками боротьби з фашизмом.

МОДУЛЬ VI

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД ТА ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ПОЧАТКУ 1990 Р. ДО СЬОГОДЕННЯ

Змістовий модуль 8

Держава і право України на сучасному етапі.

Тема 16. Зміни в державному устрої та праві України в період реформ кінця 80-х – початку 90-х рр.

1. Соціально-економічний і політичний стан УРСР у період перебудови 1986-1991 рр.

Більшовицько-комуністична тоталітарна імперія наприкінці 70-х – початку 80-х рр. почала проявляти усі ознаки неперехідної кризи – економічної, політичної, соціальної. Усе очевиднішою ставала необхідність проведення докорінних реформ політичної системи країни, економіки і соціальних відносин загалом. Щоправда, ініціатори перебудовних процесів, й надалі маючи на меті створити комуністичне суспільство, планували здійснити лише деякі формальні перетворення у соціально-економічній сфері. Але невдовзі виявилась необхідність кардинальної зміни поглядів на соціалізм, що не влаштовувало вище партійне і управлінське керівництво, яке мало привілейоване становище у державі, і тому чинило відкритий або завуальований опір прогресивним починанням. По суті перебудова була типовою, з усіма притаманними їй обмеженнями, «революцією зверху», яка планувалась як обмежена у часі, упорядкована, суворо контрольована серія заходів. Проте, розвиток подій незабаром зламав цю задуману схему.

Політична система, що склалась у середині 80-х років, зумовила неминучість деяких особливостей перебудови. Так, вона могла розпочатись лише у разі приходу на вищі партійні і державні посади політиків, здатних переглянути застарілі стереотипи, виробити нові підходи до аналізу розвитку суспільства. У *березні 1985 р.* на пост генсека ЦК КПРС був обраний *Михайло Горбачов*, наймолодший член Політбюро КПРС, що засвідчило прагнення певної частини партапарату дещо модифікувати тодішню соціально-економічну систему. У *квітні* відбувся Пленум ЦК КПРС, який проголосив курс на прискорення соціально-економічного розвитку держави. Однак, багато із запланованого так і не було реалізовано. Програма перетворень передбачала, зокрема, істотну перебудову організаційних структур, форм, стилю діяльності органів управління. Вагомим елементом цієї програми в УРСР мала стати

реалізація Генеральної схеми управління народним господарством республіки, яку ухвалила Верховна Рада УРСР на позачерговій сесії у *квітні 1988 р.* і яка забезпечувала організаційні основи для переходу від адміністративно-командних до економічних методів управління та створювала умови для впровадження у життя Закону СРСР від 30 червня 1987 р. «Про державне підприємство (об'єднання)». У ході реалізації Генеральної схеми було ліквідовано 103 республіканські органи управління, багато управлінських функцій передано місцевим органам, підприємствам та об'єднанням; кількість працівників управління республіканського рівня скоротилась удвічі. Обласна ланка управління скоротилась більш як на третину, було затверджено схеми управління народним господарством областей, міст Києва і Севастополя. За новими вимогами визначались основні напрями діяльності Ради Міністрів УРСР і більш удосконалена структура її апарату; було ліквідовано 14 міністерств і відомств, 83 організації середньої ланки, реорганізовано управління галузями важкої промисловості, розширено 1500 підприємств, цехів, дільниць тощо.

У другій половині 80-х рр. було здійснено низку заходів щодо підвищення ефективності виробництва, удосконалення програмно-цільових методів планування, забезпечення управління науково-технічним прогресом, створення міжгалузевих науково-технічних комплексів, опорних пунктів та інженерних центрів. Підприємства і об'єднання усіх виробничих галузей народного господарства УРСР були переведені на повний госпрозрахунок і самофінансування; ширше впроваджувались орендні відносини, кооперативні форми господарювання; розгорнулась робота зі створення асоціацій, концернів, малих підприємств та інших організаційних структур. У 1989 р. у нових умовах господарювання працювали усі підприємства та об'єднання виробничої сфери УРСР і частково невиробничих галузей народного господарства. Значна увага приділялась ресурсозбереженню, повному включенню до господарського обороту вторинної сировини і відходів виробництва. Важливим елементом економічних перетворень в Україні стали заходи щодо структурної перебудови народного господарства, адже структура економіки, що історично склалась, тривалий час залишалась орієнтованою, головню, на виробництво засобів виробництва, добування сировини і палива. На Україну припадало близько половини всього виробництва чавуну у СРСР, 40% сталі і прокату, 30% видобутку вугілля, 60% залізної руди; питома вага основних виробничих фондів галузей групи "А" в УРСР становила на початок 90-х рр. 70%. Значні труднощі у розвитку народного господарства України зумовлювались тим, що плани складались у центрі, в Москві, а УРСР була позбавлена основних прав. 96% продукції вироблялось на

підприємствах союзного підпорядкування, на діяльність яких уряд УРСР, місцеві Ради народних депутатів не мали змоги реально впливати.

Скрутне становище склалось у сільському господарстві. Фондозабезпеченість тут була нижчою на чверть, енергозабезпеченість – на 42% від інших галузей. Вкрай загострилась демографічна ситуація, за останні 15 років чисельність сільського населення зменшилась на 3,5 млн. чол. У ряді регіонів УРСР люди пенсійного віку становили половину сільських мешканців. Велися пошуки шляхів більш ефективного господарювання на селі - був створений Держагропром, у листопаді 1991 р. реорганізований у Міністерство сільського господарства. З'явилися нові форми підприємств: агрокомбінати, агрофірми й агрооб'єднання. Було зроблено перші кроки у напрямі розвитку колективного, сімейного та інших видів підряду. Значна увага приділялась розвитку на селі особистих підсобних господарств, колективного садівництва, створенню аграрних цехів, підприємств та організацій.

Попри усі перетворення, економічна реформа перших років перебудови не дала відчутних результатів. Це зумовлювалось тим, що: 1) сама модель реформи, сконструйована у центрі, об'єктивно призводила до розладу економічних відносин; 2) переведення підприємств на самофінансування за умов відомчого диктату було руйнівним для економіки. Регламентоване згори планування підштовхувало підприємства до збільшення своїх прибутків не за рахунок ефективності та якості роботи, а за рахунок підвищення цін, що неминуче призводило до повного ігнорування інтересів споживача, неконтрольованого зростання грошових виплат на виробництві, порушення договірних зв'язків.

Від стану економіки залежала ефективність соціальних програм. Ще на початку реформаторських процесів планувалась розробка спеціальної програми соціальної перебудови. Передбачалось інтенсивне нарощування виробництва товарів народного споживання й обсягів платних послуг населенню, перепрофілювання з цією метою багатьох підприємств важкої промисловості, воєнно-промислового комплексу, зміцнення матеріально-технічної бази основних товаровиробничих галузей. Вагому роль у розв'язанні соціальних проблем мали відіграти самі підприємства і місцеві органи влади. У цій сфері були здобуті певні досягнення. Так, темп приросту інвестицій, спрямованих на невиробниче будівництво, в УРСР майже удвічі випередив збільшення виробничих капітальних вкладень. Внаслідок цього з'явилась змога більш активно здійснювати будівництво житла, шкіл, дитячих дошкільних закладів, лікарень. Розпочалась приватизація квартир. Здійснювались централізовані заходи щодо підвищення зарплати працівникам охорони здоров'я, соціального

забезпечення, культури; передбачались додаткові пільги по оплаті праці у вугільній промисловості. Підприємства отримали змогу підвищувати зарплату, соціально захищати своїх працівників за рахунок власних ресурсів. Однак, як виявилось, цей процес мав і зворотний бік. Уряд СРСР після 1987 р. прийняв 11 постанов про підвищення зарплати, але без будь-якої компенсації в обсягах виробництва, внаслідок чого в УРСР грошова маса без забезпечення товарами збільшилась на 10 млрд. крб., що спричинило різке розбалансування споживчого ринку. Поза тим, відбувався активний вивіз товарів за межі республіки, поширювалась спекуляція, запанував “чорний ринок”, що відобразилось на становищі, передусім, соціально незахищених верств населення.

В Україні з 1 січня 1991 р. було розпочато реформу цін. Але введення нових закупівельних й оптових цін, які щодо товарів народного споживання часто перевищували діючі роздрібні, створило для більшості промислових підприємств критичну ситуацію. Це призвело до порушення госпрозрахункових відносин при реалізації продукції, і внаслідок цього до величезного дефіциту товарів. Довелось запровадити нові державні фіксовані, регульовані й вільні роздрібні ціни, але цей вимушений, непідтримуваний народом захід не розв’язав усіх проблем. З 1 листопада 1990 р. уряд України з метою захисту споживчого ринку республіки, посилення боротьби зі спекуляцією, тіньовою економікою був змушений тимчасово запровадити (до насичення ринку товарами) продаж продовольчих і непродовольчих товарів, а також продукції виробничо-технічного призначення з використанням картки споживача з купонами. Однак цей захід очікуваних результатів не дав.

Помітно загострились в Україні й проблеми екології. Це зумовлювалось, передусім, тим, що на її території, яка становила лише 2,7% загальної території СРСР, різко зросли техногенні навантаження, так як в УРСР було зосереджено майже чверть загальносоюзного промислового й аграрного потенціалу; поза тим, однією з головних проблем України був Чорнобиль. Щоправда, деякі несприятливі тенденції в екології вдалось послабити чи й подолати. Так, попри постійне зростання виробництва, було скорочено забір свіжої води; проводились роботи з рекультивації порушених у процесі господарської діяльності земель; зменшились обсяги шкідливих викидів в атмосферу. У березні 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла постанову “Про екологічну обстановку у республіці та заходи щодо її докорінного поліпшення”, яка передбачала припинення нового промислового будівництва у великих містах і районах з підвищеним рівнем забруднення навколишнього середовища, виведення з експлуатації Чорнобильської АЕС, повне припинення до 2000 р. скидання у водойми забруднених стоків, широке

застосування біологічних засобів захисту сільськогосподарських культур та ін.

Отож, у розглядуваний період в Україні відбувались пошуки нових шляхів і методів господарювання. У промисловості, сільському господарстві і соціальній сфері відбувались певні позитивні зрушення. Розвиток економіки характеризувався її подальшою соціальною переорієнтацією, відповідною перебудовою її структури, використанням досягнень науково-технічного прогресу. Поза тим, у процесі перебудови в економіці навіть посилились деякі негативні тенденції. Так, середньорічні темпи приросту національного доходу знизились, промислове виробництво майже не зросло; не вдалось припинити розбалансування економіки і споживчого ринку, необґрунтоване зростання цін, невиправдане збільшення грошових доходів населення. На порядку денному й надалі стояли гострі проблеми забезпечення народу продовольством і житлом. Низькими залишались трудова дисципліна, персональна й колективна відповідальність за результати праці; зростав рівень злочинності.

З метою виходу з кризового становища, забезпечення підвищення життєвого рівня народу України Верховна Рада УРСР прийняла *3 серпня 1990 р.* Закон “Про економічну самостійність Української РСР”, що визначав зміст, мету й основні принципи економічної самостійності України як суверенної держави, механізм господарювання, регулювання економіки й соціальної сфери, організації фінансово-бюджетної, кредитної і грошової системи.

Спершу ініціатори перебудови розглядали її лише як метод прискорення соціально-економічного розвитку країни, та невдовзі стало очевидним, що успіх економічних перетворень без всебічної реформи політичної системи неможливий.

2. Політика гласності у період перебудови 1986-1991 рр.

Нова політика – гласність була проголошена у *січні 1987 р.* на пленумі ЦК КПРС. Лейтмотивом стало повернення “до ленінських норм” – надміфологізованої, ідеальної моделі соціалізму. Рішенням Політбюро ЦК КПРС було створено комісію з додаткового вивчення матеріалів, пов’язаних з репресіями, що мали місце у період 30-40-х і на початку 50-х рр. Ця комісія у лютому 1988 р. дійшла висновку про фальсифікацію справ щодо М.Бухаріна, О.Рикова та інших по т.зв. “правотроцькистському блоку”. Пізніше були реабілітовані учасники “московських процесів” Г.Зінов’єв, Л.Каменєв та ін. Аналогічні комісії з

реабілітації незаконно засуджених діячів науки і культури, військових керівників та рядових робітників і селян були створені у Києві та інших регіонах України.

В Україні, як і в інших республіках СРСР, після 1985 р. виникла ймовірність остаточного зламу тоталітарного устрою і можливість національного відродження. Творча енергія мас після початку перебудови активізувалась. Повсюдно зростали рівень громадської свідомості людей, прагнення до пошуку нових шляхів розв'язання найрізноманітніших політичних проблем. Керівники партійних і радянських органів, які не виправдовували довір'я людей, зазнавали гострої критики. Саме під тиском невдоволених мас у ряді областей України були змушені піти у відставку перші секретарі обкомів партії, керівники деяких державних установ і великих підприємств.

У червні 1988 р. відбулась XIX Всесоюзна конференція КПРС, на якій постала пропозиція щодо можливості поєднання посад перших секретарів партійних комітетів (районних, міських тощо) зі створюваними посадами голів Рад. Вважалось, що це сприятиме активізації діяльності народного представництва. Завдяки цьому передбачалось пропустити місцевих партійних вождів через вибори, але номенклатурний партапарат, що спершу погодився з цим рішенням, невдовзі усвідомивши, чим це йому загрожує, домігся його скасування. На тій же конференції був оголошений проект виборчої реформи, яка містила елементи альтернативності, але третину місць віддавала представникам від “громадських організацій”, фактично забезпечивши депутатські місця вищим партійним сановникам.

Одним з основних напрямів демократизації суспільства було визнано принципове поліпшення діяльності Рад народних депутатів, які поєднували функції законодавства, управління і контролю. Найважливішими етапами цього процесу стали вибори народних депутатів СРСР, Верховних Рад союзних республік і місцевих Рад народних депутатів. Вибори народних депутатів СРСР відбувались за умов загострення політичної боротьби. Перед виборами демократам вдалось вивести зі складу ЦК КПРС за станом здоров'я, внаслідок досягнення пенсійного віку кілька десятків брежнєвських ветеранів. Після цього було проведено вибори кандидатів до Верховної Ради від громадських організацій, у т.ч. 100 чоловік від КПРС, дещо менше – від комсомолу, профспілок, творчих спілок, ветеранських організацій та ін. Своєрідним фільтром для “ненадійних” кандидатів мали стати окружні збори (проміжний етап у висуненні кандидатів у народні депутати), на яких більшість становили люди, підібрані партапаратом. Щоправда, при загальному консервативному характері складу народних депутатів СРСР

серед них виявилось чимало політиків, що виступали за радикалізацію реформ.

На I з'їзді народних депутатів СРСР, що розпочав свою роботу 25 травня 1989 р., були сформульовані різні підходи щодо характеру, темпів і цілей “перебудовного” процесу, виникли перші ознаки майбутньої багатопартійності. Учасники з'їзду ставили найгостріші питання, що постали перед суспільством: політичні, економічні, соціальні, екологічні, духовні. Вже з самого початку роботи з'їзду почали створюватись депутатські групи, які з багатьох проблем дотримувались протилежних позицій. Першою заявила про себе міжрегіональна депутатська група, що виступала з позицій радикального прискорення політичних і економічних реформ; діяльність групи, критична спрямованість виступів її лідерів поставили її у становище фактичної парламентської опозиції. У Верховній Раді СРСР формувались й інші групи, які об'єднали депутатів за політичним або професійними інтересами. Найчисельніша з них – група “Союз”, у центрі діяльності якої була підтримка єдності усіх республік СРСР. При цьому “союзники” для забезпечення такої єдності не виключали введення надзвичайного стану, заборону нових політичних партій, використання збройних сил у деяких районах країни.

Спершу М.Горбачов був обраний Головою президії Верховної Ради СРСР – органу, до складу якого увійшли, головню, депутати помірковано-консервативних поглядів. На початковому етапі демократизації, ліквідації залишків тоталітаризму найважливішим завданням був реальний розподіл партійних і державних органів. Під час роботи I з'їзду народних депутатів СРСР виявилось, що від колишньої одностайності не залишилось й сліду. На з'їздах народних депутатів, сесіях Верховної Ради СРСР її Голова був змушений усе більше виконувати функції спікера, що виявляв та узгоджував позиції депутатських груп, що значно обмежувало можливість його самостійних дій. Але оскільки Горбачов був водночас генсеком ЦК КПРС, то неминуче був змушений зважати на значну частину партійного апарату, який не сприймав нововведень останніх років.

Необхідно було зміцнити інститути державної влади. У засобах масової інформації почала обговорюватись ідея про введення посади президента. Проте у 1989 р. ця пропозиція ще не сприймалась як така, що може бути реалізована найближчим часом. Більшість членів Політбюро ЦК КПРС і народних депутатів вважали президентство несумісним з принципом організації держави на базі Рад, з їх поєднанням законодавчої і виконавчої влади і принципом колективного керівництва. Але після того, як Горбачов підтримав ідею президентства, його вчорашні опоненти зняли свої пропозиції, що, головню, пояснювалось тим, що були вирішені два питання: про спосіб обрання президента і про кандидатуру на цей пост. У

країнах з президентською формою правління президент традиційно обирається громадянами, що мають право голосу. Саме такий порядок спершу і був запропонований для включення у Конституцію СРСР. Однак напередодні III з'їзду народних депутатів СРСР у березні 1990 р. була підготована пропозиція, щоб саме з'їзд, внісши зміни до Конституції, зробив виняток для першого президента і обрав його безпосередньо на з'їзді. А єдиною пропонованою кандидатурою був Горбачов.

Проти самої схеми виборів президента виступали, з одного боку, радикальні демократи, які вважали, що Горбачов сконцентрував у своїх руках надто широку владу, а з іншого – старі партійно-комуністичні структури, які цю владу втрачали, тим паче, що вибори в органи влади деяких союзних республік вже не дали їм “контрольного пакету”.

У реформі політичної систему вагомую роль відіграв політичний плюралізм, що набув розвитку ще до заборони компартії. З метою активізації реформістських демократичних процесів в Україні у *вересні 1989 р.* за ініціативою Київської організації Спілки письменників та Інституту літератури АН УРСР було утворено масову суспільно-політичну організацію – Народний Рух України за перебудову (НРУ), що відразу ж набув авторитету серед мас; головою НРУ було обрано поета *Івана Драча*.

У *березні 1990 р.* на засіданні Великої Ради Руху було повідомлено про створення ініціативного комітету Демократичної партії України (ДПУ). У прийнятому маніфесті проголошувалось, що головною метою ДПУ є побудова незалежної “Самостійної Соборної Української Держави”; будь-яка форма федеративного устрою у рамках СРСР відкидалась. На установчому з'їзді ДПУ 15-16 грудня 1990 р. були прийняті програмні принципи і статут та обрані її керівні органи. Головою партії на альтернативній основі був обраний колишній політв'язень *Юрій Бадзьо*. Парламентським лідером став поет *Дмитро Павличко*.

Два тижні перед тим у Києві відбувся установчий з'їзд Партії демократичного відродження України (ПДВУ), що була утворена на базі демократичної платформи у Компартії України. Більшість членів ПДВУ становили колишні комуністи, що вийшли з лав КПРС після її XXVIII з'їзду. ПДВУ проголосила курс на відстоювання пріоритету загальнолюдських цінностей, захист прав і свобод людини, викриття тоталітаризму. У червні 1991 р. відбувся II з'їзд ПДВУ; партія виступила ініціатором проведення у січні 1992 р. установчих зборів, на яких було проголошено утворення об'єднання “Нова Україна”.

Відродження незалежної демократичної правової Української держави було проголошено головною метою Української народно-демократичної партії (УНДП), яка вважала незаконною союзню угоду 1922

р. і установчий з'їзд якої відбувся 16-17 червня 1990 р.

Українська національна партія (УНП) розпочала діяльність з жовтня 1989 р. і під її егідою було організовано молодіжну структуру “Січ”. УНП не визнавала існуючу тоді в Україні державність, домагалась демократії і плюралізму, приватної власності, скасування договору про створення СРСР і Конституції УРСР, виведення “окупаційних збройних сил” з усіх українських земель.

У листопаді 1990 р. відбувся установчий з'їзд Ліберально-демократичної партії України (ЛДПУ), яка виступила за забезпечення прав і свобод людини, захист особи і сім'ї як вищих цінностей суспільства, роздержавлення засобів виробництва; за створення вільної і незалежної Української держави, яка лише за результатами референдуму може укласти конфедеративний договір з іншими республіками. У той же час виникла Ліберальна партія України (ЛПУ), що об'єднала, здебільшого, підприємців.

У вересні 1990 р. відбувся установчий з'їзд Народної партії України (НПУ), яка проголосила своєю метою побудову мирним шляхом самостійної парламентської республіки, досягнення соціальної справедливості, втілення у життя принципу : “Кожна людина має право на щастя”.

У травні 1990 р. відбувся установчий з'їзд Об'єднаної соціал-демократичної партії України, яка мала федеративну побудову, але внаслідок розколу було проголошено дві партії – Соціал-демократична партія України (СДПУ) та Об'єднаної соціал-демократичної партії України (ОСДПУ).

У жовтні 1989 р. відбувся Всеукраїнський з'їзд екологічної асоціації “Зелений світ”. За кілька місяців розгорнула роботу ініціативна група зі створення “Партії зелених” України. Установчий з'їзд партії відбувся 28-30 вересня 1990 р., за мету вона проголосила духовне і фізичне відродження українського народу, забезпечення йому права на життя в екологічно чистому середовищі.

Особливу роль відіграла Українська республіканська партія (УРП) на чолі з *Л.Лук'яненком*, багаторічним політв'язнем і народним депутатом України. Основи УРП заклала Українська Гельсінська спілка. Головною метою УРП було створення “Української Незалежної Соборної держави”, яку вона намагалась досягнути парламентськими і позапарламентськими засобами – бойкотуванням рішень уряду, організацією страйків та акцій громадської непокори.

У червні 1990 р. була створена Українська селянсько-демократична партія (УСДП), яка мала за мету організувати потужний механізм захисту соціально-політичних інтересів селянства, сприяти поглибленню

прогресивних процесів відродження селянського господарства. УСДП виступала за побудову незалежної самостійної Української народної держави, де загальнолюдські цінності переважатимуть над класовими.

У квітні 1990 р. у Львові на базі Українського християнсько-демократичного фронту було організовано Українську християнсько-демократичну партію (УХДП), що мала головною метою проголошення утворення демократичної Української держави європейського взірця.

7 серпня 1990 р. виник ініціативний комітет зі створення Партії слов'янського відродження (ПСВ). Своєю головною метою партія проголосила досягнення повної державної незалежності України, а перспективною метою партія мала утворення міжнародної організації слов'янських держав, побудову “спільного слов'янського дому”.

У жовтні 1991 р. відбувся установчий з'їзд Соціалістичної партії України (СПУ), який проголосив, що СПУ “сповідуватиме ідею побудови справедливого соціалістичного суспільства, в якому праця й талант людини будуть оцінкою і мірилом її добробуту і суспільного авторитету”. Партія виступала за національне відродження, за суверенну Україну, в економічній сфері – за пріоритет суспільних форм власності. Лідером партії став народний депутат України О.Мороз.

Виникли також Українська християнська партія жінок, Українська націонал-ліберальна партія, партія “Третя республіка” та ін.

У вересні 1990 р. у Києві відбувся установчий з'їзд Селянської спілки України – самоврядної, масової громадсько-політичної організації, що об'єднала на добровільних засадах представників усіх верств селянства, працівників народної освіти, науки і культури, охорони здоров'я і побуту. Головною метою спілки було проголошено захист інтересів селянства, підвищення його добробуту, культурно-освітнього і духовного рівня, забезпечення пріоритетності соціального розвитку села. На базі спілки у січні 1992 р. була створена Селянська партія України.

Набували розвитку й робітничі організації: Всеукраїнське об'єднання солідарності трудящих (ВОСТ), Українське товариство робітників (УТР), Вільні профспілки трудящих, Регіональний союз страйкових комітетів Донбасу та ін. Виникли й організації національних меншин, зокрема Організація кримсько-татарського національного руху і Національний рух кримсько-татарського народу, що виступили за утворення у Криму національної автономії. Активно створювались й молодіжні самодіяльні угруповання, громадсько-політичні організації і рухи, зокрема Спілка незалежної української молоді, Українська студентська спілка, Студентське братство.

3. Реформа державного апарату у період перебудови 1986-1991 рр.

Демократизація суспільного життя, зокрема розвиток гласності і політичного плюралізму та послаблення влади КПСР як стрижня адміністративно-командної системи управління, зумовили необхідність реформування державного апарату у центрі і на місцях, яке почало здійснюватись, передусім, на союзному рівні. Радикальним кроком у реформуванні державного апарату було прийняття *15 березня 1990 р.* III з'їздом народних депутатів СРСР постанови про обрання Горбачова Президентом СРСР, що посів цей пост, отримавши лише 59,2% від спискового складу з'їзду народних депутатів СРСР.

26 грудня 1990 р. з'їзд народних депутатів СРСР прийняв Закон “Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) СРСР у зв'язку з удосконаленням системи державного управління”, що врегульовував організацію і діяльність уряду СРСР. Уряд перейменовувався з Ради Міністрів СРСР на Кабінет Міністрів СРСР і був виконавчо-розпорядчим органом СРСР, підлеглим президенту СРСР. Детальніше організацію і діяльність уряду регламентував Закон СРСР від 20 березня 1991 р. “Про Кабінет Міністрів СРСР”. Реконструювання уряду СРСР було логічним продовженням конституційного оформлення виконавчої влади. Галузеве управління здійснювали міністерства СРСР та інші центральні органи державного управління СРСР.

Була реформована і судова система. 13 листопада 1989 р. Верховна Рада СРСР прийняла нові Основи законодавства СРСР і союзних республік про судоустрій, 20 червня 1989 р. – Закон “Про статус суддів в СРСР”, а в грудні 1989 р. ухвалила низку правових актів про судову систему, зокрема Закон СРСР “Про відповідальність за неповагу до суду”, постанови “Про затвердження Положення про кваліфікаційні колегії суддів судів СРСР”, “Про затвердження Положення про кваліфікаційну атестацію суддів”, “Про затвердження Положення про дисциплінарну відповідальність суддів, відкликання і дострокове звільнення суддів та народних засідателів судів СРСР”.

Було зроблено спробу створити орган конституційного контролю – Комітет конституційного нагляду СРСР, організацію і діяльність якого врегулював Закон “Про Конституційний нагляд в СРСР”, ухвалений з'їздом народних депутатів СРСР у грудні 1989 р. Проте фактично Комітет став лише додатком до з'їзду народних депутатів СРСР, а громадяни не мали змоги звертатись до нього з конкретних питань.

На союзному рівні було зроблено спробу здійснити корінну реформу організації місцевої влади. 9 квітня 1990 р. був прийнятий Закон СРСР

“Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР”, за яким місцеві Ради мали бути переведені з режиму єдиного державного керівництва у режим місцевого самоврядування як повноправні господарі на власній території.

У руслі вказаних напрямів реформування союзної державності здійснювалось і реконструювання державного апарату УРСР. Так, 27 жовтня 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон “Про зміни і доповнення Конституції (Основного закону) УРСР”, який передбачав внесення змін до Конституції УРСР з метою розвитку демократії, самоврядування народу, удосконалення виборчої системи, структури, діяльності Рад народних депутатів, органів правосуддя – відповідно до Закону СРСР “Про зміни і доповнення Конституції (Основного закону) СРСР”. Цей закон став зародком представницької демократії в Україні, так як встановлював демократизацію виборчої системи, а саме: забезпечував перехід до реальної, а не лише проголошеної альтернативності висунення кандидатів у депутати. Було чіткіше визначено компетенцію і предмети виключного відання Верховної Ради УРСР, значно розширювались повноваження її Голови як найвищої посадової особи УРСР, що представляла республіку у СРСР і в міжнародних відносинах. Передбачалось функціонування Комітету конституційного нагляду УРСР, що обирався Верховною Радою строком на 10 р. Змінювався порядок обрання народних суддів районних народних судів – вони обирались обласними Радами народних депутатів; судді усіх судів обирались строком на 10 р. На розвиток демократичних засадах виборчої системи Верховна Рада УРСР прийняла 27 жовтня 1989 р. закони “Про вибори народних депутатів УРСР” і “Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів УРСР”.

У березні 1990 р. на виборах до Верховної Ради УРСР і місцевих Рад народних депутатів національно-демократичні сили здобули значну перемогу (27% депутатських мандатів Верховної Ради). У парламенті була сформована опозиція – Народна Рада, до складу якої увійшло 125 депутатів; між нею і партійною більшістю депутатів (“група 239”) розпочалась запекла політична боротьба. Уперше Верховна Рада почала працювати у парламентському режимі, тобто сесії тривали по кілька місяців. Порядок їх роботи визначався Тимчасовим регламентом засідань ВР УРСР 12-го скликання, затвердженим ВР УРСР 22 травня 1990 р.

Закон “Про зміни і доповнення Конституції (Основного закону) УРСР” від 24 жовтня 1990 р. змінив принципи демократичного централізму – організація і діяльність держави мала ґрунтуватись на засадах виборності усіх органів державної влади, підзвітності їх народу, відповідальності кожної державної і службової особи за доручену справу,

обов'язковості рішень вищестоящих органів для нижчестоящих відповідно до їх компетенції. Цей же закон виключив ст.6 Конституції про керівну і спрямовуючу роль КПРС у суспільному і державному житті і надав право політичним партіям, громадським організаціям і рухам через їхніх представників, обраних до Рад народних депутатів, та в інших формах брати участь у розробці і здійсненні політики в управлінні державними і суспільними справами. Отож, були підірвані засади монопольного панування компартії у державі як вирішального чинника функціонування командно-адміністративної системи управління.

Відбулись зміни у розмежуваннях повноважень між представницькими, виконавчими і судовими органами. Судова і прокурорська системи УРСР фактично виводились із підпорядкування союзним структурам. Найвищий судовий контроль і нагляд за судовою діяльністю судів УРСР здійснював лише Верховний Суд УРСР. Генеральний прокурор УРСР призначався Верховною Радою УРСР, був відповідальний перед нею і підзвітний лише їй. Організація і порядок діяльності судів і органів прокуратури УРСР мав визначатись лише законами УРСР. Передбачалось створення Конституційного Суду України.

Закон України “Про міліцію” від 20 грудня 1990 р. основними завданнями міліції оголосив: забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів; запобігання правопорушенням і їх припинення; виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, що їх скоїли; забезпечення безпеки дорожнього руху; захист власності від злочинних посягань; виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень; участь у наданні соціальної і правової допомоги громадянам, сприяння у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам, організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків.

Закон від 21 травня 1991 р. змінив структуру вищої виконавчої влади УРСР – посада голови Ради Міністрів замінювалась посадою прем'єр-міністра, а Рада Міністрів перейменовувалась на Кабінет Міністрів як найвищий орган державного управління України. 13 травня 1991 р. було прийнято Закон “Про перелік міністерств та інших центральних органів державного управління УРСР”. Визначною подією стало запровадження в Україні поста Президента УРСР, з приводу чого 5 липня 1991 р. було прийнято закони “Про заснування поста Президента УРСР”, “Про Президента УРСР”, “Про вибори Президента УРСР” (які призначались на 1 грудня 1991 р.).

Закон від 19 липня 1991 р. передбачив створення Кримської Автономної республіки, що зумовило зміну адміністративно-

територіального устрою, системи і компетенції державних органів. Закон від 7 грудня 1990 р. “Про місцеві Ради народних депутатів УРСР та місцеве самоврядування” визначив засади місцевого самоврядування - основи демократичного устрою влади в УРСР, правовий статус місцевих Рад народних депутатів, органів територіального громадського самоврядування та форми безпосередньої демократії.

4. Зміни у законодавстві у період перебудови

На початок 1985 р. в Україні діяло розгалужене союзне і повністю відповідне йому республіканське законодавство, покликане забезпечити функціонування командно-адміністративної системи управління і планової економіки. У роки перебудови відбувалось реформування законодавства, у нормативно-правові акти вносились численні зміни і доповнення та приймались нові законодавчі акти. Особливо активно оновлювалось законодавство у галузях права, які регулювали економічні відносини; було прийнято низку правових актів для забезпечення переходу економіки СРСР на систему ринкових відносин. Посилилось значення цивільного права як основного регулятора ринкових відносин. Основні акти, що регулювали цивільно-правові відносини в Україні у цей час: Основи цивільного законодавства СРСР і союзних республік від 8 грудня 1961 р. і Цивільний кодекс УРСР 1964 р., та нові закони СРСР від 4 червня 1990 р. “Про підприємства в СРСР”, від 26 травня 1988 р. “Про кооперацію в СРСР”, від 6 березня 1990 р. “Про власність в СРСР”, Основи законодавства СРСР і союзних республік про оренду від 23 листопада 1989 р. та ін.; закони УРСР “Про власність” від 17 лютого 1991 р. і “Про підприємства в Україні” від 27 березня 1991 р., а у травні 1991 р. були прийняті нові Основи цивільного законодавства СРСР і союзних республік, що набрали чинності з 1 січня 1992 р.

Підприємницьку діяльність регулював, зокрема, Закон СРСР від 2 квітня 1991 р. “Про загальні засади підприємництва громадян в СРСР”, який регламентував права і відповідальність суб’єктів підприємницької діяльності і був спрямований на створення умов для широкого виявлення господарської ініціативи громадян на підставі реалізації принципу рівності усіх форм власності, свободи розпорядження майном і вибору сфер діяльності. На забезпечення ефективного функціонування економіки в умовах ринкових відносин були спрямовані Основи законодавства про інвестиційну діяльність від 10 грудня 1990 р. та Закон СРСР від 11 грудня 1990 р. “Про банки і банківську діяльність”, що передбачив існування поряд з державними й комерційних банків. Закони УРСР від 7 лютого

1991 р. “Про підприємництво” і від 18 вересня 1991 р. “Про інвестиційне діяльність” продублювали союзне законодавство.

Основи законодавства СРСР і союзних республік про землю від 28 лютого 1990 р. регулювали земельні відносини і створювали умови для раціонального використання та охорони земель, відтворення родючості ґрунтів, збереження і поліпшення природного середовища, розвитку усіх форм господарювання.

Перехід до ринкової моделі розвитку економіки був неможливим без кардинального реформування трудового законодавства. На початку 1988 р. розпочався перехід практично всіх підприємств на повний госпрозрахунок і самофінансування і, відповідно, було встановлено новий порядок розробки й укладення колективних договорів. З метою забезпечення рівноправності з чоловіками трудове законодавство розширило жінкам пільги і надало їм додаткові гарантії трудових прав, що закріпив Закон СРСР від 22 травня 1990 р. “Про внесення змін і доповнень у деякі законодавчі акти СРСР з питань, що стосуються жінок, сім’ї та дитинства” і Постанова ВР СРСР від 10 квітня 1990 р. “Про деякі заходи щодо поліпшення становища жінок”. Питання трудових відносин регулювали також закони СРСР “Про власність в СРСР” (зазначав, що громадянину належить право розпорядження своїми здібностями до праці), “Про підприємства в СРСР”, Основи законодавства СРСР і союзних республік про оренду.

Тривалість випробування при прийомі на роботу почала визначатись за погодженням сторін трудового договору, було скасовано обмеження роботи за сумісництвом, краще стимулювалось суміщення професій і посад тощо. Союзне законодавство 1990-1991 рр. запровадило контрактну форму прийняття на роботу. Готувався проект закону СРСР про приведення Основ законодавства СРСР і союзних республік про працю у відповідність з новими принципами господарювання. Постанова ВР УРСР “Про економічну самостійність УРСР” передбачала розробку законодавчих актів про працю. Окремі інститути трудового права врегульовували, зокрема, закони УРСР від 1 березня 1991 р. “Про зайнятість населення” і “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”.

Однак, істотними недоліками галузі трудового права були: хибна орієнтація на виробництво, а не на працівника; незахищеність розмірів зарплати; низький рівень умов праці; майже повна відсутність договірних начал між працівником і адміністрацією підприємства, установи, організації; слабкість захисту трудових прав при їх масових порушеннях. Тобто, існувала обмеженість предмета і вузька сфера дії права, яка охоплювала лише робітників і службовців держпідприємств, організацій і

установ; слабкість економічних методів регулювання; негнучкість права, внаслідок чого приймалися спрощені рішення при регулюванні трудових відносин; надмірна централізація права, яка не залишала місця самостійній правотворчості союзних республік.

Були спроби реформувати законодавство, яке регулювало соціально-культурну сферу. Були прийняті закони СРСР від 11 квітня 1991 р. “Про загальні засади державної молодіжної політики в СРСР”, від 15 травня 1990 р. “Про пенсійне забезпечення громадян в СРСР”, від 24 квітня 1990 р. “Про мови народів СРСР”, від 1 жовтня 1990 р. “Про свободу совісті і релігійні організації”; та закони УРСР від 28 жовтня 1989 р. “Про мови в УРСР” і від 5 листопада 1991 р. “Про пенсійне забезпечення”.

У 1985-1986 рр. кримінальне законодавство змінювалось внаслідок проведення політики з посилення боротьби з пияцтвом та отримання нетрудових доходів. У 1986 р. в Основах кримінального законодавства СРСР і союзних республік було встановлено, що в разі заміни у порядку помилування смертної кари позбавленням волі, воно могло бути призначене і на строк понад 15 р., але не більше 20 р. У 1987 р. у загальносоюзне законодавство були внесені зміни і доповнення у зв’язку з приєднанням СРСР до міжнародних конвенцій щодо наркотиків, СНІДу, заручників тощо. Загострення соціально-політичної ситуації в країні, активізація громадсько-політичних рухів, боротьба за владу різних угруповань, партій і рухів зумовили зміну і доповнення Закону СРСР “Про кримінальну відповідальність за державні злочини” та прийняття законів СРСР від 2 квітня 1990 р. “Про захист честі і гідності Президента СРСР”, від 23 жовтня 1990 р. “Про кримінальну відповідальність за блокування транспортних комунікацій та інші незаконні дії, що посягають на нормальну і безпечну роботу транспорту”; 2 липня 1991 р. ВР СРСР прийняла Основи кримінального законодавства СРСР і союзних республік. На зміну процесуального законодавства 30 червня 1987 р. ВР СРСР прийняла Закон “Про порядок оскарження в суд неправомірних дій службових осіб, які ущемляють права громадян”.

Отож, у законодавстві періоду перебудови виявився новий для радянської правової системи принцип центрального становища інституту прав і свобод особи; воно за своїм змістом ставало більш демократичне і гуманне. Однак комплексний підхід до законодавства був недосконалим, зміна напрямів і конкретних цілей, непослідовність і неповнота рішень негативно впливали на розвиток правової системи, в ній зберігались “білі плями”, застарілі норми, неузгодженість і суперечність норм. Поза тим, законодавчий процес відзначався, передусім, кількісними, а не якісними показниками. У правових актах було багато декларативних положень, які не підкріплювались організаційним і правовим механізмом реалізації.

Республіканське законодавство, особливо після проголошення республіками декларацій про державний суверенітет, часто не відповідало союзному законодавству; ситуацію не змінив і Закон СРСР від 24 жовтня 1990 р. “Про забезпечення дії законів та інших нормативних актів законодавства СРСР”, який встановив, що закони і укази Президента СРСР є обов’язковими до виконання усіма державними і громадськими органами, службовими особами і громадянами на території СРСР, а ВР УРСР того ж дня закріпила, що на території УРСР забезпечується верховенство законів республіки. Такі протилежні підходи до дії законодавства у просторі дестабілізували сферу правового регулювання, поглиблювали кризові явища у законодавстві.

Після розпаду СРСР багато союзних правових актів втратили силу. Але за Постановою ВР України від 12 серпня 1991 р. на території України могли застосовуватись акти законодавства СРСР з питань, не врегульованих законодавством України, за умов, що вони не суперечать Конституції і законам України.

5. Зміни у статусі УРСР як союзної республіки у період перебудови. Розпад СРСР і проголошення незалежності України

Формально, за Конституцією СРСР, він вважався федеративною державою, а реально на початку перебудови це була величезна централізована держава з надмірним зосередженням державної влади, функцій і повноважень у союзних органах, що значно знецінювало національно-державний устрій і демократичні принципи федерації. СРСР як суверенна держава мав цілу систему союзних державних органів, систему союзного законодавства, територію, громадянство, грошову і кредитну системи, бюджет, збройні сили, державну символіку. Отож, постала необхідність заміни сталінської моделі союзної держави на фактично федеративну державу. Деякі заходи щодо розширення повноважень республіканських органів влади були окреслені у рішеннях всесоюзної конференції КПРС, у прийнятій у вересні 1989 р. пленумом ЦК КПРС програмі “Національна політика партії у сучасних умовах” та у постанові з’їзду народних депутатів СРСР “Про основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики СРСР”. Ці документи одним з головних напрямів удосконалення національно-державного устрою визначали забезпечення більш доцільного розмежування, перерозподілу функцій і повноважень союзних і республіканських державних органів. На розвиток цього положення ВР СРСР ввела в дію 26 квітня 1990 р. Закон СРСР “Про розмежування повноважень між СРСР і суб’єктами федерації”, який

визначав, що СРСР є суверенною соціалістичною республікою, а союзні республіки – це суверенні радянські соціалістичні держави, які добровільно, на основі вільного самовизначення народів і рівноправності об'єднались у СРСР; встановлював права союзних республік, зокрема зберігалось право вільного виходу з СРСР, порядок якого мав визначатись спеціальним законом. За цим законом предметом виключного відання СРСР в особі його найвищих органів державної влади і управління було широке коло питань державного, господарського і соціально-культурного будівництва; поза тим, цілий блок цих же питань перебував у спільному віданні СРСР і союзних республік, притому найвищі органи влади і управління СРСР зберігали право встановлювати загальні засади і основи як державного, так і господарського і соціально-культурного будівництва. Так, найвищі органи влади СРСР встановлювали основи цивільного, земельного, лісового, водного, гірничого, кримінального, фінансового, трудового законодавства, законодавства про соціальне забезпечення, про народну освіту, про охорону здоров'я, про охорону навколишнього середовища, про адміністративні правопорушення, про судоустрій і судочинство. Союзні республіки мали приймати відповідні кодекси, які б дублювали союзне законодавство. Тож помітної трансформації СРСР із понадцентралізованої у фактично федеративну державу цей Закон не забезпечував.

Попри те, за умов загальної демократизації радянського суспільства союзні республіки зробили рішучий крок у напрямі забезпеченні реального суверенітету. Першою його проголосила Росія, а *16 липня 1990 р.* ВР УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, принципи якої були несумісні з “новим” союзним договором, що розроблявся кремлівським керівництвом для порятунку занепадаючої імперії. Так, у *грудні 1990 р.* IV з'їзд народних депутатів СРСР фактично відмовився підтримувати декларації про державний суверенітет, прийняті республіками, а взамін ухвалив постанову “Про загальну концепцію нового Союзного Договору і порядок його укладення”, що передбачала перетворення СРСР як багатонаціональної держави у “добровільний рівноправний союз суверенних республік – демократичну федеративну державу”. Для розробки проекту союзного договору створювався підготовчий комітет, що мав розпочати роботу вже у січні 1991 р. З'їзд підкреслив, що головною умовою досягнення злагоди є укладення нового союзного договору, притому передбачалось створення Ради федерації для координації діяльності найвищих органів державного управління СРСР і республік. 16 січня 1991 р. ВР СРСР прийняла постанову про проведення на території СРСР *17 березня 1991 р.* референдуму з питання збереження СРСР як федерації рівноправних суверенних республік. Цей

загальносоюзний референдум відбувся, але не уточнив змісту нового союзного договору і подальшої долі СРСР; кожна республіка проводила референдум на власний розсуд, а Грузія, Литва, Молдова, Латвія, Вірменія й Естонія навіть відмовились від нього.

Після референдуму розпочався т.зв. “новоогарьовський процес”, у ході якого відбувались переговори керівників республік з Президентом СРСР Горбачовим про новий союзний договір. *23 квітня 1991 р.* учасники переговорів підписали Заяву, що декларувала принципи нового союзного договору і вказувала на необхідність його найшвидшого укладення. Однак, зустрічі учасників переговорів у травні-липні в Ново-Огарьово були безрезультативними і виявили значні розходження між сторонами. Так, керівництво України, посилаючись на Декларацію про державний суверенітет, заявило про необхідність попереднього обговорення проекту договору на засіданні ВР України, яка 27 червня прийняла рішення про відкладення розгляду договору на вересень. *Наприкінці липня* Горбачов заявив, що роботу над проектом союзного договору завершено, і 15 серпня було розповсюджено остаточний текст проекту союзного договору. Цей проект залишав фактично недоторканою монополізацію центром найважливіших повноважень і понадцентралізацію прийняття рішень з основних питань державного, господарського і соціально-культурного будівництва. Церемонію попереднього укладення союзного договору було призначено на 20 серпня 1991 р.

Однак, *19 серпня 1991 р.* у СРСР відбулась спроба державного перевороту – у Москві було здійснено путч і проголошено владу антиконституційного Державного комітету з надзвичайного стану (Генеральний комітет чрезвычайного положения - ГКЧП), до складу якого увійшли заступник Президента Янаєв, голова КДБ Крючков, міністр оборони Язов та ін. Комітет оголосив про взяття влади і у деяких регіонах увів надзвичайний стан. У бойову готовність було приведено війська КДБ, деякі військові частини, на вулиці Москви виведено танки і бронемашини. Багато партійно-державних керівників республіканського, обласного, районного рівня оголосили про підтримку ГКЧП, керівництво України зайняло вичікувальну позицію; однозначно негативно, публічно, з протестами проти антидержавних дій ГКЧП висловились депутати Народної Ради у ВР УРСР. ГКЧП заявив про свій намір зберегти централізовану союзнa державу, проте змова була придушена – рух протесту очолив *Борис Єльцин*, згодом обраний Президентом Росії, керівництво ГКЧП було заарештовано і розпочалась чистка державного апарату від “текачепістських” елементів. Натомість, невдала спроба державного перевороту пришвидщила розпад СРСР.

24 серпня 1991 р. ВР УРСР, з огляду на небезпеку внаслідок

державного перевороту, прийняла Акт проголошення незалежності України і на *1 грудня 1991 р.* призначила проведення республіканського референдуму щодо підтвердження цього Акту та всенародні вибори Президента України. Референдум і вибори відбулись, і понад 90% його учасників підтвердили Акт проголошення незалежності України, а першим всенародно обраним Президентом став *Л.М.Кравчук*.

7-8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі керівники України, Росії і Беларусі уклали Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Цей документ був відкритий для підписання усіма республіками колишнього СРСР. *10 грудня* ВР України прийняла постанову “Про ратифікацію Угоди про створення СНД” із застереженнями, які забезпечували незалежність України як суб’єкта міжнародного права. *21 грудня 1991 р.* на зустрічі в Алма-Аті керівники Азербайджану, Беларусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменистану, Узбекистану й України підписали Декларацію про СНД. СРСР як суб’єкт міжнародного права і геополітичне утворення перестав існувати.

27 березня 1994 р. в Україні відбулись дострокові вибори до ВР і дострокові вибори Президента України, де у другому турі був обраний *Л.Кучма*. *28 червня 1996 р.* була прийнята Конституція України. У *березні 1998 р.* відбулись нові вибори до ВР, а у *жовтні 1999 р.* нові вибори Президента, яким повторно став *Л.Кучма*.

Більшовицько-комуністична тоталітарна імперія наприкінці 70-х – початку 80-х рр. почала проявляти усі ознаки неперехідної кризи – економічної, політичної, соціальної. Усе очевиднішою ставала необхідність проведення докорінних реформ політичної системи країни, економіки і соціальних відносин загалом. Щоправда, ініціатори перебудовних процесів, й надалі маючи на меті створити комуністичне суспільство, планували здійснити лише деякі формальні перетворення у соціально-економічній сфері. Але невдовзі виявилась необхідність кардинальної зміни поглядів на соціалізм, що не влаштовувало вище партійне і управлінське керівництво, яке мало привілейоване становище у державі, і тому чинило відкритий або завуальований опір прогресивним починанням. По суті перебудова була типовою, з усіма притаманними їй обмеженнями, «революцією зверху», яка планувалась як обмежена у часі, упорядкована, суворо контрольована серія заходів. Проте, розвиток подій незабаром зламав цю задуману схему.

Методичні поради

Мета семінару – простежити основні тенденції державно-правового

розвитку України, соціально-економічну і політичну ситуацію кінця 80-х років.

Потрібно розкрити суть змін у внутрішній та зовнішній політиці, які були проголошені М.С. Горбачовим. Проаналізуйте зміст і значення програми прискорення соціально-економічного розвитку Союзу РСР, визначте конституційні зміни у період перебудови на підставі доктрини "соціалістичної правової держави". Розкрити суть економічних змін, пов'язаних з процесом "перебудови". Розглянути зміни, які відбулись у статусі УРСР, як союзної республіки, зміни у законодавстві республіки.

З'ясуйте, які соціально-економічні і політичні важелі призвели до того, що реформування судової системи почалось, як завжди, на союзному рівні, а не на республіканському. Через призму цього проаналізуйте такі нормативні акти: Закон "Про статус суддів в СРСР" від 20 червня 1989 р., Основи законодавства СРСР і союзних республік про судоустрій від 13 листопада 1989 року, визначте зміни в судовій системі у процесі її реформування. Реформа досягла максимального втілення після внесення істотних змін в розділ 18 Конституції УРСР 1978 р. "Суд і арбітраж", а також після прийняття Закону від 24 жовтня 1990 року, згідно з яким судова і прокурорська система України вийшла з підпорядкування союзних органів.

Тема 17. Розпад СРСР відродження незалежної держави Україна, шляхи її розбудови

1. Розбудова незалежної Української держави

Декларація про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України і Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. ознаменували початок нового періоду нашої історії.

10 грудня 1991 р. Верховною Радою України була ратифікована Угода про створення Співдружності Незалежних Держав, підписана у Біловезькій Пущі керівниками Білорусі, Росії й України. Після того як до неї приєдналися й інші республіки і 21 грудня 1991 р. в Алма-Аті керівники Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, України підписали Декларацію про Співдружність Незалежних Держав, закінчив існування Союз РСР.

Перехід від статусу союзної республіки з обмеженим суверенітетом і вихід України на історичну авансцену як незалежної самостійної держави відбувався мирним еволюційним шляхом. Він передбачав реформування

існуючих органів влади та створення нових, які мали відповідати принципам незалежної держави. 12 вересня 1991 р. Верховною Радою було прийнято Закон «Про правонаступництво України». Цей Закон розв'язав питання щодо території, населення, правової й державотворчої спадщини нової Української держави та перехід до неї прав і обов'язків від Радянської України. Законом підтверджувалася чинність на території республіки Конституції, законів та інших нормативних актів УРСР, якщо вони не суперечать законам України, ухваленим після 24 серпня 1991 р. Найвищим органом влади проголошувалася Верховна Рада, яка мала діяти в існуючому депутатському складі до нових виборів у парламент. Органи влади, управління, судів, прокуратури мали діяти до створення нових.

Проголошення Української держави зумовило необхідність визначити правовий статус її населення. Верховна Рада України 8 жовтня 1991 р. ухвалила Закон «Про громадянство України». Громадянами України 797 проголошувались «особи, які на момент набрання чинності цим Законом проживали в Україні, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду й характеру занять, які не є громадянами інших держав і які не заперечують проти набуття громадянства України».

Громадянство України набували й особи, які перебували за межами України, за державним направленням, на військовій службі чи на навчанні, якщо вони народилися чи довели, що постійно проживали на території України. Ці особи не повинні були мати громадянство інших держав і не пізніш ніж через рік після набрання чинності цим Законом виявити бажання стати громадянами України.

На державу покладался обов'язок захисту громадян за кордоном, зазначалася неприпустимість видачі громадянина України іноземній державі, за винятком випадків, передбачених міжнародними угодами.

Беручи до уваги, що на території України проживали громадяни понад 100 національностей, які разом з українцями становили 52-мільйонний народ України, Верховна Рада прийняла 1 листопада 1991 р. «Декларацію прав національностей України». Наголошувалося, що Українська держава гарантує всім народам, національним групам, народам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права.

Забезпеченню міжнаціональної злагоди сприяло прийняття 25 червня 1992 р. Верховною Радою Закону «Про національні меншини в Україні».

Проголошувалося, що держава гарантує всім громадянам, незалежно від національного походження, рівні права і свободи, підтримує розвиток

національної самосвідомості й самовиявлення. Передбачалося вирішення комплексу заходів щодо вільного національно-культурного розвитку національних меншин.

Після розпаду Радянського Союзу Україні дістався третій за розмірами (після США і Росії) ядерний потенціал. Здійснюючи проголошений у Декларації про державний суверенітет намір стати постійно нейтральною державою з неядерним статусом, Україна відмовилась від ядерної зброї.

Незважаючи на протести радикально налаштованих депутатів, Верховна Рада 16 липня 1994 р. ухвалила рішення про приєднання України до Договору щодо нерозповсюдження ядерної зброї за умови надання гарантій безпеки з боку ядерних держав. Такі гарантії були надані главами Росії, США, Великобританії, Франції та Китаю.

У пострадянський період державний лад України мав ще перехідний характер. По суті це був конгломерат залишків радянської влади, новонароджених елементів парламентаризму та президентського правління.

На перших порах *Верховна Рада України* продовжувала діяти як вищий владний орган держави. Вона призначала вибори народних депутатів і затверджувала склад Центральної виборчої комісії, призначала Прем'єр-міністра і Уряд. Окрім того, вищий законодавчий орган обирав суддів Верховного Суду, обласних і Київського міського судів, призначав арбітрів Вищого арбітражного суду, Генерального прокурора, Голову правління Національного банку України. Щоправда, протягом 1991–1993 рр. її функції були дещо змінені. Так, вона затверджувала не весь склад уряду, а лише міністрів закордонних справ, оборони, внутрішніх справ, фінансів, юстиції, голову СБУ, голову Держкомітету у справах охорони державного кордону та голову Державного митного комітету.

Становленню українського парламентаризму сприяло прийняття 17 листопада 1992 р. Закону «Про статус народного депутата України». Закон установлював права народних депутатів: обирати та бути обраним у органи Верховної Ради України; пропонувати питання для розгляду Верховною Радою або її органами; ставити питання про визнання законопроекту терміновим та про винесення його на загальнонародне обговорення або референдум; вносити проекти постанов, інших актів, поправки до них та ін.

Унаслідок неокресленості *повноважень Президента, Прем'єр-міністра*, неузгодженості функцій законодавчої і виконавчої влади, центральної влади і регіонів державний апарат працював із переборами. Верховна Рада намагалася здійснювати управління державою, часто-густо втручаючись у розв'язання поточних питань. Законодавча діяльність

парламенту не встигала за життям.

Ускладнено відбувався процес створення місцевих органів державної виконавчої влади. Верховна Рада, виходячи зі старих радянських підходів, хотіла мати свою вертикаль і також виконавчу владу. Президент намагався очолити виконавську державну вертикаль.

Верховна Рада Законом від 27 березня 1992 р. вивела місцеві ради із системи органів державної влади, надавши їм статус органів місцевого та регіонального самоврядування. Разом із тим передбачалось надання виконавчим комітетам сільських, селищних та міських рад повноважень, делегованих державою.

У лютому 1994 р. було прийнято Закон «Про формування місцевих органів влади і самоврядування», відповідно до якого після виборів безпосередньо населенням улітку 1994 р. місцевих рад та їхніх голів було скасовано інститут представника Президента. В новій редакції цього закону від 28 червня 1994 р. виконкоми відповідних рад отримали право виконувати одночасно й функції місцевих органів виконавчої влади, а на голів відповідних рад покладалися також функції глав місцевих державних адміністрацій.

Президентським Указом «Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях» від 6 серпня 1994 р. відповідальність за здійснення делегованих державою повноважень державної виконавчої влади покладалась на голів місцевих рад. Фактично у межах виконкомів рад 803 утворювалась нова державна адміністрація.

Наступна реорганізація органів влади на місцях відбулася з прийняттям у червні 1995 р. Конституційного договору між Верховною Радою і Президентом України. Зазначалося, що в областях, районах, містах Києві та Севастополі створюються державні адміністрації на чолі з головами цих адміністрацій. В селах, селищах і містах громадянами обираються органи місцевого самоврядування – відповідні сільські, селищні і міські ради на чолі з головами рад. Виконавчі органи цих рад – виконавчі комітети, які очолюють голови рад, здійснюють також ряд делегованих їм повноважень державної виконавчої влади.

На основі Конституції України з прийняттям у 1997 р. та 1999 р. законів про місцеві держадміністрації і про місцеве самоврядування відбулося законодавче оформлення виконавчої вертикалі. Але відсутність законодавства, що розмежувало б повноваження центру й регіонів та надало б місцевому самоврядуванню реальні важелі самоуправління гальмує поглиблення демократичних процесів.

Перші кроки розбудови України як суверенної правової держави відчутно позначилися й на *функціонуванні судових та правоохоронних органів.*

У квітні 1992 р. Верховна Рада прийняла Концепцію судово-правової реформи. Законом України «Про Конституційний Суд України» від 3 червня 1992 р. були закладені основи конституційної юстиції. Нині порядок організації і діяльності Конституційного Суду, процедура розгляду ним справ визначаються Законом України від 16 жовтня 1996 р. «Про Конституційний Суд України».

В Україні після отримання незалежності продовжувала діяти система судів загальної юрисдикції, основною ланкою якої були районні (міські) та міжрайонні (окружні) суди. Вони розглядали основну масу кримінальних і цивільних справ. Другу ланку становили Верховний Суд Автономної Республіки Крим, обласні, Київський та Севастопольський міські суди.

Вищою судовою інстанцією був Верховний Суд України. До судів загальної юрисдикції входили також і військові суди: гарнізонів, регіонів і Військово-Морських Сил. В період 1991–1994 рр. на підставі законів «Про статус суддів» від 15 грудня 1992 р., «Про органи суддівського самоврядування» від 2 лютого 1994 р. дещо розширились функції судів і посилилась незалежність суддів.

Поглиблення судової реформи відбулося з прийняттям 7 липня 2010 р. Закону України «Про судоустрій та статус суддів». Згідно із законом судову систему України складають суди загальної юрисдикції та суд конституційної юрисдикції. Систему судів загальної юрисдикції складають: місцеві суди; апеляційні суди; вищі спеціалізовані суди; Верховний Суд України.

Чинним Законом не передбачено існування в Україні військових судів, у зв'язку із чим їх ліквідовано.

2. Сучасний конституційний процес в Україні

Початок сучасного конституційного процесу в Україні пов'язується з прийняттям **Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року**, де утверджувалося здійснення українським народом його невід'ємного права на самовизначення та проголошувалися нові принципи організації публічної влади та правового статусу людини і громадянина. У цьому процесі можна виділити три основні етапи.

Перший етап сучасного конституційного процесу в Україні охоплює період від 16 липня 1990 року до 26 жовтня 1993 року. На першому етапі розпочалася робота з підготування проекту нової Конституції України. Хронологічно вона здійснювалася таким чином:

- 1) 24 жовтня 1990 року Верховна Рада Української РСР утворила

Конституційну комісію (Комісію з розроблення нової Конституції Української РСР) у складі 59-ти осіб під головуванням тодішнього Голови Верховної Ради Української РСР Л. Кравчука;

2) комісія розробила Концепцію нової Конституції України, де було сформульовано загальнометодологічні принципи майбутньої Конституції України. Цю Концепцію ухвалила Верховна Рада Української РСР 19 червня 1991 року;

3) на основі Концепції комісія підготувала проект нової Конституції України останній варіант якого датується 26 жовтня 1993 року.

Паралельно з цим до чинної на той час Конституції Української РСР 1978 року вносилися зміни і доповнення з метою привести її у відповідність із положеннями Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року та Акта проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року. Через загострення політичної ситуації, що відобразилося у протистоянні різних гілок влади, після 26 жовтня 1993 року конституційний процес було фактично перервано.

Другий етап почався після завершення дострокових парламентських і президентських виборів та охопив період від 10 листопада 1994 року до 8 червня 1995 року. Цей етап характеризувався відновленням конституційного процесу. Так, 10 листопада Верховна Рада України затвердила склад комісії з розробки нової Конституції України (Конституційної комісії), до якої увійшли представники всіх гілок влади, відомі вчені та громадські діячі, співголови Комісії Президент України Л.Д. Кучма, Голова Верховної Ради України О. О. Мороз, секретар комісії та 38 членів (15 народних депутатів України, 15 осіб, призначених Президентом України, Голова Конституційного Суду України, по два представники від Верховного Суду України, від Вищого арбітражного суду України та від Генеральної прокуратури України, один представник від Автономної Республіки Крим).

Одночасно з розробленням проекту Конституції України на другому етапі необхідно було вирішити питання про встановлення (до прийняття Конституції України) тимчасового конституційного правопорядку. Це було зумовлено тим, що до Конституції Української РСР 1978 року в різний час вносилося багато неузгоджених між собою змін та доповнень, внаслідок чого вона перетворилася на внутрішньо суперечливий документ. Відтак виник стан конституційної невизначеності, коли різні статті Конституції України по-різному визначали принципові положення щодо організації влади в Україні (наприклад, ст. 2 закріплювала радянську модель організації влади, а ст. 93 організацію влади на засадах принципу поділу влади).

Завершився другий етап 8 червня 1995 року укладенням Конституційного договору між Президентом України і Верховною Радою України про організацію державної влади та місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції України. Цей договір створив умови для прискорення конституційного процесу в Україні.

Третій етап охопив період від 8 червня 1995 року (підписання Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України») до 28 червня 1996 року (прийняття Конституції України Верховною Радою України). В юридичній літературі звертається увага на те, що на останньому етапі конституційний процес в Україні характеризується суттєвими особливостями, які відносно рідко трапляються в конституційній практиці. До них належать:

- 1) створення Конституційною комісією України на своєму засіданні 24 листопада 1995 року Робочої групи з підготування проекту нової Конституції України з числа членів Конституційної комісії;
- 2) схвалення проекту Конституції, представленого Робочою групою і передання його разом із зауваженнями і пропозиціями членів Конституційної комісії на розгляд до Верховної Ради України;
- 3) представлення проекту Конституції України на спеціальному засіданні Верховної Ради України 20 березня 1996 року;
- 4) створення Верховною Радою України 5 травня 1996 року Тимчасової спеціальної комісії з доопрацювання проекту Конституції України;
- 5) колективне (на пленарному засіданні Верховної Ради України, яке тривало майже добу) обговорення більшості статей проекту Конституції України і прийняття нової Конституції України переважною, кваліфікованою більшістю голосів. Голосування було проведено 28 червня 1996 року о 9 годині 33 хвилини;
- 6) завершальне редагування тексту Конституції Апаратом Верховної Ради України та урочисте підписання тексту Конституції Президентом України і Головою Верховної Ради України 12 липня 1996 року;
- 7) офіційне оприлюднення Конституції України 14 липня 1996 року.

Аналізуючи процедуру прийняття Конституції України 1996 р., не можна не зазначити, що вона відбулася з певними порушеннями вимог конституційної доктрини, а саме була прийнята парламентом без затвердження на всенародному референдумі. Таким чином установка влади народу була реалізована органом державної влади без відповідного

уповноваження народом (Верховну Раду України не було трансформовано в установчі збори, вона зберігала статус парламенту).

Четвертий (новітній) етап сучасного конституційного процесу в Україні розпочався після прийняття Конституції України 28 червня 1996 року і триває дотепер.

Для подолання гострої кризи 8 грудня 2004 року Верховна Рада ухвалила Закон України № 2222-IV «Про внесення змін до Конституції України» та (в пакеті до нього) про внесення змін до закону про вибори Президента (останні дозволили провести переголосування 2-го туру виборів Президента). Того ж дня Президент України Леонід Кучма підписав ці документи.

Закон на основі проекту Симоненка-Медведчука про зміни до Конституції (про політичну реформу) передбачав перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління, формування уряду коаліцією депутатських фракцій, подовження терміну повноважень Верховної Ради до 5-ти років. Згідно з прикінцевими та перехідними положеннями закону, він мав набути чинності з 1 вересня 2005 року у тому випадку, якби на той час були ухвалені зміни до Конституції стосовно реформування системи місцевого самоврядування (законопроект 3207-1). Позаяк до 1 січня 2006 року ці зміни не були ухвалені, то (згідно з прикінцевими та перехідними положеннями) закон набув чинності самостійно з 1 січня 2006 року.

1 жовтня 2010 року Конституційний Суд України визнав, що Закон «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV не відповідає Конституції України у зв'язку з порушенням процедури його розгляду та прийняття. Згідно з рішенням Конституційного Суду, відповідний закон № 2222 втрачає чинність з дня ухвалення цього рішення. Конституційний Суд України поновив чинність Конституції 1996 року та звернувся до органів державної влади з вимогою невідкладно привести українське законодавство у відповідність до Основного Закону в редакції від 28 червня 1996 року.

1 лютого 2011 року Верховна Рада України прийняла Закон України № 2952-VI «Про внесення змін до Конституції України щодо проведення чергових виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», який попередньо схвалений Верховною Радою України 19 листопада 2010 року, а набув чинності **4 лютого 2011 року.**

Від початку 2014 року, на фоні безпрецедентної кризи владної вертикалі, в політичному просторі України активізувалися пропозиції «повернутися до Конституції 2004 року».

Основним аргументом такого кроку називається сумнівний з юридичної точки зору шлях скасування конституційної реформи (2010), а також бажання відійти від авторитарних методів правління Януковича. Противники повернення висловлюють такі аргументи:

- документ зразка десятирічної давності (реформа 2004 року) недостатньо добре прописаний;
- євроінтеграційні закони суперечитимуть цій версії Конституції;
- зміна тексту Конституції не вирішить гострих проблем всього суспільства;
- боротьба з однією людиною перетворюється на боротьбу з авторитетом Основного Закону;
- важко обрати повністю легітимний шлях повернення до старої редакції Конституції.

21 лютого 2014 року Верховна Рада на революційній хвилі конституційною більшістю в 386 голосів прийняла за основу та в цілому без рішення профільного Комітету проект Закону про відновлення дії окремих положень Конституції України (№ 4163). Це означає, що Верховна Рада **повернула в дію Конституцію 2004 року**.

Законом, зокрема, передбачено, що Верховна Рада України може формувати коаліцію депутатських фракцій, яка формуватиметься як фракціями, так і окремими народними депутатами. Повноваження Верховної Ради України нинішнього скликання триватимуть до жовтня 2017 року.

Ці зміни були внесені на підставі окремої угоди між політиками в обхід розділу XIII Основного Закону.

4 березня 2014 року Верховною Радою була утворена (ініційована ще 29 січня) Тимчасова спеціальна комісія з питань підготовки законопроекту про внесення змін до Конституції України. Склад комісії Князевича є політичним, а не професійним: всього 15 народних депутатів від різних фракцій. У квітні Комісія двічі доповідала ВР.

3 березня 2015 року Президент України створив Конституційну Комісію.

Комісію створено як спеціальний допоміжний орган при Президентові України з метою напрацювання узгоджених пропозицій щодо вдосконалення Конституції України з урахуванням сучасних викликів та потреб суспільства.

В результаті роботи комісії був напрацьований законопроект про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади), поданий 1 липня 2015 року та інше.

У червні 2016 року було ухвалено конституційні зміни у частині правосуддя, що є фундаментом **судової реформи та реформи**

Конституційного Суду. Сьогодні парламент працює над законодавчих унормування цих конституційних змін.

На сьогодні, судова реформа триває, про що свідчать Закон України «Про судоустрій і статус суддів», Закон України «Про Вищу раду правосуддя», Закон України «Про Вищий антикорупційний суд». Детальніше про це розглядатиметься у наступних лекціях.

Окрім того, Конституційна комісія розробила проект змін до Конституції у частині, що стосується **прав людини**.

У травні 2017 року президент доручив Конституційній комісії розпочати роботу над підготовкою проекту змін, що стосуються **статусу Автономної Республіки Крим**.

Можна стверджувати, що конституційна реформа повинна бути дуже збалансованою системно-логічною дією з урахуванням того, що вона торкається основи державного ладу. Вона обов'язково має супроводжуватися комплексом заходів політичної реформи для забезпечення єдності цілей та результатів.

3. Формування правової системи.

Реформування законодавства розпочалося разом із розбудовою незалежної Української держави. Проте, цей процес спочатку не мав достатнього системного характеру, що призводило до певної неузгодженості правових норм. З прийняттям Конституції України з'явилися реальні перспективи щодо вироблення гармонійно поєднаної збалансованої законодавчої системи. В українське право впроваджуються європейські та міжнародні норми і стандарти. Разом з тим, цей процес має відповідати правовому менталітету українського народу, цінностям і самобутності його правової культури. Отже, основними напрямками правової реформи є: приведення чинного законодавства у повну відповідність до Основного Закону, адаптація законодавства України до норм європейського і міжнародного права.

В умовах переходу до ринкових відносин підвищилась роль і значення *цивільного права*. Суттєво змінилися норми, що регулювали право власності, підприємницьку, договірну, торговельну та іншу діяльність.

Удосконалення цивільного законодавства частково здійснювалося шляхом внесення змін і доповнень до ЦК УРСР 1963 р. Так, відповідно до змін, внесених Верховною Радою України 11 липня 1995 р., загальний термін позовної давності встановлено три роки, незалежно від того, хто є позивачем – фізична чи юридична особа. Проте застарілий радянський

Цивільний кодекс був принципово непридатним діяти в умовах ринкової економіки. Тому основним шляхом реформування цивільного права стало прийняття окремих законів України, які стали базовими для розвитку цивільно-правової галузі («Про власність», «Про підприємства в Україні», «Про господарські товариства» та ін.) та проведення на цій основі робіт з кодифікації нового цивільного законодавства.

Цілком закономірно, що невдовзі після прийняття Конституції України, у грудні 1996 р., на розгляд Верховної Ради України було внесено проект нового Цивільного кодексу, який за своїм значенням мав стати другим після Конституції України актом національного законодавства. Але через низку причин політичного і догматичного характеру пріоритети законодавчої політики змінилися. Доопрацювання нового ЦК невинновдано затяглося.

Протягом червня - листопада 2001 р. парламент розглянув і поетапно прийняв новий Цивільний Кодекс. Проте, зважаючи на необхідність детальнішого узгодження правових норм, Президент України відправив ці акти на доопрацювання. Після внесення відповідних змін 16 січня 2003 р. новий ***Цивільний кодекс України (ЦК України)*** був прийнятий, а з 1 січня 2004 р. він був введений в дію.

Кодекс складається з 6 книг, 90 глав та 1308 статей. До сфери регулювання ЦК належать особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. Положення ЦК України також застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля, а також до трудових і сімейних відносин, якщо вони не врегульовані актами законодавства. Спрямований на регулювання цивільних відносин в умовах ринкової економіки, Кодекс побудовано на демократичних засадах цивільного законодавства. Це: 1) неприпустимість свавільного втручання в сферу особистого життя людини; 2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом; 3) свобода договору; 4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; 5) судовий захист цивільного права та інтересу; 6) справедливість, добросовісність та розумність. Істотні зміни внесені в правове положення фізичних та юридичних осіб, як суб'єктів цивільних правовідносин. Значні новели стосуються підстав виникнення права власності, договірної права та майнової відповідальності за порушення зобов'язань.

Перехід до ринкової економіки супроводжувався створенням значної кількості законів, спрямованих на регулювання й розвиток *правових відносин у господарській сфері*. Подальший розвиток господарських

відносин спричинив потребу в систематизації та кодифікації нормативно-правових актів економічного спрямування.

16 січня 2003 р. прийнято **Господарський кодекс України (ГК України)**, який, набув чинності 1 січня 2004 р. Об'єднавши правові норми у сфері господарських і комерційних відносин, Кодекс визначив правові засади господарської діяльності, яка базується на різноманітності суб'єктів господарювання різних форм власності. Метою кодексу є забезпечення зростання ділової активності суб'єктів господарювання, розвиток підприємництва і на цій основі підвищення ефективності суспільного виробництва, його соціальної спрямованості відповідно до вимог Конституції України, утвердження суспільного господарського порядку в економічній системі України, сприяння гармонізації її з іншими економічними системами.

ГК України складається з 41 глави та 418 статей, систематизованих у 9 розділів.

Подальший розвиток *адміністративного права* відбувався як шляхом внесенням змін і доповнень до чинного адміністративного законодавства, так і прийняттям значної кількості законів та інших нормативно-правових актів, які містять адміністративно-правові норми.

Відповідно до Указу Президента України від 7 липня 1997 р. утворено державну комісію з проведення в Україні адміністративної реформи.

Завданнями адміністративної реформи є поступовий перехід від галузевого до функціонального принципу побудови і діяльності міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, перебудова адміністративно-територіального устрою, спрощення і скорочення управлінських структур, удосконалення законодавчої основи адміністративних відносин, провадження ефективних адміністративних процедур.

Проте чинне вітчизняне адміністративне право поки що за змістом багато в чому є пострадянським і докорінно відрізняється від адміністративного права європейських країн. Якщо в Європі воно орієнтовано на забезпечення прав та інтересів людини в її стосунках з державою, то у нас - на задоволення потреб держави, державного управління. Реформування адміністративного права має перетворити його в провідну галузь правового забезпечення пріоритету прав людини у сфері публічної влади.

Інтенсивні зміни відбувалися в *податковому законодавстві*. На даний час основним джерелом податкового права є **Податковий кодекс України**, прийнятий 2 грудня 2010 р. (набрав чинності з 1 січня 2011р.). Кодекс визначає: вичерпний перелік податків та зборів, що справляються

в Україні та порядок їх адміністрування; права та обов'язки платників податків та зборів; компетенцію контролюючих органів, повноваження і обов'язки їх посадових осіб під час здійснення податкового контролю; відповідальність за порушення податкового законодавства. Прийняття Податкового кодексу є лише стартом податкової реформи. Про недоліки, «білі плями», «підводні камені» Кодексу пишуть навіть самі автори у власних коментарях до нього.

Тому на часі вдосконалення податкового законодавства.

Необхідність реформування *трудового законодавства* обумовлена потребами ринкової економіки, існуванням різних форм власності. Нові умови розвитку трудових відносин спричинили потребу посилення законодавчого регулювання охорони праці, боротьби із безробіттям та соціального забезпечення. Верховною Радою з цих питань прийнята низка законів, серед яких: «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р., «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на підприємстві і професійного захворювання, які потягнули втрату працездатності» від 23 вересня 1999 р. Регулюванню актуальних питань трудових відносин, соціального захисту працівників присвячені закони «Про оплату праці» від 25 березня 1995 р., «Про відпустки» від 15 листопада 1996 р., «Про порядок вирішення трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 р.

Подальшого розвитку зазнав інститут колективного договору (Закон України «Про колективні договори і угоди» від 1 липня 1993 р.). Кабінетом Міністрів у березні 1993 та березні 1994 рр. прийняті Положення, в яких регламентовано укладання контрактної форми трудового договору.

Важливим напрямом реформування трудового законодавства є приведення його у відповідність до міжнародним норм.

Актуальним є питання прийняття нового Кодексу законів про працю.

Чинний Кодекс (КЗпП), прийнятий 10 грудня 1971 р., хоча й зазнав понад 60 змін і доповнень, вже не відповідає новим історичним і соціально-економічним умовам.

Серед важливих напрямів реформування законодавства – розвиток *екологічного права* України. Основу правової охорони навколишнього середовища складають норми Конституції України, земельного, водного, лісового законодавства, законодавства про надра та ін. Крім того, на нормативне врегулювання відносин з охорони навколишнього середовища і раціональне використання природних ресурсів спрямовані закони України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р., «Про охорону атмосферного повітря» від 16 жовтня 1992 р., «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 р., «Про

тваринний світ» від 13 грудня 2001 р. та ін. В цих актах визначено екологічні права та обов'язки громадян, природокористувачів, правові засоби охорони атмосферного повітря, тваринного світу, водних ресурсів, порядок використання та охорони надр. Законом України від 21 вересня 2000 р. прийнята Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки.

Протягом десятиріччя відбувався бурхливий розвиток *аграрного законодавства*. Основним завданням його реформування було створення умов для раціонального використання й охорони земель, рівноправного розвитку всіх форм власності на землю і господарювання, збереження та відтворення родючості ґрунтів, поліпшення природного середовища, охорони прав громадян, підприємств, установ і організацій на землю.

13 березня 1992 р. Верховна Рада затвердила нову редакцію Земельного кодексу України (1990 р.), в якій проголошувалась юридична демонополізація земельної власності. Зазначалося, що власність на землю має такі форми: державну, колективну, приватну. Кодексом передбачалося, що суб'єктами права власності на землю можуть бути лише громадяни України. Юридичним особам надавалось право отримувати землі в постійне або тимчасове користування, а також в оренду на строк не більше як 50 років.

Організаційно-правові засади приватизації земельних ділянок визначалися Декретом Кабінету Міністрів України «Про приватизацію земельних ділянок» від 26 грудня 1992 р.

Реформування аграрного законодавства відбувалося також шляхом прийняття нових законів. Так, Закон України «Про селянське (фермерське) господарство» від 20 грудня 1991 р. визначав організаційно-правові основи створення селянського (фермерського) господарства, передбачав створення спеціального земельного фонду шляхом вилучення частини земель колгоспів і радгоспів. Закон «Про форми власності на землю» від 30 січня 1992 р. врегульовував існування, поряд з державною, колективною і приватною власністю на землю. Важливе значення мало прийняття законів «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 р. та «Про оренду землі» від 6 жовтня 1998 р., які визначали правові, організаційні та соціально-економічні умови діяльності кооперативів у сільському господарстві та оренди землі.

25 жовтня 2001 р. прийнято *Земельний кодекс України (ЗК України)*.

Кодекс проголошує землю основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Завданням земельного законодавства є регулювання земельних відносин з метою забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та

держави, раціонального використання та охорони земель. Виходячи з цих основних положень, кодекс установлює принципи земельного законодавства. Серед них: забезпечення рівності права власності на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави; невтручання держави в здійснення громадянами, юридичними особами та територіальними громадами своїх прав щодо володіння, користування і розпорядження землею, крім випадків, передбачених законом; пріоритет вимог екологічної безпеки та ін.

Норми *сімейного права* містить ***Сімейний кодекс України (СК України)***, прийнятий 10 січня 2002 р. Кодекс визначає поняття сім'ї, сімейні обов'язки, механізм захисту сімейних прав та ін. Детально окреслюються особисті та майнові права і обов'язки подружжя, підстави їх виникнення. Шлюбний вік для жінки встановлюється у сімнадцять, а для чоловіка – у вісімнадцять років. Зазначається також, що за заявою особи, яка досягла чотирнадцяти років, за рішенням суду, їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

Врегульовано право особистої приватної власності членів подружжя, право спільної сумісної власності подружжя, аліментні обов'язки членів подружжя, а також батьків відносно неповнолітніх та повнолітніх дітей, аліментні обов'язки дітей відносно батьків та ін. Законодавчо визначено питання влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, встановлено права й обов'язки інших членів сім'ї та родичів. Кодекс передбачає випадки застосування законодавства України про шлюб і сім'ю до іноземних громадян та осіб без громадянства, а також законів про шлюб і сім'ю іноземних держав та відповідних міжнародних договорів до українських громадян.

У Сімейному кодексі спрощена процедура розлучення, усиновлення дітей.

Установлюється право на свободу та індивідуальність у межах шлюбу; невиконання цих положень може стати підставою до розторгнення шлюбу.

Уперше в Україні на законодавчому рівні врегульовано питання попередження насилля у сім'ї. Організаційно-правові основи діяльності у цьому напрямі визначає прийнятий 15 листопада 2001 р. Закон «Про попередження насилля у сім'ї». До основних заходів спеціального попередження насилля у сім'ї закон відносить: організацію системи реагування на інформацію про вчинене чи заздалегідь підготовлене насилля, зниження віктимності сім'ї, адміністративну та кримінальну відповідальність за вчинене насилля в сім'ї, позбавлення батьківських прав тощо.

Реформування *кримінального законодавства* відбувалося шляхом внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу 1960 р. Так, у березні 1992 р. були скасовані такі міри покарання, як заслання і вислання. Законом від 24 грудня 1994 р. були внесені зміни у складі державних злочинів.

Установлювалася кримінальна відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, за посягання на територіальну цілісність України, за масові заворушення. Цим же законом значно зменшена була кількість санкцій, які передбачали застосування виключної міри покарання – смертної кари.

У березні 1997 р. було введено мораторій на виконання смертної кари.

Рішенням Конституційного суду України від 29 грудня 1999 р. положення Кримінального кодексу 1960 р., які передбачали смертну кару як вид покарання, визнано такими, що не відповідають Конституції України. 22 лютого 2000 р. Верховна Рада ратифікувала протокол № 6 до Конвенції про захист прав і основних свобод людини, який стосується скасування смертної кари (1983 р.), підписаний від імені України 5 травня 1997 р.

5 квітня 2001 р. було прийнято *Кримінальний кодекс України (КК України)*, який набув чинності з 1 вересня 2001 р. Кодекс поділяється на Загальну та Особливу частини і містить 447 статей.

Подальша деталізація положень Загальної частини спричинена появою нових інститутів кримінального права, які потребують спеціального регулювання (наприклад, множинність злочинів), нових норм (наприклад, про врахування вироку суду іноземної держави, виправданий ризик та ін.).

З'явилися самостійні розділи, присвячені повторності, сукупності і рецидиву, звільненню від кримінальної відповідальності тощо.

Визначається завдання Кримінального кодексу України – правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку і громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам (ст. 1). Установлюються основоположні принципи цивілізованого кримінального права: 1) підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом; 2) особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана покаранню, доки її вину не буде доведено у законному порядку і встановлено обвинувальним вироком відповідно до закону; 3)

ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за той самий злочин більше одного разу.

Залежно від ступеня тяжкості злочини розподіляються на чотири групи: злочини невеликої тяжкості, злочини середньої тяжкості, тяжкі і особливо тяжкі злочини. Передбачається відповідальність за незакінчений злочин, а також умови звільнення від кримінальної відповідальності за наявності добровільної відмови від учинення злочину.

Визначено правові підстави звільнення від кримінальної відповідальності: дійове каяття, примирення з потерпілим, передача винуватого на поруки, зміна обстановки та закінчення строків давності.

З урахуванням особливостей соціальних, політичних, економічних та культурних правовідносин, що склалися в суспільстві, введено нові види покарань: громадські роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі. Окрім зазначених, кодекс містить і вже відомі види покарань: штраф, позбавлення військового чи спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, виправні роботи, конфіскація майна, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі. Усього передбачено 12 видів кримінальних покарань. На відміну від КК 1960 р., види покарання розташовані від менш суворого до більш суворого.

Кримінальний кодекс приведено у відповідність до загальноприйнятих норм міжнародного права. Передбачається відповідальність за такі дії, як пропаганда війни; планування підготовки, розв'язання та ведення агресивної війни; застосування зброї масового знищення; розроблення, виробництво, придбання, зберігання, збут, транспортування зброї масового знищення; екоцид; геноцид тощо.

Характерною рисою нового Кримінального кодексу є гуманізація системи покарань. Санкції Особливої частини передбачають в альтернативі три, а то й більше видів покарань і побудовані за схемою – від менш суворих покарань до більш суворих.

Значні зміни відбулись у *цивільному процесуальному праві*. Конституцією України скасовано прокурорський нагляд у цивільному судочинстві.

Законом України «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України» від 21 червня 2001 р. визначено процедуру перегляду судових рішень, апеляційного і касаційного провадження, перегляду рішень, ухвал, що набрали законної сили у зв'язку з нововиявленими та винятковими обставинами.

18 березня 2004 р. був прийнятий новий ***Цивільний процесуальний***

кодекс України (ЦПК України). Кодекс регулює судочинство з розгляду справ про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, сімейних, трудових, земельних, житлових відносин, а також з інших правовідносин у порядку позовного, наказного та окремого провадження. ЦПК побудовано на демократичних принципах цивільного процесуального права: здійснення правосуддя на засадах поваги до честі і гідності, рівності перед законом і судом; гласності та відкритості судового розгляду; змагальності сторін; диспозитивності цивільного судочинства, права на правову допомогу тощо. Кодекс складається з 415 статей та прикінцевих і перехідних положень, які систематизовані в 11 розділів.

Порядок вирішення господарських та інших спорів, що виникають між підприємствами, установами, організаціями, громадянами-підприємцями, державними та іншими органами регулює **Господарський процесуальний кодекс України**. Прийнятий 6 листопада 1991 р. набув чинності з 1 березня 1992 р., до 21 червня 2001 р. діяв як Арбітражний процесуальний кодекс України. ГПК України містить 125 статей, об'єднаних у 15 розділів. Кодекс розкриває загальні положення та урегульовує процедурні питання судочинства у господарських справах, що стосуються досудового врегулювання господарських спорів, підвідомчості та підсудності справ, доказів, судових витрат, строків, подання позову, порушення провадження, забезпечення позову, вирішення справ у першій інстанції, перегляду судових рішень в апеляційному й касаційному порядку та за нововиявленими обставинами, виконання рішення, ухвали тощо.

Важливим кроком на шляху реформування судового права стало прийняття 6 липня 2005 р. **Кодексу адміністративного судочинства України**, який набув чинності з 1 вересня 2005 р. Він визначає повноваження адміністративних судів щодо розгляду справ адміністративної юрисдикції, порядок звернення до адміністративних судів і порядок здійснення адміністративного судочинства. Кодекс містить 272 статті, об'єднані в 6 розділів та сьомий розділ – прикінцеві та перехідні положення. Перший розділ визначає загальні положення: призначення кодексу, завдання та принципи адміністративного судочинства, організація правової допомоги при вирішенні справ в адміністративному суді тощо. Другий розділ розкриває організацію адміністративного судочинства і містить норми, що стосуються адміністративної юрисдикції і підсудності адміністративних справ, складу суду, судових викликів, фінансування адміністративного процесу, учасників адміністративного процесу, доказів, судових витрат, строків. Розділ третій визначає порядок провадження в суді першої інстанції,

зокрема, процедури звернення до адміністративного суду та відкриття провадження в 838 адміністративній справі, підготовчого засідання, судового розгляду справи, порядок ухвалення судового рішення тощо. Четвертий розділ стосується перегляду судових рішень в апеляційному й касаційному провадженнях та у провадженнях за винятковими й нововиявленими обставинами. П'ятий розділ розкриває питання, пов'язані з виконанням судових рішень в адміністративних справах. Шостий – визначає заходи процесуального примусу. Сьомий розділ (прикінцеві та перехідні положення) врегульовує питання, пов'язані із змінами вітчизняного законодавства з метою реалізації КАС України.

Удосконалення *кримінально-процесуального права* в перші роки незалежності здійснювалося шляхом внесення змін до кримінально-процесуального законодавства. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р., легітимізувавши оперативно-розшукову діяльність, визначив межі законності її здійснення. Організаційно-правові засади забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства визначені у Законі України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 4 лютого 1994 р.

Було посилено процесуальні гарантії громадянам при зверненні їх до суду (закон від 15 грудня 1992 р.), розширено права підозрюваних, обвинувачених та підсудних осіб на захист, (закон від 23 грудня 1993 р.), встановлено порядок апеляційного та касаційного провадження, перегляду судових рішень у порядку виключного провадження (закон від 21 червня 2001 р.).

13 квітня 2012 року Верховною Радою України ухвалений ***Кримінальний процесуальний кодекс України*** — кодифікований закон, що визначає порядок кримінального провадження на території України, набрав чинності 20 листопада 2012 року. Кодекс складається з 614 статей, двох прикінцевих і 26 перехідних положень, об'єднаних у 46 глав і 11 розділів.

З ухваленням документу виконано більшість вимог Парламентської Асамблеї Ради Європи, яка закликала Україну якнайшвидше змінити старий Кримінально-процесуальний кодекс, що діяв в Україні з радянських часів.

КПК запроваджує змагальну модель кримінального провадження європейського типу. Докорінно змінюється система, в якій домінувало обвинувачення. Вперше законодавець закріпив 22 загальні засади, у відповідності до яких має здійснюватися кримінальне судочинство.

Суд за новим КПК - остаточний арбітр у питаннях, що розглядаються. Суд і тільки суд відповідає за захист прав обвинувачених і

потерпілих. У судах запроваджена посада слідчого судді. У КПК надано визначення терміна «слідчий суддя». Це суддя суду першої інстанції, до повноважень якого належить здійснення у порядку, передбаченому КПК, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні. У судах першої інстанції слідчий суддя обирається зборами суддів зі складу суддів цього суду на строк до трьох років. Слідчим суддею за посадою є голова Апеляційного суду. Розпорядженням голови Апеляційного суду слідчим суддею може бути призначений суддя Апеляційного суду. Слідчий суддя здійснює судовий контроль за дотриманням прав і свобод осіб на стадії розслідування. Обсяг такого судового контролю значно розширений - лише з дозволу слідчого судді можуть проводитися процесуальні дії, які обмежують конституційні права особи. Йдеться про накладення арешту на майно, примусовий привод особи, обрання запобіжного заходу, відсторонення від посади, проведення обшуку тощо. Водночас прокурор та слідчий позбавляються відповідних повноважень.

Новим у кримінальному процесі є застосування електронних засобів контролю, який полягає у закріпленні на тілі підозрюваного, обвинуваченого пристрою, який дає змогу відстежувати та фіксувати його місцезнаходження. Застосовуються ці засоби за ухвалою слідчого судді, суду.

Серед основних новацій КПК застосування суду присяжних, який передбачено в разі розгляду справ, пов'язаних з вчиненням злочинів, покаранням за скоєння яких є довічне ув'язнення.

Роль адвокатів посилюється. Новий Кодекс суттєво спрощує процедуру вступу у провадження захисника: відтепер для цього не потрібно окреме рішення про його допуск до захисту людини. Запроваджена також повна заборона доступу до матеріалів, що містять адвокатську таємницю.

Одним із важливих нововведень Кодексу є зміна порядку використання показань у кримінальному провадженні. Згідно з новим КПК, доказами можуть бути виключно показання, надані суду, а це унеможливорює примушення правоохоронцями осіб до давання показань.

Розвиток *кримінально-виконавчого права* відбувався шляхом внесення змін і доповнень до Виправно-трудового кодексу УРСР 1970 р. з урахуванням напрацювань вітчизняної кримінально-правової й пенітенціарної науки, а також положень міжнародно-правових актів стосовно поводження із засудженими та зарубіжного досвіду у сфері виконання покарань.

11 липня 2003 р. прийнятий ***Кримінально-виконавчий кодекс України***, який набув чинності з 1 січня 2004 р. Кодекс складається із

Загальної й Особливої частин, які містять 166 статей, об'єднаних у 26 глав та систематизованих у 5 розділів.

Кодекс побудовано на демократичних принципах кримінально-виконавчого законодавства: невідворотності виконання і відбування покарань, законності, справедливості, гуманізму тощо. При визначенні правового статусу засуджених конкретизовано конституційні права і свободи людини і громадянина, відображено положення міжнародних актів з прав людини та Мінімальних стандартних правил поводження з ув'язненими.

Методичні поради

При розгляді даної теми необхідно проаналізувати причини та факти, пов'язані з розпадом СРСР та дати юридичну оцінку угоди про утворення Співдружності Незалежних Держав. Визначити значення Акту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року, Всеукраїнського референдуму, суть принципів участі України в міжнародних об'єднаннях.

Визначте зміни в законодавстві України, що пов'язані з отриманням незалежності. Зверніть увагу на правове забезпечення переходу економіки на систему ринкових відносин, зокрема на зміни в цивільному праві, як основного регулятора ринкових відносин.

Проаналізуйте процес гуманізації правових відносин у суверенній Україні, оновлення законодавства, створення кодексів, прийняття Конституції України 28 червня 1996 року.

Методичне забезпечення

Основна

1. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX-XX ст.) : навч. посібник [для студ. ВНЗ] Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. 903 с.
2. Гончаренко В. Д. Історія держави і права України. Підручник. Право, 2019. 552 с.
3. Забзалюк Д. Є. Історія держави та права України: навч. посібник (у схемах і таблицях). Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2017. 120 с.
4. Заруба В. М. Історія держави і права України : навч. посіб. К. : Істина, 2006. 416 с.
5. Захарченко П. П. Історія держави та права України : підруч. К. : Атіка, 2005. 368 с.
6. Іванов В. М. Історія держави і права України : навч. посіб. К. : Атіка, 2007. 728 с.
2. Історія держави і права України : підруч. за ред. А. С. Чайковського. К. : Юрінком Інтер, 2006. 512 с.
3. Історія держави і права України : підруч. у 2-х т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. ; за ред. В. Я. Тація та ін. Т. 1. К. : Ін Юре, 2003. 656 с.
4. Історія держави та права України : словник термінів і понять / [В. В. Щукін, Н. В. Сугацька, А. М. Павлюк] ; під ред. М. М. Шитюка. К. : Кондор, 2011. 284 с.
5. Історія українського права : навч. посіб. / [І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін.] ; за ред. І. А. Безклубого. К. : Грамота, 2010. 334 с.
6. Капелюшний В. П. Історія держави і права України : навч. посіб. в схемах, таблицях і визначеннях основних термінів / В. П. Капелюшний, С. В. Кудін. К. : Олан, 2001. 224 с.
7. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. (До 15-річчя Конституції України і до 20-ї річниці незалежності України) / Упоряд.: І. О. Кресіна, О. В. Батанов ; від. ред. Ю. С. Шемшученко. 3-є вид. К. : Юридична думка, 2011. 328 с.
8. Кузьминець О. Історія держави і права України : навч. посіб. / О. Кузьминець, В. Калиновський. 2-е вид. допов. К. : Україна, 2002. 448 с.
9. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. К. : Ін Юре, 2008. 624 с.
10. Орленко В. І. Історія держави і права України : посіб. для підготов. до іспитів 3-є вид., доповн. та перероб. К. : Вид. ПАЛИВОДА А.

В., 2008. 164 с.

11. Терлюк І. Історія держави і права середньовічної України : навч. посіб. Львів : Каменяр, 2010. 231 с.

12. Терлюк І. Я. Історія держави і права України : навч. посіб. К. : Атіка, 2011. 944 с.

13. Трофанчук Г. І. Історія держави та права України : навч. посіб К. : Юрінком Інтер, 2011. 384 с.

Допоміжна

1. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / П. П. Гай-Нижник (кер. проекту, упоряд., наук. ред.). К.: "МП Леся", 2016.

2. Антологія української юридичної думки: В 10 т./ За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. К.: Вид. Дім «Юридична книга», 2002-2005.

3. Аркуша О. Г., Кондратюк К. К., Мудрий М. М., Сухий О. М. Час народів. Історія України XIX століття: Навчальний посібник / За заг. ред. М. М. Мудрого. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 408 с.

4. Білоконь М. В. Органи державного управління та місцевого самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження. Х. : НУВС, 2003.

5. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861. К., 1961.

6. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. Ю.С. Шемшученка. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. 992 с.

7. Гуржій О. Українська козацька держава у другій половині XVII ст.: кордони, населення, право. К., 1996.

8. Гуржій О.І., Орлик В.М. Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст. Біла Церква: Видю Пшонківський О.В., 2012. 278 с.

9. Документи українського козацтва XVI - першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги [Текст] / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; [упоряд.: В. Брехуненко та ін. ; редкол.: Г. Папакін (голов. ред.) та ін.]. Київ : [б. в.], 2016. -607 с.

10. Матяш І.Б. Українська консульська служба як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. – К.:Інститут історії України, 2016.

11. Мироненко О.М. Українське державотворення: Словник-довідник / О.М. Мироненко, Ю.І. Римаренко, І.Б. Усенко, В.А. Чехович. К.: Либідь, 1997. 560 с.

12. Нелин А. Собрание малороссийских прав 1807 года, его содержание и значение. К., 1990.
13. Падох Я. Суди і судовий процес старої України. Нью-Йорк; Львів, 1990.
14. Правовий звичай як джерело українського права (IX – XIX ст.) / [І. Б. Усенко, В. Д. Бабкін, І. В. Музика та ін.] ; від. ред. І. Б. Усенко. К. : Наукова думка, 2006. 280 с.
15. Про правові основи держави: збірник законів. Х.: ПП «Ігвіні», 2005. 416 с.
16. Русь "після Русі". Між короною і булавою. Українські землі від королівства Русі до Війська Запорізького [Текст] / [В. М. Горобець та ін.]. – Харків: Книжковий Клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2016. - 351,
17. Сокур Ю. В. Правові основи торговельно-транспортного підприємництва в Україні (на матеріалах чумацького промислу XVII – XIX ст.) К. : Фейвор, 2009. 202 с.
18. Терлюк І.Я. Окупаційний режим в Україні 1941-1944 рр. і проблеми творення української національної державності: історія держави і права. Львів, 2009.
19. Тищик Б.Й., Вівчаренко Б.А. Суспільно-політичний лад і право України у складі Речі Посполитої та Литовської держави. Львів, 1996.
20. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін. К. : Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
21. Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб./ Уклад. В.Д. Гончаренко, О.Д. Святоцький. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 800 с.
22. Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII початок XX ст.) К.: Інститут історії України, 2016.

Інформаційні ресурси

- Національна бібліотека ім. В. І. Вернадського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nbuv.gov.ua.
- Національна бібліотека ім. Ярослава Мудрого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nlu.org.ua.
- Державна науково-технічна бібліотека України (Київ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: gntb.gov.ua.
- Одеська національна наукова бібліотека [Електронний ресурс]. – Режим доступу: odnb.odessa.ua.
- Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: korolenko.kharkov.com.
- Vuzlib. Економіко-правова бібліотека [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: vuzlib.net.

Бібліотека Київського Національного університету будівництва і архітектури [Електронний ресурс]. – Режим доступу: library.knuba.edu.ua.

Освітній сайт Київського Національного університету будівництва і архітектури [Електронний ресурс]. – Режим доступу: org2.knuba.edu.ua.

ЗМІСТ

МОДУЛЬ I СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД ТА ОСНОВНІ РИСИ РАБОВЛАСНИЦЬКОГО, РАННЬОФЕОДАЛЬНОГО ТА СТАНОВО – ПРЕДСТАВНИЦЬКОГО ПРАВА В УКРАЇНІ	2
Змістовний модуль 1 Зародження державності і права у східних слов'ян.	2
Тема 1. Предмет, методи дослідження, завдання та місце «Історія держави і права України» в системі суспільних наук. Найдавніші державні утворення та право на території Північного Причорномор'я і Приазов'я (середина I тис. до н. е. – V ст. н. е.)	2
Тема 2. Становлення та розвиток державності і права у східних слов'ян. Державно-правові інститути давньоруської держави – Київської Русі (IV ст. – XII ст.)	14
Тема 3. Держава і право на території Південно-Західної Русі в період політичної в період політичної роздробленості. Політико-правові інститути Галицько-Волинського князівства (XII – пер. пол. XIV ст.)	41
Методичні поради	47
Змістовний модуль 2 Держава та право України періоду пізнього Середньовіччя	49
Тема 4. Державний устрій і право на території Південно-західної Русі в період подолання феодальної роздробленості. Політико-правові інститути в українських землях, що знаходились під владою Великого князівства Литовського, Польського королівства та Речі Посполитої (кінець XIV ст. – перша половина XVII ст.)	49
Методичні поради	87
МОДУЛЬ II СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД ТА ОСНОВНІ РИСИ КОЗАЦЬКОГО ПРАВА. ПРАВО ГЕТЬМАНСЬКОЇ УКРАЇНИ	89
Змістовний модуль 3 Державність і право України у козацькі часи.	89
Тема 5. Суспільно-політичний устрій і право України у період народно-визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького. Суспільно-політичний лад і право козацько-гетьманської держави	89
Методичні поради	107
МОДУЛЬ III СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД ТА ЗАКОНОДАВСТВО ІМПЕРСЬКОГО ПЕРІОДУ КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.СТ.	108
Змістовний модуль 4 Державність та право України в умовах двох імперій.	108
Тема 6. Суспільно-політичний лад і право на території України у складі Російської імперії. Буржуазні реформи 60-70-х років в Росії та їх вплив на суспільний і державний лад України.	108
Тема 7. Суспільно-політичний лад і право України в період з початку XX ст. до 1917 р.	128
Методичні поради	141
Тема 8. Суспільно-політичний лад і право західноукраїнських земель у період австрійського панування (1772-1918 рр.)	143
Методичні поради	150
МОДУЛЬ IV СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД ТА ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ В РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД 1917 – 1921 рр.	152
Змістовний модуль 5 Новітня історія держави та права України	152

Тема 9. Державно-політична криза 1916-1917 рр. в Росії та її вплив на суспільний та державний лад і право України.	152
Тема 10. Суспільно-політичний лад і право України у період державотворчих пошуків 1917-1923 рр.	152
Методичні поради	179
МОДУЛЬ V СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД ТА ЗАКОНОДАВСТВО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1917 – ПОЧАТКУ 1990 Р.Р.	181
Змістовий модуль 6 Становлення радянської держава і права в Україні (1917 р. – початок 90-х рр.)	181
Тема 11. Утворення державно-правових інститутів української радянської держави та їх конституційне оформлення (1917-1920 рр.).....	181
Тема 12. Держава і право України в умовах нової економічної політики (1921 – початок 1929 рр.)	188
Методичні поради	201
Тема 13. Державний устрій та право України в умовах становлення тоталітарно-репресивного режиму. Вхідження Західної України і Північної Буковини до складу України (1929-1941 рр.)	202
Змістовий модуль 7 Радянська держава і право в Україні у воєнні та післявоєнні роки (1941 р. – початок 90-х рр.)	215
Тема 14. Зміни в державній системі та праві Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки (1941 – середина 50-х років).	215
Тема 15. Державно-правові інститути України у другій половині 50-х – середині 80-х рр.	226
Методичні поради	230
МОДУЛЬ VI СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД ТА ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ПОЧАТКУ 1990 Р. ДО СЬОГОДЕННЯ.....	232
Змістовий модуль 8 Держава і право України на сучасному етапі.	232
Тема 16. Зміни в державному устрої та праві України в період реформ кінця 80-х – початку 90-х рр.	232
Методичні поради	251
Тема 17. Розпад СРСР відродження незалежної держави Україна, шляхи її розбудови	252
Методичні поради	272
Методичне забезпечення	273
Основна	273
Допоміжна	274
Інформаційні ресурси	275

Навчальне видання

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
ЧАСТИНА І
ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

Конспект лекцій
для студентів спеціальностей 052 «Політологія» та 081 «Право»

Укладач:
СЕРДЮК Наталія Аркадіївна

Підписано до друку 14.09.2022 р.
Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Зам. № 71-407
Умов.-друк. арк. 14,8. Обл.-вид. арк. 15,1.
Тираж 30 прим.

Віддруковано ФО-П Шпак В. Б.
Свідоцтво про державну реєстрацію В02 № 924434 від 11.12.2006 р.
м. Тернопіль, бульвар Просвіти, 6/4. тел. 097 299 38 99.
E-mail: tooums@ukr.net

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 7599 від 10.02.2022 р.*